

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ТЕХНИКА УНИВЕРСИТЕТИ

**ИҚТИСОДИЁТ ВА МЕНЕЖМЕНТ
ФАКУЛЬТЕТИ**

**МАШИНАСОЗЛИК САНОАТИ
ИҚТИСОДИЁТИ**

МАЪРУЗАЛАР ТЎПЛАМИ

**Тузувчилар: Джураев Х.З.
Гаипова М.Т.
Шагаипова Г.З.**

ТОШКЕНТ — 2007

Махмудов Э.Х. Исаков М.Ю. «Корхона иқтисодиёти» (Ўқув қўлланма) - Т.: ТДИУ, 2006

Корхона - миллий иқтисодиётнинг асосий ишлаб чиқариш бўлинидир. Демак, корхона иқтисодиёти асосларини билиш малакали мутахассислар тайёрлашнинг зарурий шarti қисобланади. Мазкур маърузалар матни корхона иқтисодиёти бўйича муайян билимларни эгаллашга кўмаклашади.

Бозор иқтисодиёти ва рақобатчилик шарoитларида корхона фаолиятини амалга оширишни таъминловчи замонавий иқтисодий механизм, кадрлар потенциали ва кадрлар сиёсати, меҳнатга қаъ тўлаш, ресурслар ва улардан фойдаланиш, ишлаб чиқаришни режалаштириш ва прогнозлаштириш, инвестицион ва инновацион фаолият, харажат, даромад ва рентабеллик, бақони шакллантириш, корхонанинг тижорат сирини ва иқтисодий хавфсизлигини каби масалалар баён этилган.

Қўлланма талабалар, аспирантлар ва ўқитувчиларга, шунингдек, корхона иқтисодиёти билан қизиқувчиларга мўлжалланган.

Тақризчилар:

и.ф.д., профессор Турсунходжаев М.Л.;
и.ф.н., профессор Ортиқов А.А.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	6
I МАВЗУ. «Машинасозлик саноати иқтисодиёти» курсининг мазмуни ва вазифалари.....	8
1.1. Иқтисодиёт фан ва ишлаб чиқариш фаолиятининг соқаси сифатида.....	8
1.2. «Корхона иқтисодиёти» – иқтисодий фаннинг таркибий қисми ва билимлар соқаси таркибий қисми.....	11
1.3. «Корхона иқтисодиёти» курсининг мазмуни, вазифалари ва бошқаруш фаолари билан алоқаси.....	14
Қисқача хулосалар.....	17
Таянч иборалар.....	18
Назорат ва муқоама учун саволлар.....	18
Тавсия этиладиган адабиётлар.....	18
II МАВЗУ. КОРХОНА – МУСТАҚИЛ ХЎЖАЛИК ЮРИТУВЧИ БОЗОР СУБЪЕКТИ	20
2.1. Миллий иқтисодиёт ривожланишида корхонанинг ўрни ва роли.....	24
2.2. Корхонанинг белгилари, функциялари ва вазифалари.....	27
2.3 Корхоналарни таснифлаш.....	31
2.4.Корхона тузилмаси ва уни белгиловчи омиллар.....	32
Қисқача хулосалар.....	33
Таянч иборалар.....	34
Назорат ва муқоама учун саволлар.....	35
Тавсия этиладиган адабиётлар.....	35
III МАВЗУ. КОРХОНАНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ ВА УНИНГ ФАОЛИЯТИНИ ТУГАТИШ	36
3.1. Корхонани ташкил қилиш тамойиллари.....	37
3.2. Таъсис қўжатлари	38
3.3. Корхоналарнинг давлат томонидан рўйхатга олиниши.....	39
3.4. Корхоналарни тугатиш ва қайта ташкил қилиш.....	40
Қисқача хулосалар.....	40
Таянч иборалар.....	42
Назорат ва муқоама учун саволлар.....	42
Тавсия этиладиган адабиётлар.....	42
IV МАВЗУ. КОРХОНАНИ БОШҚАРИШ	46
4.1. Бошқарув замонавий корхоналар фаолиятида объектив зарурият сифатида.....	51
4.2. Бозор муносабатлари шароитларида корхонани бошқаришнинг тамойиллари мақсад ва вазифалари.....	58
4.3. Бошқарувнинг ташкилий тузилмалари ва функциялари.....	61
4.4. Корхонани бошқаришнинг ўзига хос хусусиятлари.....	62
4.5. Корхонани бошқаришни такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари.....	62
	63
	64
	65

Қисқача хулосалар.....	65
Таянч иборалар.....	67
Назорат ва муқоама учун саволлар.....	72
Тавсия этиладиган адабиётлар.....	75
V МАВЗУ. ҚОРХОНА ФАОЛИЯТИНИ РЕЖАЛАШТИРИШ ВА БАШОРАТ ҚИЛИШ.....	80
5.1. Бозор иқтисодиёти шароитларида режалаштириш ва башорат қилишнинг иқтисодий табиати ва объектив зарурияти.....	83
5.2. Корхонада режалаштиришнинг услубий асослари, тамойиллари ва вазифалари	85
5.3. Корхоналарда режалаштириш ва башорат қилиш.....	85
5.4. Режалаштириш технологияси ва корхона режалари тузилмаси.....	87
5.5. Бизнес-режа, унинг мазмуни ва ишлаб чиқиш тартиби.....	87
Қисқача хулосалар.....	91
Таянч иборалар.....	94
Назорат ва муқоама учун саволлар.....	94
Тавсия этиладиган адабиётлар.....	95
VI МАВЗУ. ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИНГ ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОИЙ САМАРАДОРЛИГИ.....	95
6.1. Самарадорлик — корхона ишлаб чиқариш фаолиятида муқим ўлчов бирлигидир.....	97
6.2. Хўжалик юритиш самарадорлигининг мезони ва кўрсаткичлари.....	97
6.3. Корхона фаолияти самарадорлигини ошириш йўллари ва омиллари.....	97
Қисқача хулосалар.....	100
Таянч иборалар.....	106
Назорат ва муқоама учун саволлар.....	106
Тавсия этиладиган адабиётлар.....	109
VII МАВЗУ. ҚОРХОНАНИНГ АСОСИЙ ФОНДЛАРИ ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ҚУВВАТИ (мавзу илқор педагогик технологиялар ва ахборот технологияларини ўқланган қолда ўтилади)	111
7.1. Асосий фондларнинг моқияти ва уларнинг корхона фаолиятидаги ўрни.....	112
7.2. Корхоналарда асосий фондларнинг эскириши, уларни бақолаш ва таъмирлаш.....	114
7.3. Асосий фондлардан фойдаланишни яхшилаш йўллари ва кўрсаткичлари.....	117
7.4. Корхонанинг ишлаб чиқариш қуввати.....	120
Қисқача хулосалар.....	127
Таянч иборалар.....	128
Назорат ва муқоама учун саволлар.....	129
Тавсия этиладиган адабиётлар.....	130
VIII МАВЗУ. ҚОРХОНАНИНГ АЙЛАНМА МАБЛАҒЛАРИ.....	130
8.1. Айланма маблақлар тушунчаси, иқтисодий табиати ва уларнинг	132

корхона	фаолиятидаги	135
ақамияти.....		138
8.2.Айланма маблақларнинг тузилмаси ва қаракати қамда уларнинг		140
корхона	иқтисодиётига	140
таъсири.....		140
8.3.Айланма	маблақларни	141
нормалаштириш.....		
8.4. Айланма маблақлардан фойдаланиш кўрсаткичлари ва уларнинг		142
айланишини тезлаштириш йўллари.....		142
қисқача хулосалар.....		
Таянч иборалар.....		144
Назорат ва муқоама учун саволлар.....		147
Тавсия этиладиган адабиётлар.....		149
IX МАВЗУ. КОРХОНАДА КАДРЛАР ВА МЕҚНАТГА ҚАҚ		150
ТЎЛАШ.....		150
9.1.	Корхонанинг	кадрлар
салоқияти.....		152
9.2. Бозор муносабатлари шароитларида корхонанинг кадрлар сиёсати...		
9.3.	Корхонада	меқнатга
	қақ	тўлаш
.....		152
қисқача хулосалар.....		153
Таянч иборалар.....		156
Назорат ва муқоама учун саволлар.....		161
Тавсия этиладиган адабиётлар.....		162
X МАВЗУ. КОРХОНА РЕНТАБЕЛЛИГИ, ДАРОМАД ВА		162
ХАРАЖАТЛАР.....		162
10.1. Харажатлар тушунчаси ва классификацияси.....		165
10.2. Фойда ва унинг шаклланиш манбалари, тақсимланиш тартиби ва		
кўпайтириш йўллари.....		165
10.3.	Рентабелликнинг	моқияти
		ва
кўрсаткичлари.....		166
қисқача		
хулосалар.....		168
Таянч иборалар.....		170
Назорат ва муқоама учун саволлар.....		174
Тавсия этиладиган адабиётлар.....		174
XI МАВЗУ. КОРХОНАНИНГ ИНВЕСТИЦИОН ФАОЛИЯТИ.....		174
11.1. Инвестициялар корхона ишлаб чиқариш салоқиятини		175
ривожлантириш	ва	муствақамлаш
		воситаси
сифатида.....		183
11.2. Корхоналарда инвестициялашнинг асосий манбалари ва		187
йўналишлари.....		190
11.3. Инвестицияларнинг	иқтисодий	самарадорлигини
бақолаш.....		194
қисқача хулосалар.....		226
Таянч иборалар.....		
Назорат ва муқоама учун саволлар.....		231
Тавсия этиладиган адабиётлар.....		
XII-БОБ. КОРХОНА ХАВФСИЗЛИГИ ВА ТИЖОРАТ СИРЛАРИ.....		
12.1. Корхона хавфсизлигини таъминлашнинг мақсади, вазифалари ва		

тамойиллари.....	
12.2. Корхона хавфсизлигини таъминлашни ташкил қилиш ва бошқариш	
12.3. Корхонанинг хавфсизлик хизмати, унинг тузилиши ва вазифалари.....	
12.4. Корхонанинг тижорат сирлари	
Қисқача	
хулосалар.....	
Таянч иборалар.....	
Назорат ва муҳофафа учун саволлар.....	
Тавсия этиладиган адабиётлар.....	
Атамалар луқати.....	
БМИ мавзулари рўйхати.....	
Асосий адабиётлар шарҳи	
.....	
Адабиётлар рўйхати.....	
Фан бўйича иш дастури.....	
1-илова. Янги педагогик технологиялар асосидаги методик ишланманинг	Қисқача
варианти.....	
2-илова. Ахборот технологиялари асосида ўтиладиган машғулотлар	учун
материаллар.....	

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигага эришгач, мамлакат қайта қуришда ишлаб чиқариш кучларини янада ривожлантириш, фан-техника тараққиётини (ФТТ) жадаллаштириш, аҳолининг турмуш тарзини яхшилашга қаратилган улкан ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар рўй берди ва рўй бермоқда. Бунга иқтисодиётга киритилган янги инвестициялар ва мавжуд моддий-техника асосини модернизация қилишдан ташқари бошқарувнинг демократик тамойилларини кучайтириш, корхона, фирма ва уларга тенглаштирилган ишлаб чиқариш тузилмаларининг хўжалик фаолияти билан боғлиқ мустақиллик доирасини кенгайтириш, сиёсатнинг иқтисодиётдан устунлигига барқам бериш, инсон фаолиятининг барча соҳа ва тармоқларида ташаббускорлик, изланиш ва қоғозларнинг ривожланиши қам кенг имкониятлар яратмоқда.

Мустақиллик қамда барча хўжалик юритиш тизимининг бозор муносабатларига ўтиши иқтисодиётнинг асосий бўлини қисобланувчи корхона маҳомининг сезиларли равишда ўзгаришига сабаб бўлди. Корхоналар эндиликда давлатга тегишли бўлган пайтлардагидан фарқли ўлароқ маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича фаолиятларини директива кўрсаткичлари асосида эмас, балки Ўзбекистон Республикаси “Корхоналар тўқрисида”ги қонун ва бозор талабларига асосан мустақил равишда юритмоқда. Улар ўзларига керак бўлган ишчи ва ходимлар сонини мустақил белгиламоқда, ишлаб чиқариш техникаси ва технологияси, тежамкорлик режимида риоя қилиш масалалари билан шуғулланмоқда, замонавий маркетинг ва менеджментни йўлга қўймоқдалар қамда жорий ишлаб чиқаришни режалаштирмоқдалар ва ривожланишнинг зарурий прогнозларини амалга оширмоқдалар.

Шу каби масалалар “Корхона иқтисодиёти” курсининг мазмунини ташкил қилиб, уларни ўрганиш иқтисодчилар (мутахассисликлари ва бўлажак иш жойларидан қатъи назар) тайёрловчи кўплаб олий ўқув юртларининг ўқув режаларида кўзда тутилган. Ушбу курс бўйича бир қанча дарсликлар чоп этилган (айниқса Россияда) бўлиб, улар барча ўқувчилар, биринчи навбатда, иқтисодчилар учун жуда қизиқарли ва фойдалидир.

Мазкур маърузалар матнлари ушбу курс бўйича мавжуд бўлган бошқа дарсликларни алмаштиришни талаб қилмайди. У биринчидан, Тошкент давлат иқтисодиёт университети талабаларига мўлжалланган курс дастурига асосан янада ихчамроқ тайёрланган, иккинчидан, унда келитирилган, айтиқса, амалий қисмдаги маълумотлар Ўзбекистон Республикаси корхоналари фаолиятида юзага келувчи иқтисодий қолатлар билан боғлиқ, учинчидан эса, у ёки бу муаммони топиш ва қал қилишда муаллиф нуқтаи назарини акс эттиради.

Мазкур маъруза матнига “Корхона иқтисодиёти” фани бўйича аввал чоп этилиб, мазкур фан ўқитувчилари ва талабалар қамда корхоналар фаолиятининг иқтисодий муаммолари билан қизиқувчилар ўртасида яхши бақоланган маъруза матнлари асос қилиб олинган. Шу билан бирга қўлланмага фаннинг у ёки бу масалаларига янгича ёндашилиб, янги

бўлимлар ва қўшимчалар киритилган, статистик, амалий ва бошқа ахборот маълумотлари янгиланган.

Бироқ бу маълумотлар ҳам вақт ўтиши билан эскиради, чунки дунё доимо ўзгаришда бўлади: қаяёт ҳам, ишлаб чиқариш соҳасидаги ҳамда одамлар ўртасидаги муносабатлар ҳам ўзгариб боради. Бундай шароитларда корхоналарнинг яшовчанлиги ёки аниқроқ айтганда барқарорлиги кўп жиқатдан иқтисодий фаолиятнинг ҳолатига, яъни ишлаб чиқаришни режалаштириш ва ташкил этиш усуллари, меҳнатни ташкиллаштириш ва унга қанча тўлаш нормаларига риоя қилиш, бозор талабларига ўз вақтида жавоб бериш, техник ва инвестицион қарор қабул қилишда янгиликмаслик ва қўзғаларга боғлиқ бўлади. Ишлаб чиқаришда бу масалаларни қал этиш нечоқлик тўғри ва самарали амалга оширилишига корхона ва унинг қар бир ходими ҳамда бутун давлатнинг равнақи ва гуллаб-яшнаши ҳам боғлиқ бўлади.

Мазкур маъруза матнининг мақсади - талабаларга барча иқтисодий масалалар ечимини топиш, келажакда иқтисодий билимлар олиш учун ўзига хос пойдевор бўлиб хизмат қилувчи замонавий корхоналар иқтисодиёти асосларини ўрганишга кўмаклашишдир.

I-МАВЗУ. «МАШИНАСОЗЛИК САНОАТИ ИҚТИСОДИЁТИ» КУРСИНИНГ МАЗМУНИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

1.2. Иқтисодиёт фан ва ишлаб чиқариш фаолиятининг соқаси сифатида

1.3. «Қорхона иқтисодиёти» – иқтисодий фаннинг таркибий қисми ва билимлар соқаси таркибий қисми

1.3. «Қорхона иқтисодиёти» курсининг мазмуни, вазифалари ва бошқа фанлар билан алоқаси

1.1. Иқтисодиёт фан ва ишлаб чиқариш фаолиятининг соқаси сифатида

“Борлиқ онгни белгилайди” ибораси маълум бир жиқатлари билан қар бир инсон қамда жамият қаети ва иқтисодиётнинг тузилишини англатади. Шу сабабли иқтисодиётнинг оила ўчоқи миқёсида, шунингдек, қорхона, тармоқ ва бутун халқ хўжалиги миқёсида кўриб чиқилиши бежиз эмас. Сўнгги қолатда гап макроиқтисодиёт қамқида, унинг тенденциялари, қонуниятлари қамқида бориб, унда кўриб чиқиладиган муаммолар баъзи қолларда қорхона иқтисодиётидан сезиларли равишда фарқланади.

“Иқтисодиёт” атамаси биринчи бор Аристотел томонидан киритилган қамда одамларнинг товар ишлаб чиқариш ва айирбошлашдаги хўжалик фаолиятини англатган. Товар ишлаб чиқариш, айирбошлаш ва реализация қилиш тизими қанчалик яхши ташкил қилинган бўлса, иқтисодиёт кўрсаткичлари ва ақолининг турмуш тарзи, ресурслардан оқилона фойдаланиш, бақони шакллантириш, солиққа тортиш, самарали қўлланувчи бошқарув тизими каби омилларни қисобга олган қолда, шунчалик юқори бўлади.

Иқтисодиётнинг инсон ва жамият қаетидаги ўрни ва ақамиятига ўз вақтида А.Смит юқори бақо бериб, у инсонни “homo economicus” - “иқтисодий одам” деб атаган. Қамқиқатдан қам, қар бир одам иқтисодиётнинг моқиятини, қает неъматлари нималар эвазига берилишини англамагунча, маблақларни ишлаб топиш ва улардан самарали фойдаланишни ўрганмагунча, оила миқёси ва ундан юқори даражадаги иқтисодиёт учун маълул келувчи сифат ва миқдор параметрларига эга бўлади, деб ўйлаш нотўқри бўлар эди. Демак, иқтисодиёт параметрлари (қам салбий, қам ижобий) аввало инсонлар қаракати ва фаолиятининг, оқилона қўжалик юритиш, моддий бойликларни ишлаб чиқариш, айирбошлаш ва тақсимлашни самарали олиб бориш қобилияти натижасида юзага келади.

Иқтисодиёт инсон қаетининг моддий, маънавий, физиологик ва бошқа эқтиёжлари билан боқлиқ бўлган қар бир жабқасини қамраб олади. Оила қуриш, келажак авлодни тарбиялаш, зарурий турмуш тарзини таъминлаш учун одамларга озиқ-овқат, кийим-бош, тураржой ва бошқа воситалар керак бўлади. Бу предметлар, қоқидага кўра, иқтисодиётнинг турли тармоқларидаги қорхоналарда ишлаб чиқарилади. Шу сабабли иқтисодиётнинг, айниқса, аввалги маъмурий-буйруқбозлик тизимидаги режали иқтисодиётдан фарқ қилувчи бозор иқтисодиётининг ривожланиш

тенденциялари ва Ҷонунларини билиш, рўй бераётган ижтимоий-иқтисодий жараёнларни тушуниш ва исталган ҳўжалик муаммоларини Ҷал Ҷилишда муқим шарт Ҷисобланади.

«Иқтисодиёт» фан сифатида табиатда Ҷамда инсон, жамоа ва жамият Ҷаётида вужудга келувчи турли хил иқтисодий жараён ва Ҷодисаларни прогнозлаштириш, тақлил Ҷилиш ва бақолаш бўйича билимлар мажмуасини ифода этади. У бир инсон учун Ҷам, бутун жамият учун Ҷам зарур бўлган моддий ва номоддий объектларнинг катта Ҷисмини Ҷамда моддий ва маънавий неъматларни тайёрлаш ва тақсимлаш усуллари ва жараёнларини ўз ичига олади. Агар «Иқтисодиёт» фанининг норматив жиқатлари корхона, фирма ва давлатнинг иқтисодий сиёсатини таъминласа, позитив жиқатлари эса реал воқеликни бақолайди ва тақлил Ҷилади Ҷамда унинг ривожланишидаги Ҷонуниятларни аниқлайди.

Шу тариқа «Иқтисодиёт» фани изланиш ва услубий вазифаларни бажаради Ҷамда жамият Ҷаётининг барча соқа ва тармоқларида Ҷабул Ҷилинувчи амалий Ҷарорлар учун назарий асос бўлиб хизмат Ҷилади. Фан-техника тараққийети шароитларида иқтисодиёт фани жамиятда бевосита ишлаб чиқариш кучига айланиб бормоқда. Иқтисодий асослаб берилган Ҷисоб-китоб ва прогнозлар «Иқтисодиёт» фанининг муқим таркибий Ҷисми сифатида ҳўжалик таваккалчилигининг рискин камайтиришга, ишлаб чиқариш ва ресурслардан фойдаланишни оптималлаштиришга, шунингдек, янги техника ва технологияларни ишлаб чиқаришга татбиқ этишда энг тўри танлов олиб боришга имкон яратади.

«Иқтисодиёт» фани таркибига *тармоқлар* (саноат, Ҷишлоқ ҳўжалиги, Ҷурилиш, транспорт ва Ҷоказо), *функционал* («Меқнат социологияси ва иқтисодиёти», «Иқтисодий статистика», «Молия ва кредит», «Бақони шакллантириш» ва Ҷоказо) каби *турли фан* («Иқтисодий география», «Демография», «Иқтисодиёт тарихи» ва бошқалар) тармоқлари тизими киради. «Иқтисодиёт» фанининг бу ва бошқа йўналишларида чуқур билимга эга бўлиш инсонларнинг ижтимоий фаоллигини ошириш, оқилона ҳўжалик юритиш, кадрларни янги иқтисодий фикрлаш руқида тарбиялашга катта туртки бўлади.

«Иқтисодиёт» фанининг, жумладан, юқорида санаб ўтилган йўналишларнинг методологик асоси, уларнинг пойдевори бўлиб иқтисодий назария хизмат Ҷилади. У реал воқелик билан боқлиқ бўлиш бароабрида давлатнинг иқтисодий сиёсатини, унинг кучли ва кучсиз томонларини, шунингдек, иқтисодий тараққийетга эришиш мумкин бўлган йўлларни мос келувчи босқичларида акс эттиради. Бу мақсадда «Иқтисодиёт» фани статистик кузатув, гипотезаларни илгари суриш ва текшириш, тақлил ва синтез, индукция ва дедукция, иқтисодий жараёнларни моделлаштириш, тажриба (эксперимент)лар ўтказиш каби бир қатор воқеликни англаш усул ва услубларини ишлаб чиққан ва улардан муваффақиятли равишда фойдаланади. Айтиш жоизки, бу усуллар нафақат иқтисодий, балки предмети ва тавсифига кўра, табиий ва бошқа турдаги фанларда Ҷам ўқлланиши мумкин.

Иқтисодиёт бозор муносабатлари йўлида ривожланаётган Ҳозирги кунда эътиборга молик ва ечимини топмаган муаммолар талайгина бўлиб, «Иқтисодиёт» фанига Ҳизматчи ортиб бормоқда. Инсон Ҳаёти ва фаолиятига муносиб, сиёсат ва давлат аралашувидан холи бўлган, ижтимоий-иқтисодий тараққиётга йўналтирилган иқтисодиётни барпо этиш вазифаси Ҳўйилмоқда. П.Самуэльсоннинг иқтисодиёт бўйича дарслигида кўрсатиб ўтилишича, “иқтисодиёт фанини мунтазам равишда ўрганиб бормайдиган одам мусиқий асарга ўзининг бақосини бермоқчи бўлаётган гаранг кишига ўхшайди”.

Шу билан бирга «Иқтисодиёт» фани барча Ҳаётий муқим саволларга тайёр жавоб бермайди, чунки иқтисодиёт ишлаб чиқариш, бошқарув, тартибга солиш, башорат қилиш соқаси сифатида оддий фан тушунчасидан кўра, мураккаброқ категорияни англатади. У фақатгина илмий восита бўлиб, иқтисодий воқеликни англаш усули хизматини ўтайди. Иқтисодиёт иқтисодий фаннинг ўзига хос синов майдони, асоссидир. Иқтисодиётнинг ривожланиш тенденциялари ва қонунларини илмий жиқатдан ўрганиш, «Иқтисодиёт» фани ва унинг алоқида тармоқларининг муқим вазифаси қисобланади.

Моддий ишлаб чиқаришдан ажралган Ҳолдаги реал иқтисодиёт мавжуд эмас. Моддий ишлаб чиқариш иқтисодиёт ривожланишининг асоси, хўжалик фаолиятининг бошланқич нуқтаси бўлиб келган ва шундайлигича қолади. Шу сабабли иқтисодиётнинг турли даражадаги - корхона, тармоқ ва бутун давлат миқёсидаги қолати моддий ишлаб чиқаришнинг ютуқлари, жумладан, моддий ишлаб чиқаришнинг кенг маънода истеъмолга, ёки бугунги тил билан айтганда бозор талабига мос келиши билан тавсифланади ва олдиндан белгилаб берилади.

“Иқтисодиёт доимо моддийдир” ибораси инсоннинг Ҳаётий эқтиёжлари, яъни уй-жой, озиқ-овқат, кийим-кечак, автомобиль ва қоказоларга бўлган эқтиёжларидан ташқари, иқтисодиётнинг ақоли ва халқ хўжалиги учун зарур бўлган мақсулот(товар) тайёрланувчи моддий ишлаб чиқариш соқаси билан алоқасини қам акс эттиради. Айнан моддий ишлаб чиқариш соқаси (саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт ва қоказо) ақолининг асосий қисмини иш билан таъминлайди. Меқнат билан бандлик кўрсаткичи иқтисодиёт қолатининг ўзига хос “барометри” вазифасини бажаради: ақолининг меқнат билан бандлиги қанчалик юқори бўлса, ишсизлик суръати шунчалик паст бўлади ва аксинча.

Замонавий фан-техника тараққиёти ишлаб чиқариш ва иқтисодиётнинг узлуксиз ривожланишида *компьютерлаштириш ва информатизация*, интернет тармоқига киришни илгари сурмоқда. Бу эса бошқарув тизимининг энг муқим бўқинларидан ташқари, ишчи кучининг сифатини ошириш воситаси қамда ишлаб чиқариш жараёнини муваффақиятли ташкиллаштириш учун туртки бўлиб хизмат қилади.

Бироқ моддий ишлаб чиқаришнинг етакчилик ролини инкор қилмаган Ҳолда, иқтисодиётнинг ривожланишига *ишлаб чиқариш инфратузилма* (транспорт, алоқа, энергетика ва ахборот хизмати) ва *ижтимоий инфратузилма* (маориф, соқлиқни сақлаш, умумий овқатланиш, уй-жой-

коммунал хизмати ва бошқалар)нинг ролини ҳам кўрсатиб ўтишимиз даркор. Бу соҳаларда ҳам аҳолининг катта қисми меҳнат билан банд бўлиб, уларнинг меҳнати моддий ишлаб чиқариш ходимлари меҳнатидан кам фойда келтирмайди. Шундан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, **интисодиёт** - илмий категорияга қараганда ишлаб чиқариш категориясига яқинроқ бўлиб, фан-техника тараққиёти, ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳаларининг ўзаро самарали алоқалари, реурслардан оқилона фойдаланиш ва рационал бошқарув туфайли фаолият кўрсатмоқда ва ривожланиб бормоқда.

Интисодиёт доимо динамик бўлиб, сифат ва миқдор ўзгаришларига дучор бўлади. Батъи ҳолларда салбий ҳолатлар (масалан, қишлоқ хўжалигида қуруқчилик, қорамоллар ўлими; уруш, терроризм ва қоказо) юзага келса ҳам, интисодиётда ижобий силжишларга эришиш мумкин. Фан-техника тараққиёти, малакали кадрлар, хўжалик механизми ва ундан оқилона фойдаланиш, изланиш, тадбиркорлик, ташаббускорлик, рақобатлантириш - буларнинг барчаси интисодиётда ижобий силжишларга эришиш учун хизмат қилади.

Бозор муносабатларига асосланилган ҳозирги даврда интисодиётни кўтариш учун бу ва бошқа имкониятлар авваллардагидек фақатгина давлатнинг қўлида мужассамланган эмас, балки интисодиётнинг асосий ишлаб чиқариш бўлинини ташкил қилувчи хўжалик юритувчи субъектлар - корхона, фирма, комбинат ва бошқа ишлаб чиқариш структураси вакиллари ҳам катта имкониятлар берилган.

1.2. «Корхона интисодиёти» - интисодий фаннинг таркибий қисми ва билимлар соҳаси

Фан тадқиқотлар фаолияти соҳаси бўлиб, асосий мақсад табиат, жамият ва фикрлаш тўғрисида янги билимларни ишлаб чиқишга йўналтирилади. «Интисодиёт» фани умумий фанларнинг таркибий қисми бўлиб, унинг ўрни ва аҳамияти тўғрисида аввалги бўлимда қисқача тўхталиб ўтилди. Фан ёрдамсиз, атрофимизни ўраб турган дунё тўғрисидаги билимлар тизимини яратмасдан жамият тараққиётига эришиш мумкин эмас. Илмий ўрганиш воқеликни оддий қаддий тарзда қабул қилишдан фарqli равишда, ҳодиса ва жараёнларни чуқур англаш, ўзаро алоқаларини очиқ бериш, уларнинг ривожланиш сабаблари ва кучларини аниқлаш имконини беради.

«Корхона интисодиёти» - аҳоли ва халқ хўжалиги учун зарур бўлган маҳсулот ишлаб чиқариш, иш бажариш ва хизмат кўрсатишнинг ижтимоий-интисодий ва маъмурий-хўжалик механизмларини ўрганувчи ва очиқ берувчи фандир. У табиат ва жамиятнинг муайян ишлаб чиқариш шароитларида ривожланишининг объектив ҳолатлари намоён бўлиши ва амал қилишига, шунингдек, корхоналар фаолиятига бевосита ва билвосита таъсир кўрсатувчи давлат миқёсида қабул қилинувчи ҳолатда, норматив ва ҳолат қўжатларига таянади.

Иқтисодиёт — бу одамлар жамияти, муайян, чекланган ресурслардан фойдаланиб, керакли маҳсулот ёки хизматларни ишлаб чиқиш, одамлар гуруҳлари ўртасида тақсимотиغا айтилади.

Корхона иқтисодиёти - қандай юрида келтирилган вазифа айрим корхона чегарисида қал этилиши қандаги фан.

«Корхона иқтисодиёти» «Иқтисодиёт» фанининг таркибий қисми бўлсада, мустақил билимлар соҳаси ҳисобланади. У бошқа иқтисодий фанлардан, аynиқса, «Микроиқтисодиёт»дан мазмуни ва маълумотларни келтириш мантиқига кўра фарқланади. Афсуски, баъзи бир олимлар «Корхона иқтисодиёти» ва «Микроиқтисодиёт»ни бир-биридан фарқламайдилар. Қандайдан қам, «микро» сўзи иқтисодий қодиса ва жараёнларни иқтисодиётнинг бирламчи бўлишлари - корхона ва фирмалар миёсида кўриб чиқишни кўзда тутди, бироқ уларнинг иккита бир хил предмет эмаслигига микроиқтисодиёт ва корхона иқтисодиёти бўйича дарсликларни қўлга олиб қамин бўлиш мумкин. «Микроиқтисодиёт» билан таққослаганда «Корхона иқтисодиёти» хўжалик амалиётига яқинроқ, қар бир иқтисодчи учун зарур бўлган иқтисодий билимлар мажмуасини шакллантирувчи фан эканлиги кўзга ташланади. Бирламчи бўлиш иқтисодиётини яхши билган замонавий мутахассисларни хўжалик юритишда энг хавфсиз ва самарали йўлни топишлари сабабли иқтисодиётнинг «штурманлари» деб аташ мумкин.

Қозирги кунда корхона иқтисодиётига бўлган қизиқиш сезиларли равишда ўсган. Гап шундаки, бозор иқтисодиёти шароитида янги қуқуқий-ташкилий шаклдаги корхоналар, хом ашё, материал ва асбоб-ускуна етказиб берувчилар, шунингдек, бевосита маҳсулот ёки товар истеъмолчилари (харидорлар) билан янгича иқтисодий муносабатлар вужудга келиб, ривожланиб бормоқда. Бундан ташқари, корхона, бу — аввало ишлаб чиқариш жамоаси, одамларнинг турли тарздаги фаолияти бўлиб, улар ўртасидаги ўзаро муносабатлар тизими юзага келади қамда маълум бир турмуш тарзи, маънавият ва ахлоқ нормалари шаклланади. Буларнинг барчаси хўжалик юритиш шакл ва усуллари қайта кўриб чиқиш, корхонанинг иқтисодиёт ривожланишидаги ўрни ва ролига янгича ёндашишни талаб қилади.

Тақлилланинг кўрсатишича, исталган корхонанинг фаолиятида турлича саволлар юзага келади. Масалан, корхона қай тарзда фаолият юритиши керак ва даромад нимага боқлиқ бўлади? Самарадорлик ва иқтисодий барқарорлик нималарга боқлиқ? «Хом ашё етказиб берувчилар ва истеъмолчилар билан қандай ишлаш керак?» «Маҳсулотни сотишда воситачилардан фойдаланиш зарурияти; Ишлаб чиқариш суръатини қандай ошириш мумкин?» «Рақобатчилик курашида нима ва қандай омиллар муваффақият келтиради?» «Ишлаб чиқариш ва сотишни бошқариш тизими қандай бўлиши лозим?» ва қоказолар. Корхоналар фаолиятида бирон-бир маҳсулотни қачон, қерда, кимга сотиш, нимани, қанча, қандай қилиб ишлаб чиқариш лозим, деган саволга жавоб бериш муқим ақамият касб этади.

Шу ва шунга ўхшаш саволларга жавоб топишни амалиётда хато ва синовлар усули асосида амалга ошириш, ҳозирги пайтда нафақат корхона учун, балки бутун жамият учун ҳам имматга тушиши мумкин. Бунда корхоналарнинг банкротга учраши ва тугатилиши, иқтисодиётнинг айрим соҳа ва тармоқларида ишлаб чиқариш ва меҳнат фаоллигининг пасайиши, меҳнат самарадорлиги суръатининг пастлиги ва хизматлар гувоҳлик бериши мумкин. Худди шу ҳаётга тўловларнинг амалга оширилмаслиги, муддати ўтиб кетган қарзлар ва корхоналар фаолиятидаги бошқа иқтисодий камчиликларни ҳам киритиш мумкин. Буларнинг барчасига асосий сабаб эса ўрта ва қуйи бўйиндаги рақобатларнинг бозор иқтисодиёти шароитида янги хўжалик юритиш тизими шакл ва усуллари билмасликларидир.

Афсуски, корхоналар иқтисодий бўлимларининг фаолияти ҳам нуқсонлардан эмас. Кузатувлар шуни кўрсатадики, иқтисодий бўлимлар ўз мавқеини барча корхоналарда ҳам сақлаб қолмаган бўлиб, зарур бўлган маркетинг тадқиқотларини доим ҳам ва тўлиқ ҳолда амалга оширмайдилар, замонавий бизнес стратегиясини яхши тушунавермайдилар. Иқтисодчиларнинг баъзи бир қисми иқтисодиёт “штурманлари” вазифасини бажара олмайдилар, ташаббускорлик ва новаторлик ҳоялари ўрнига эскичасига “юқоридан” буйруқ ёки кўрсатма кутадилар, ўтмишда корхоналарнинг иқтисодий барқарорлигини таъминлашда ўз ўрнига эга бўлган ва ҳозирги бозор муносабатлари даврида ҳам инкор қилинмайдиган ташкилий-техник чора-тадбирларни (зарур ҳолларда бошқа категориядаги мутахассисларнинг иштирокида) самарали тарзда ишлаб чиқмайдилар.

Бугунги кунда аксари корхоналар акциядорлик жамиятлари, холдинг ва молия-саноат гуруҳлари тузиш йўлидан бормоқда. Давлат корхоналарнинг ташаббускорлиги, ижодий изланиш ва тадбиркорлиги учун кенг йўл очиб, уларнинг ишлаб чиқариш функцияларини режали иқтисодиёт давридаги каби назорат, лимит ва қаттиқ нормалар билан чеклаб қўяётгани йўқ. Яъни ҳозирда тақдирлаб қўйилган ҳоллардан ташқари барча ҳолатларда мустақил хўжалик фаолияти ва эркинлиги замонавий корхоналар фаолиятининг энг асосий хусусияти бўлиб, мазкур ўқув қўлланмада кўриб чиқилмайдиган барча масалар ушбу асосда юзага келган.

Бироқ бозор иқтисодиёти автоматик равишда муваффақият ва тўқинликни таъминлаб беради, давлат эса барча корхоналар фаолиятига умуман аралашмайди, деб ўйлаш мутлақо хато бўлар эди. Давлат иқтисодиётнинг асосий ислоҳотчиси бўлиб келган ва ҳозир ҳам шундайлигича қолади. Давлат ўз зиммасидан маъмурий-бўйруқбозлик функцияларинигина соҳит қилиб, махсус иқтисодий таъсир чоралари ёрдамида иқтисодиётни назорат қилиш ва бошқарув функцияларини, шунингдек, иқтисодиётнинг хўжалик юритувчи субъектларнинг тўқридан-тўқри мажбуриятига қирмайдиган ҳолда уларнинг йўлидан келмайдиган соҳаларини ривожлантиришдаги иштирокини сақлаб қолган.

Маълумки, иқтисодиёт жамият ҳолатини, ишлаб чиқариш кучларидан фойдаланиш ва уларнинг ривожланиш даражасини, фан-техника тараққиёти ютуқларидан фойдаланишни, одамларнинг маданияти ва маълумоти даражаси ва хизматларни акс эттиради. «Корхона иқтисодиёти»

билимларнинг мустақил соҳаси ва иқтисодиёт фанининг таркибий қисми сифатида масаланинг айнан шу томонига кўпроқ эътибор қаратади. Жамият учун зарур бўлган моддий бойликлардан ташқари миллий даромаднинг қамасосий қисми айнан корхоналарда ишлаб чиқарилиши сабабли корхоналар иқтисодиётининг қолати бутун халқ хўжалигига тўқридан-тўқри таъсир кўрсатади, деб қисобланади. Корхона қайси тармоққа мансублиги ва мулк шаклидан қатъи назар қанчалик яхши ва самарали ишласа, иқтисодиёт кўрсаткичлари қамда ақолининг турмуш тарзи шунчалик юқори бўлади.

Бундай шароитларда хўжалик амалиёти ва фан олдида **биринчи ўринда** қар бир корхона, тўқрироқ, ишлаб чиқаришда қатнашувчи бутун жамоанинг бозор муносабатларига асосланган қозирги иқтисодиётнинг ривожланиш тенденциялари ва қонунларини, аввало, унинг асосий кўрсаткичлари - талаб ва таклиф тушунчаларини билиши ва тўқри тушуниши, **иккинчидан**, миллий иқтисодиётнинг ривожланиши ва мамлакатни ривожланган давлатлар қаторига қўшилишида ўз қиссасини қўшиши, **учинчидан** эса, ишлаб чиқаришнинг қар бир бўқинида юқори самара ва сифат кўрсаткичларига эришиш масаласи қўйилади.

Иқтисодиётнинг ривожланишига керакли билим ва кўникмаларни, маблақ ва кучларни киритмасдан туриб корхона қам, жамият қам ривожланган иқтисодиётни қамда моддий неъматларнинг тўқинлиги ва турмуш тарзининг юқорилигини талаб қила олмайди.

қозирги кунда бозор иқтисодиёти ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши ва корхоналарнинг мустақил фаолият кўрсатишларига кенг имкониятлар очиб бериш билан бирга кадрларга, уларнинг билимлари, кўникмалари ва малакаларига катта талаблар қўймоқда. Бир томондан фан-техника тараққийёти, иккинчи томондан эса бозор муносабатлари ва рақобатчиликнинг ривожланиб бориш шароитларида меқнат бозорида фақатгина замонавий корхоналар иқтисодиётини яхши билувчи, унинг балансини тўқри тушунувчи, бизнес-режа ишлаб чиқаришга қодир, инвестицион ва бошқа хўжалик фаолияти билан боқилиқ бўлган қарорларни қабул қилишни тўқри амалга оширувчи мутахассислар муваффақиятга эришиши мумкин.

Машқур иборада айтилишича “дарахтларнинг ортида ўрмонни кўра олиш зарур.” Малакали мутахассис корхона иқтисодиётини яхши билишдан ташқари амалиётда тез-тез учраб турувчи нима ёки қайси вариант яхшироқ?; қандай йўл билан даромадни ошириш ва рентабелликни кўтариш мумкин?; корхонанинг ишчи кучига эқтиёжи қанча ва уларга қандай қақ тўлаш керак?; ишлаб чиқарилувчи мақсулот ёки товарга бўлган талабни қай тарзда ошириш мумкин?; корхона кредит олиши керакми, агар олса қандай шартлар билан олиш мумкин? каби саволларга ўз вақтида ва тўқри жавоб бера олиши лозим. Бошқача қилиб айтганда, гап назарий билимларнинг амалий тажриба ва кўникмалар билан уйқунлашуви, ёш мутахассиснинг турли хўжалик шароитларида тез, тўқри ва аниқ қарор қабул қилиши қақида бормоқда. Фақат шу қобилиятларга эга бўлган мутахассисгина тезда жамиятда ўз ўрнини топиб, хизмат пиллаоясида олқа қадам ташлаши ва юқори лавозимлар сари қаракатини бошлаши мумкин.

1.3. «Корхона иқтисодиёти» фанининг мазмуни, мақсадлари ва бошқа фанлар билан алоқаси

«Корхона иқтисодиёти» худди бошқа фанлар каби биринчи ўринда ўрганиш функциясини бажаради. Унинг мақсулот ишлаб чиқариш моддий-техника ресурсларини сарф қилишни талаб қилиши билан, ходимлар меънати уларга қандай тўлаш ва рақобатлантиришнинг бошқа шакллари билан, даромад қажми эса харажатлар миқдори ва бақони шакллантириш билан боғлиқ бўлган қўшма корхоналарда содир этилувчи қодиса ва жараёнларни ўрганиши ва изоқлаши мўлжалланган. Бунда гап қандайдир омилларни оддий тарзда констатация қилиш қандайгина эмас, балки корхоналар иқтисодий қаётининг моқиятини англаш, уларнинг иқтисодий ақволини яхшилаш йўллари танилаш, бақолаш ва тақлил қилиш, энг муқим иқтисодий жараёнларни прогнозлаштириш ва моделлаштириш қандай қам боради.

Мазкур фаннинг тадқиқотлари объекти бу кичик, ўрта ва йирик корхоналар бўлиб, улар турли мулк шаклига эга бўлади қамда Ўзбекистон Республикасининг «Корхоналар тўқрисида» ги қонуни асосида ташкил қилинади. Қозирги кунда иқтисодий фаолиятнинг, моддий ишлаб чиқаришнинг жорий ва истиқболли ривожланиш стратегияси қамда мамлакат иқтисодий салоқиятини мустақамлашнинг асосий оқирлиги айнан корхоналар «елкаси» га юклатилмоқда.

Корхона иқтисодиётнинг бир бўқини бўлиб, унда энг малакали кадрлар мужассамланган қамда самарали бошқарув - менеджмент қўлланиб, ресурслардан оқилона фойдаланиш ва замонавий техника ва технологиялардан фойдаланиш масалалари қал қилинади. Ишлаб чиқарилаётган мақсулотларнинг юқори сифат кўрсаткичларини сақлаган қолда харажатларни минималлаштириш ва даромад(фойда)ни максималлаштириш деярли қар бир корхонанинг асосий вазифаси қисобланади.

Фаннинг предмети бозор муносабатлари шароитларида корхоналар фаолиятининг назарий ва амалий асосларини, корхоналар фаолиятида иқтисодий қонуниятларнинг намоён бўлишини, шунингдек, уларнинг ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолияти самарадорлигини реурслардан оқилона фойдаланиш, рационал бошқарув, инвестицион ва тадбиркорлик фаоллиги асосида ошириш йўллари аниқлаш билан ифодаланади.

Фаннинг предметини ташкил қилувчи энг асосий муаммо ва масалалар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- * бозор муносабатларида корхонанинг роли, ўрни ва хатти-қаракатлари қамда давлат идоралари билан ўзаро алоқалари;
- * корхонанинг ташкилий структураси ва бошқарув механизми;
- * ишлаб чиқаришни режалаштириш ва прогнозлаштириш;
- * корхонанинг инновацион ва инвестицион фаолияти;
- * ресурс корхонанинг салоқияти ва ресурслардан фойдаланиш;
- * ишлаб чиқариш фаолияти самарадорлигини бақолаш ва тақлил қилиш;

* корхонанинг тижорат сирлари ва иқтисодий хавфсизлиги.

Корхона иқтисодиёти курсини ўрганиш предмети – корхонанинг тижорат ташкилоти сифатидаги молияти асосий ишлаб чиқариш фондлари, айланма маблағлари, ишчи кучи, инвестицияларнинг ўзаро боғланиши, ўзаро қаракати ва улардан фойдаланишни яхшилаш йўлларини ўрганади.

Юқоридаги ва бошқа саволлар ўзгарувчанлик динамика асосида ўрганилиб, замонавий корхоналарни бошқаришнинг турли шакл ва усуллари вужудга келиши ва йўқолиб кетишининг тарихий сабаблари аниқланади. Бундай муайян тарихий ёндашув ушбу фанни ўрганишнинг муҳим методологик қолатларидан бири қисобланади.

Фаннинг мақсади таълим олаётганларга амалий иқтисодий билимларни, шунингдек, мустақил фикрлаш қамда олинган ахборотлар ва мустақил ўрганиш ёрдамида корхона иқтисодиёти муаммолари (масалалари) бўйича қарор қабул қилиш кўникмаларини сингдиришдadir. Янаям аниқроқ айтадиган бўлсак, гап бўлажак мутахассисларни ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, режалаштириш ва бошқариш вазифаларини малакали тарзда қал қилиш, корхонанинг харажат ва даромадлари қандай юзага келиши қамда ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш имконияти мавжуд бўлган йўللарни топиш қамда бормоқда.

Бироқ шунини қам унутмаслик керакки, исталган билимлар доимо тўлдириб ва мукаммаллаштириб борилмас экан, эскириб қолиши қамда корхоналар қаетида вужудга келувчи турли хил вазифаларни қал қилишга ярамай қолиши мумкин. Гап шундаки, фан-техника ва иқтисодиётнинг ривожланиши қўшимча билимлар чегарасини кенгайтиради қамда корхона ходимларининг қозирги кун талабларига жавоб берувчи билим, кўникма ва малакага эга бўлишларини талаб қилади. Шу сабабли олинган ахборотлар, ўрганилган формула, атама ва категориялар билан чекланиб қолиш ярамайди. Уларни доимий равишда тўлдириб, фан ва хўжалик амалиётининг сўнгги ютуқлари асосида ривожлантириб бориш лозим. Олинган билимлар фақат шу асосдагина амалиётда қўлланиб, жамиятнинг бевосита ишлаб чиқариш кучига айланиши мумкин.

«Корхона иқтисодиёти» фан сифатида бошқа иқтисодий фанлар билан, жумладан, «Иқтисодий назария», «Микро ва макроиқтисодиёт», «Саноат иқтисодиёти», «Лизинг», «Корхоналарда ишлаб чиқаришни ташкил қилиш», «Хом ашё етказиб бериш ва мақсулотни сотишни ўрганиш» билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, унда корхоналарнинг ташкилий тузилмасидан ташқари жорий ва истиқболдаги ишлаб чиқаришни режалаштириш, меқнат иқтисодиёти ва социологияси ўрганилади қамда меқнатни ташкил қилиш ва қам тўлашнинг асослари ишлаб чиқилади.

«Корхона иқтисодиёти» корхоналар фаолияти ва бутун халқ хўжалиги ривожланишининг миқдор кўрсаткичларини сифат кўрсаткичларидан ажралмаган қолда ўрганувчи «Иқтисодий статистика» билан, шунингдек, жорий ва истиқболдаги ишлаб чиқаришни қамда ишлаб чиқариш технологияларини ривожлантириш учун зарур бўлган «Корхоналар хўжалик фаолиятининг тақлили» билан қам боғлиқ. Гап шундаки, корхоналар қаетида рўй бераётган иқтисодий жараёнларни техника ва технологияларни

билмасдан ўрганишнинг иложи йўқ. Фан-техника тараққиёти шароитларида техника ва технологияда жадал суръат билан юз бераётган ўзгаришлар нафаъат ишлаб чиқариш хусусиятларида, балки айирбошлаш, тақсимлаш ва истеъмол қилиш ҳамда ишлаб чиқаришнинг иқтисодий натижаларида ҳам акс этади ва шу сабабли мазкур фанни ўрганишда қисобга олинмаслиги мумкин эмас.

Мазкур фаннинг “Корхоналар хўжалик фаолиятининг тақлили” фани билан ўзаро алоқасини алоҳида кўрсатиб ўтиш керак. Бунда ишлаб чиқаришнинг молиявий ва бошқа жиқатларига баҳо бериш, зақираларни аниқлашдан ташқари, башоратлаш ёрдамида корхона ривожланишнинг истиқболлари аниқланади. Хорижий мамлакатлар амалиётининг гувоҳлик беришича, корхона, фирма ва компанияларнинг кўпчилиги ишлаб чиқариш менежерлари ва иқтисодчиларнинг юқори касб малакаси ва ўз соҳасидаги чуқур билимлари эвазига муваффақиятларга эришиб, юқори даромадга ва ишлаб чиқариш имиджига эга бўлмоқда. Шу сабабли корхона иқтисодиётини яхши билишнинг ўзи камлик қилиб, бўлажак мутахассиснинг иқтисодий фикрлаш доирасини кенгайтириш ва унинг халқ хўжалигида ўз ўрнини топишини шакллантирувчи бошқа иқтисодий, техникавий ҳамда технологик фанлар мажмуасини ҳам билиш талаб қилинади.

Қисқача хулосалар

«Корхона иқтисодиёти» - иқтисодий фанларнинг таркибий қисми бўлиб, бозор структуралари фаолиятининг амалий шакллари ва назарий асослари ҳамда иқтисодий фаолият субъектларининг ўзаро алоқалари механизмини ўрганишга қаратилган.

Иқтисодиёт — бу одамлар жамияти, муайян, чекланган ресурслардан фойдаланиб, керакли маҳсулот ёки хизматларни ишлаб чиқиш, одамлар гуруҳлари ўртасида тақсимотига айтилади.

Корхона иқтисодиёти - қандай юқорида келтирилган вазифа айрим корхона чегарисида қал этилиши ҳақидаги фан.

Корхона - иқтисодиётнинг асосий бўлини. Бозор муносабатлари шароитларида иқтисодий фаолиятнинг асосий оқирлиги турли хил маҳсулот ишлаб чиқарувчи, хизмат кўрсатувчи ҳамда малакали кадрлар мужассамланиб, ресурсларнинг турли хилларидан фойдаланилувчи корхоналар зиммасига юклатилган.

«Корхона иқтисодиёти» фан сифатида замонавий мутахассисга ўз соҳасининг билимдони бўлишга, ишлаб чиқаришдаги ақволнинг ўзгаришига тез мослашиши, қатъий белгиланган маҳсадга эга бўлиши ва энг асосийси, замонавий корхоналарнинг хўжалик механизмини билишга кўмаклашади.

«Корхона иқтисодиёти» фан сифатида ташкилотчилик малакасидан ташқари тадбиркорлик руҳини, бозор ва рақобатчилик қонунлари ҳақидаги билимларни сингдиради ҳамда корхона ҳаётида энг самарали қарорлар қабул қилинишига хизмат қилади.

«Корхона иқтисодиёти» кичик, ўрта ва йирик корхоналар ўртасидаги фарқларни, кичик ва ўрта корхоналарнинг йирик корхоналарга нисбатан

мослашувчанлиги ва рақобатбардошлигини ҳамда уларнинг бозор талабларига тезроқ жавоб беришларини кўрсатади.

«Корхона иқтисодиёти» муайян иқтисодий фан сифатида корхоналарни алоқида, атрофдаги воқеликдан ажратган ҳолда эмас, балки жамият ҳаётидаги барча иқтисодий ҳодиса ва жараёнлар иштирокида бутун иқтисодий тизимда ўрганади. Шу сабабли мазкур фаннинг муҳим белгиси сифатида корхоналарнинг рақобатга асосланган бозор муносабатлари шароитларидаги фаолияти ҳамда бўлажак мутахассисларга бозор ва рақобат ҳолатларини ўргатишини кўрсатиш мумкин.

«Корхона иқтисодиёти» мақсадли вазифа сифатида ҳўжалик юритувчи субъектларнинг таълим даражасини оширишни кўзда тутсада, муайян корхоналарда юзага келаётган аҳвол учун жавобгарликни ўз зиммасига олмайди. Мазкур ўқув курси корхона ҳаётида рўй бериши мумкин бўлган иқтисодий ҳодиса ва жараёнларни умумлаштиради ва очиқ беради.

Корхона иқтисодиёти курсини ўрганиш предмети — корхонанинг тижорат ташкилоти сифатидаги молияти асосий ишлаб чиқариш фондлари, айланма маблағлари, ишчи кучи, инвестицияларнинг ўзаро боғланиши, ўзаро ҳаракати ва улардан фойдаланишни яхшилаш йўлларини ўрганади.

Таянч иборалар

Иқтисодиёт, тармоқлар, моддий ишлаб чиқариш, “Иқтисодиёт доимо моддийдир”, компьютерлаштириш, информатизация, интернет тармоқи, ишлаб чиқариш инфратузилмаси, ижтимоий инфратузилма, фан-техника тараққиёти, «Корхона иқтисодиёти», самарадорлик, иқтисодий барқарорлик, рақобатчилик кураши, бошқариш тизими, талаб ва таклиф, фаннинг тадқиқотлари объекти, фаннинг предмети, фаннинг мақсади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Бозор иқтисодиёти маъмурий-бўйруқбозликка асосланган аввалги иқтисодиётдан нимаси билан фарқланади?
2. Иқтисодий фанлар ва айнан “Корхона иқтисодиёти” фани жамият кадрларининг шаклланишида қандай роль ўйнайди?
3. Ишлаб чиқариш (саноат) корхонаси бозорнинг ҳўжалик юритувчи бошқа субъектларидан қайси хусусиятлари билан фарқланади?
4. Бозор иқтисодиёти шароитларида корхоналар фаолиятининг мақсади нимада?
5. Корхонанинг бозор ва ишлаб чиқариш алоқаларини очиқ беринг.
6. Рақобатчилик корхона фаолиятига қай тарзда таъсир ўтказади?
7. Замонавий корхоналарнинг фаолияти қайси ҳолат қўжжатларига асосланган? Корхоналар фаолиятига бевосита таъсир қилувчи муайян ҳолатларни санаб ўтинг.
8. “Корхоналар иқтисодиёти” фани «Микроиқтисодиёт» ва «Макроиқтисодиёт» фанларидан нимаси билан фарқланади?
9. Иқтисодий сиёсат, иқтисодий муҳит ва иқтисодий фанларнинг ўзаро алоқаларини кўрсатиб беринг.

10. Корхонанинг иқтисодий фаолияти билан шуғулланувчи замонавий мутахассис қандай хислатларга эга бўлиши лозим?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхоналар тўғрисида”ги Қонуни. Қонун ва қарорлар. Т., “Ўзбекистон”, 2004., №3
2. И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсақасида: хавфсизликка тақдир, тараққиёт шартлари ва кафолатлари. Т., “Ўзбекистон”, 1997.
3. И.А. Каримов. Ўзбекистон – XXI асрга интилоқда. Т., “Ўзбекистон”, 1999.
4. И.А. Каримов. “Ўзбекистон иқтисодий ислоқотларни чуқурлаштириш йўлида. Т., “Ўзбекистон”, 1995.
5. Мақсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби қанда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом. -Т.: 1999, 5 февраль.
6. Экономика предприятия. Учебник для ВУЗов. 3-е издание /Под. ред. В.Я.Горфинкеля, В.А.Швандара. - М.: Юнити-Дана, 2003.
7. Основнѐе показатели уровня развития малого и среднего предпринимательства в республике Узбекистан за 2002 год. Статистический сборник.-Т.; ТДИУ, 2003. –52 с.
8. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиѐти: Ўқув.қўл.л. –Т.: Ўзбекистон ѐзувчилар уюшмаси Адабиѐт жамқармаси нашриѐти, 2004.
9. О.И. Волков, Экономика предприятия, Учебник. М., “ИНФРА-М”, 2000.
10. Сенге Питер М. и др. пер с англ. Танец перемен: новѐе проблемѐ самообучающихся организаций М.: ЗАО Длимп-Бизнес 2004.
11. «Ўз Ишингизни яратинг ѐки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шақри, ЮНИДО, «Бизнес маслақат маркази» лойиқаси, 2003й.
12. Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоқияти тақлили. Т.: «Иқтисодиѐт ва қуқуқ дунѐси» нашриѐт уйи, 2003.
13. Аутсорсинг: Создание вѐсокоѐффективных и конкурентоспособных организаций. Учебное пособие / Под ред. Б.А.Аникина М.: Инфра – М 2003.
14. <http://www.harvard.edu>
15. <http://www.capitul.ru>
16. <http://www.5b.ru>
17. <http://www.audit-center.ru>

II МАВЗУ. КОРХОНА – МУСТАҚИЛ ХЎЖАЛИК ЮРИТУВЧИ БОЗОР СУБЪЕКТ

- 2.1. Миллий иқтисодий ривожланишида корхонанинг ўрни ва роли.
- 2.2. Корхонанинг белгилари, функциялари ва вазифалари.
- 2.3 Корхоналарни таснифлаш.
- 2.4. Корхона тузилмаси ва уни белгиловчи омиллар.

2.1. Миллий иқтисодий ривожланишида корхонанинг ўрни ва роли

Аввалги маъмурий-бўйруқбозлик тизими шароитларида собиқ СССР иқтисодиёти ягона халқ хўжалиги мажмуаси сифатида тавсифланган. Унда барча иттифоқдош республикаларнинг бутуниттифоқ иқтисодиётини ривожлантиришдаги мажбурий иштироки ва “Марказ” томонидан белгилаб берилган йўналишлар асосида ўз миллий иқтисодиётини ҳам ривожлантириши акс эттирилган.

Бирлик, бирдамлик, яхлитлик аслида қаётнинг ижобий категориялари ҳисобланади. Бироқ давлат бошқарув қолатидан ва биринчи ўринда республикаларнинг имкониятлари ва манфаатлари нуқтаи назаридан қараганда бундай “бирлик” республикаларга ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг муҳим масалаларини мустақил қал қилиш имконини бермасди. Республикаларнинг миллий иқтисодиётларига киритилувчи инвестициялар асосан умумиттифоқ “қозони”дан олинарди ва кўпинча қолдиқ тамойили асосида амалга ошириларди. Бир қанча тармоқлар ва йирик ишлаб чиқариш бирлашмалари бир вақтнинг ўзида ҳам республика, ҳам бутуниттифоқ вазирликлари ва мақамаларига бўйсунар эди.

Иттифоқдош республикалар СССРнинг ягона халқ хўжалиги мажмуаси таркибида сўнгги бор қатнашган 1990 йил бўйича статистик маълумотлар Ўзбекистон иқтисодиётининг ақволи ва тузилмавий тузилиши тўғрисида маълум бир тушунча беради: жами ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотларида марказга бўйсинувчи корхоналарда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар салмоқи 33%, саноат ва ишлаб чиқаришда машқул бўлган ходимлар миқдорида - 35%, саноат ва ишлаб чиқариш асосий фондларида 65%ни ташкил қилган бўлса, республик ҳукуматида бўйсинувчи корхоналар эса мос равишда 67%, 65% ва 35%ни ташкил этган.

Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эришиши миллий иқтисодиётимизда миқдор ва сифат ўзгаришларига сабаб бўлди. Бугунги кунда мамлакатимиз иқтисодиёти жамиятни демократиялаштириш, иқтисодиёт салоқиятларини мустақамлаш ва мамлакатни ривожланган давлатлар қаторига киритишга йўналтирилган, бозор муносабатларига ўтишнинг мамлакатимиз учун махсус ишлаб чиқилган модели асосида ривожланиб бормоқда. Бу модел Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан илгари сурилган иқтисодиётни ислоқот қилишнинг бешта муҳим тамойилига асосланган ҳамда хўжалик фаолияти юритувчи субъектларнинг эркинлиги, хусусий мулкчилик ва тадбиркорликни қимоя қилувчи зарурий қонун қужжатлари билан белгилаб берилган.

Иқтисодийнинг ривожланиши учун талаб қилинувчи ушбу вазибаларнинг амалга оширилишида корхоналарга катта роль ажратилиб, улар иқтисодийнинг асосий ишлаб чиқариш бўлини бўлиш билан бирга масулот ишлаб чиқариш, аҳолига хизмат кўрсатиш туфайли истеъмолчиларнинг талабларини қамқондиради.

Бозор иқтисодиёти шароитида маъмурий буйруқбозлик ҳўжалигидан фарқли ўлароқ иқтисодий фаолият маркази барча иқтисодийнинг асосий бўлини бўлмиш – корхоналар томонига силжиб ўтади.

Корхона – ижтимоий ишлаб чиқаришнинг бош бўлини бўлиб, унда илмий иқтисодийнинг асосий иқтисодий масалалари қамқонилади.

Масулотлар яратиш ва хизматлар кўрсатиш муайян технологик жараёнлар, меънат қуроллари материаллари, одамларнинг билими ва кўникмалари ижтимоий меънат тақсими ва кооперациялашга асосланган қода мустақил амалга ошириладиган тизимга айтилади.

Корхона иш ўринларини беради иш қамқони тўлайди солиқлар тўлаш йўли билан давлат ва ижтимоий дастурларни амалга оширишда қатнашади.

Айнан корхонада масулот ишлаб чиқариш жараёнлари ва ишчини ишлаб чиқариш воситалари билан ўзаро алоқаси амалга оширилади.

Корхона ўз фаолиятини ўзи бошқаради, ишлаб чиқарилган масулотни олинган соф фойдани солиқ ва бошқа тўловларни тўлагандан сўнг қолган қисмини тасарруф этади.

Корхоналарда ишлаб чиқарилаётган масулотлар қамқони ва ассортименти, хилма-хиллиги, хом ашё етказиб берувчилар ва қаридорлар бақоларни шакллантириш, ресурслардан тежамли фойдаланиш, кадрларни қўллаш, юқори унумли техника ва технологиядан фойдаланиш масалалари қамқонилади.

Корхона фаолиятининг самарадорлиги ишлаб чиқаришни қуйидагича ташкил этиш шаклларига эга:

Концентрациялаш, бир жойга жамлаш;

Ихтисослаштириш;

Кооперациялаш;

Ишлаб чиқаришни мураккаблаштириш каби усуллардан фойдаланишга боқили.

Ўзбекистон Республикаси Қонунчилигига асосан, **корхона** бу - *қуқуқий шахс мақомига эга, мустақл равишда ҳўжалик фаолияти юритувчи субъект бўлиб, ўзига тегишли бўлган мол-мулкидан фойдаланиш асосида истеъмолчилар (қаридорлар) талабини қондириш ва даромад (фойда) олиш мақсадида масулот (иш, хизмат) ишлаб чиқаради ва сотади ёки айирбошлайди.*

Корхона – ижтимоий талабларни қондирувчи ва соф фойда олиш мақсадида масулот ишлаб чиқарувчи, ишлар бажарувчи, хизмат кўрсатувчи мустақил ҳўжалик юритувчи иқтисодий субъектидир.

Ўзбекистон иқтисодийнинг турли тармоқ ва соқаларида турли хил мулкчилик шаклига эга бўлган 300 мингта ҳўжалик фаолияти юритувчи субъект мавжуд бўлиб, улардан қарийб 280 мингини кичик корхоналар қамда микрофирмалар ташкил этади. Корхоналарнинг энг катта қисми

савдо ва умумий овқатланиш (34%), ишловчи хўжалиги (41%), саноат (9,4%) ва қурилиш (56%) соҳаларида рўйхатга олинган. Жами корхоналар миқдорида нодавлат секторининг салмоқи катта бўлиб, 82 %ни ташкил қилади.

Бир мамлакатнинг саноат қуввати ҳамда фан-техника тараққиёти ва иқтисодийни модернизациялаш кўрсаткичларини биринчи ўринда йирик корхоналар белгилаб беради. Шу сабабли “кичик” иқтисодийни ривожлантириш, яъни кичик ва ўрта корхона ҳамда микрофирмаларга кенг йўл очиб беришда йирик корхоналарнинг ўрни ва ролини унутмаслик даркор. Чунки бу корхоналарда ишловчи ходимлар сони катта бўлишдан ташқари, фан-техника ютуқларини қайта татиқ этиш, юзаси сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш, меҳнатни рақобатлантириш ҳамда дўстона, шерикчилик алоқаларини (жумладан, хорижий корхона ва фирмалар билан) ривожлантиришга кенг имкониятлар мавжуд. Шу сабабли йирик, ўрта ва кичик корхоналарнинг оптималлиги жамоатчилик ишлаб чиқариши талаблари ва миллий иқтисодийнинг ривожланиш истиқболларидан келиб чиққан ҳолда фан ва хўжалик амалиётининг энг муҳим вазифаси қисобланади. Бу вазифани иқтисодийнинг Бир бир тармоқи ва соҳасида қалқилишнинг йўллари ўхшаш бўлмаслиги ёки бир хил тавсифга эга бўлмаслиги мумкин. Бир бир алоқида юзага келган иқтисодий ҳолатда мавжуд шароитлар ва ривожланиш афзалликларига мос ҳолда қаракат қилиш зарур.

Корхоналарнинг фаолияти миллий иқтисодий ва унинг тармоқларига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатади. Корхоналар қанчалик яхши, самарали ва рентабелли ишласа, бутун иқтисодийнинг, жумладан, уларнинг ўзларининг ҳам кўрсаткичлари юзаси бўлади. Бозор иқтисодиёти корхоналар фаолиятини эркинлаштиради, уларнинг мустақиллигини мустақамлайди ҳамда ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва рентабелликнинг юзаси кўрсаткичларига эришишга кенг имкониятлар яратади, деб қисобланади. Балки қайсиқатдан ҳам шундайдир. Бироқ корхона, айниқса, давлатга тегишли бўлган корхона қандай ишлаши, унинг жамиятга келтирувчи фойдаси, рентабеллик даражаси, ходимларнинг бандлиги қандай бўлиши фақат корхоналарнигина эмас, давлатнинг ҳам кўз олдида бўлиши зарур. Худди шунинг учун ҳам давлат корхоналарга катта имкониятлар яратиб бериш билан бирга уларни белгиланган тартибда назорат қилиб ҳам боради. Давлат корхоналар “тақдирига”, уларнинг ишлаб чиқариш фаолияти якуний натижаларига бефарқ қараб тура олмайди. Банкротга учраган корхоналар, зарар келтирувчи ишлаб чиқариш, иқтисодий ночорлик - буларнинг барчаси корхона жамоаси учун ҳам, давлат учун ҳам оқир юк қисобланади.

Жақон тажрибаси шунини кўрсатадики, бозор иқтисодиёти шароитларида барча корхоналар ҳам рақобатчиликни енгиб, самарали ишлаб кета олмайди ҳамда даромад ёки фойда ололмайди. Натижада минглаб корхоналар ташкил қилиниб, хўжалик фаолияти доирасига қўшилади ва деярли шунчаси турли сабабларга кўра тугатилади. Шу сабабли банкротлик, корхоналарнинг тугатилиши бозор иқтисодиёт шароитларида

одатий қол бўлиб, бу ақволга тушиб қолишдан эҳтиёт бўлиш керак бўлсада, лекин бундан фожеа қам ясаш керак эмас.

Халқ орасида “Қамбақал ва касал бўлгандан кўра бой ва соқлом бўлган афзал” деган гап бор. Шу гапга амал қиладиган бўлсак, яхшиси корхонани банкрот бўлишга олиб келмаслик, унинг иқтисодий мустақиллиги, меқнат қобилияти ва даромадлигини таъминлаш учун барча зарур чораларни қўллаш зарур. Корхонанинг меқнат қобилияти ва даромадлиги миллий иқтисодиётга қўшиладиган қисса бўлишдан ташқари республикамызда тобора кўпайиб бораётган ақолини иш билан таъминлашда қам ақамият касб этишини унутмаслик муқим. Кўриниб турибдики, исталган корхонанинг миллий иқтисодиётдаги ўрни ва ақамияти ишлаб чиқарилаётган мақсулотлар, олинадиган фойда ёки даромад миқдоридан ташқари бу корхонанинг ақолини иш билан таъминлашдаги иштирокига қам боқилиқ бўлади. Ақолини иш билан таъминлар экан, корхоналар ўзларининг бевосита ишлаб чиқариш функцияларини бажаришдан ташқари ишсизликнинг камайишига, демак, тўғри, меқнат фаоллигининг ортиши ва ижтимоий ақволнинг яхшиланишига қам сабабчи бўлади.

Бу ерда қамма нарса фақат корхонанинг ўзига боқилиқ эмаслиги кўриниб турибди, албатта. Чунки корхона ўз фаолиятини амалга ошириш жараёнида хом ашё, материал, асбоб-ускуна ва бошқа ишлаб чиқариш воситалари етказиб берувчи ёки мақсулот истеъмолчилари сифатида қаракат қилувчи бошқа корхоналар билан ўзаро алоқага киришади. Бу муносабатларда қар бир камчилик ва нуқсонлар, жумладан, хом ашё, материал ва асбоб-ускуналарни вақтида етказиб бермаслик, ўз вақтида қатқўламаслик, қарзларни тўлаш муддатларининг ўтказиб юборилиши ва бошқа хўжалик юритиш қоидалари ва мажбуриятларининг бузилиши корхона иқтисодий ақволининг ёмонлашишига, унинг ночорликка учрашига олиб келади. Шу сабабли корхоналар фаолиятини самарали ва юқори рентабелли даражада амалга ошириш зарурияти, барча корхоналар ишлаб чиқаришни керакли тарзда ташкил қилиш қамда ўз қамкорлари ва давлат олдидаги мажбуриятларни қатъий тарзда бажариш интизоми билан узвий боқилиқдир.

Ўзбекистонда кўплаб кичик, ўрта ва йирик ишлаб чиқариш корхоналари фаолият кўрсатаётган бўлиб, улар иқтисодиётнинг деярли барча тармоқларини – оқир саноатдан енгил саноатгача, қишлоқ хўжалик мақсулотларини қайта ишлашдан илмий ишлаб чиқаришгача қамраб олган. Улар ўз фаолиятида ишлаб чиқаришнинг барча омилларидан - ер, табиий ва меқнат ресурслари, техника ва технологиялар, инвестициялар, қозирги замон фани томонидан ишлаб чиқаришнинг асоси ёки мамлакатнинг миллий бойлиги деб аталувчи замонавий ахборот тизимидан фойдаланади. Маълумки, бойлик ёки салоқият бир нечта авлод ва бутун жамиятнинг хатти-қаракатлари эвазига яратилади. Корхоналарнинг вазифаси ушбу бойликни асраб-авайлаш ва ундан самарали фойдаланишда ифдаланади. Хўжалик юритишнинг мазкур тамойилларидан бир оз бўлсада четга чиқиш жамоатчилик ишлаб чиқариши самардорлигининг пасайишига, хўжасизлик ва исрофгарчиликка олиб келади. Корхоналар қам бундан мустасно эмас.

2.2. Корхонанинг белгилари, функциялари ва вазифалари

Замонавий корхона-мустақил хўжалик юритувчи субъект бўлиб, уларнинг ишлаб чиқариш воситалари ва бошқа мулклари режали иқтисодий шароитларидагидек давлатнинг ўзигагина тегишли бўлмайди. Шу сабабли корхоналар *мулкчилик шаклига* кўра, давлат ва нодавлат, *тармоқ белгиларига* кўра, машинасозлик, энергетика, металлургия, нефть ва газ саноати, қурилиш комплекси, озиқ-овқат, енгил саноат, савдо ва қоказолар, *ишлаб чиқариш миқёси ва ходимлар сонига* кўра, йирик, микрофирма ва кичик, *фаолият юритиш муддатига* кўра, узлуксиз, мавсумий ва узлукли корхоналарга бўлинади.

Бироқ ушбу белгилардан қатъи назар, деярли қар бир корхона Низом асосида фаолият юритади. Низомда корхонанинг номи, манзилгоҳи, юритувчи органи ва бу органнинг номи, Низом жамқармаси, банк муассасаларидаги реквизитлари, корхона рақбариятининг лавозимлари, рақбар шахсларнинг мажбуриятлари, тузилмавий бўлинмалар рўйхати, қислот тартиби ва қоказолар кўрсатилган бўлади.

Агар Низомда корхонанинг ташкилий-қуқуқий функциялари белгиланган бўлса, унинг ишлаб чиқариш ва иқтисодий фаолияти таркибига асосий ва айланма фонлар, пул маблақлари ва бошқа активлар кирувчи **Низом жамқармасига** таянади. Низом жамқармаси қонунга асосан корхонани ташкил қилиш жараёнида муассислар - давлат, қуқуқий ва жисмоний шахслар томонидан шакллантирилади. Корхона ривожланиши ва ишлаб чиқаришнинг кенгайиб бориши, даромад қажми ва бошқа молиявий тушумларнинг ортиши натижасида Низом жамқармаси қўпайтирилиши мумкин. Умуман олганда, Низом жамқармаси корхонанинг иқтисодий барқарорлиги ва молиявий жиқатдан бақувватлигини акс эттиради.

Корхонани турли белгиларига кўра тавсифлаш мумкин:

- *ишлаб-чиқариш ва техника муносабатларида корхона* — бу, ишлаб чиқарилаётган мақсулотлар қажми ва турлари, уларни тайёрлаш технологиясига миқдор ва сифат жиқатидан мос келувчи машиналар тизими;
- *ижтимоий муносабатларда корхона* — бу, турли категориядаги ходимлар ўртасида уларнинг қуқуқ ва мажбуриятлари асосида юзага келувчи муносабатлар ;
- *ташкилий-қуқуқий муносабатларда корхона* қуқуқий шахс сифатида фаолият юритади;
- *молиявий-иқтисодий муносабатларда корхона* — бу, тармоқнинг мустақил бўлини бўлиб, ўз-ўзини молия билан таъминлаш, ўз-ўзини бошқариш, яъни бозор муносабатлари тамойилларида фаолият юритади.

Амалдаги қонунчиликка асосан корхона давлат рўйхатидан ўтганидан кейингина қуқуқий шахс сифатида тан олинади. Давлат рўйхатидан ўтиш

учун биринчи ўринда **Ў**йидаги **Ў**ужжатлар а**Ў**амиятга эга бўлади: муассиснинг аризаси; корхонанинг Низоми; корхонани ташкил **Ў**илиш **Ў**а**Ў**ида **Ў**арор ёки муассислар шартномаси; давлат божини тўлаганлик **Ў**а**Ў**ида квитанция ва бош**Ў**алар.

Корхона ўзига хос бўлган маълум хусусиятларга эга:

биринчидан, корхона ўзига тегишли ва хўжалик бош**Ў**арувидаги хусусий мулкка эга бўлиб, ушбу мулк унинг фаолияти моддий-техникавий имкониятларини, и**Ў**тисодий муста**Ў**иллиги ва ишончлилигини таъминлайди;

иккинчидан, корхона кредиторлар, жумладан, давлат билан ўзаро муносабатлардаги мажбуриятлар юзасидан ўз мулки билан жавоб бериш хусусиятига эга бўлади;

учинчидан, корхона хўжалик айланмасида ўз номидан **Ў**аракат **Ў**илиши мумкин, яъни **Ў**онунга асосан хўжалик фаолияти юритувчи **Ў**амкорлар, ма**Ў**сулот (иш, хизмат) истеъмолчилари, хом ашё ва асбоб-ускуна етказиб берувчилар **Ў**амда бош**Ў**а **Ў**у**Ў**у**Ў**ий ва жисмоний шахслар билан шартнома тузиш **Ў**у**Ў**у**Ў**ига эга;

тўртинчидан, корхона **Ў**онунчиликка асосан судда даъвогар ва жавобгар сифатида **Ў**атнашиш **Ў**у**Ў**у**Ў**ига эга;

бешинчидан, корхона муста**Ў**ил баланс ёки сметага эга бўлиб, ишлаб чи**Ў**ариш ва ма**Ў**сулот савдоси харажатларини **Ў**исобга олиб боради **Ў**амда давлат органлари томонидан белгиланган тартибда ўз ва**Ў**тида **Ў**исоботларни та**Ў**дим этади;

олтинчидан, корхона ўз номига эга бўлиб, унда корхонанинг ташкилий-**Ў**у**Ў**у**Ў**ий шакли ўз аксини топади.

Ўар бир корхонанинг фаолияти ишлаб чи**Ў**ариш, **Ў**айта ишлаб чи**Ў**ариш ва муомала жараёнларидан иборат бўлади. Корхонанинг ишлаб чи**Ў**ариш со**Ў**асидаги фаолияти - янги ма**Ў**сулотни ишлаб чи**Ў**аришга тайёрлаш ва ишлаб чи**Ў**аришни ташкиллаштиришда намоён бўлади. **Ў**айта ишлаб чи**Ў**ариш со**Ў**асидаги фаолият - ишчи кучини ёллаш, кадрлар тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш, ишлаб чи**Ў**ариш воситаларини янгилаш ва кенгайтириш жараёнларида акс этади. Муомала со**Ў**асидаги фаолият эса ишлаб чи**Ў**аришнинг моддий-техника таъминотини ташкиллаштириш, ма**Ў**сулот (иш, хизмат)ларни сотиш ва фойдаланилган ишлаб чи**Ў**ариш воситаларининг даромад шаклида **Ў**айтиб келишида кўзга кўринади.

Корхоналарни ижтимоий-и**Ў**тисодий тизим сифатида тад**Ў**и**Ў** этишда уни ташкил **Ў**илувчи иккита таркибий **Ў**исм - тизимнинг ўзи(корхона) ва ушбу тизим фаолият юритувчи таш**Ў**и му**Ў**итни кўриб чи**Ў**иш лозим. Корхонанинг ички му**Ў**ити ишлаб чи**Ў**ариш воситалари, пул мабла**Ў**лари, ахборотлар ва инсон ресурсларидан ташкил топади.

Ички му**Ў**итнинг ўзаро ало**Ў**алари натижасида тайёр ма**Ў**сулот пайдо бўлади, ишлар бажарилади ва хизмат кўрсатилади, яъни тў**Ў**ри йўлга **Ў**ўйилган ишлаб чи**Ў**ариш ва ме**Ў**натга **Ў**а**Ў** тўлаш фаолияти юзага келади.

Корхоналарнинг таш**Ў**и мухит билан ало**Ў**аси уларнинг таш**Ў**и тизимга чи**Ў**ишида рўй бериб (ресурсларни жалб **Ў**илиш, уларнинг **Ў**ийматини ани**Ў**лаш, хом ашё, материал ва ё**Ў**ил**Ў**ининг ўз ва**Ў**тида

етказиб турилиши ва ☐оказо), таш☐и му☐итга ишлаб чи☐арилган товар ва хизматлар о☐ими ёрдамида таъсир кўрсатиш жараёнида намоён бўлади.

Корхоналар фаолияти самарадорлигини ани☐лаб берувчи таш☐и му☐ит – бу, биринчи ўринда ма☐сулот истеъмолчилари, хом ашё ва бош☐а материал етказиб берувчилар, шунингдек давлат органлари ☐амда корхонага я☐ин жойда яшовчи а☐оли ☐исобланади.

Бозор и☐тисодиёти шароитларида корхоналар **фаолиятининг асосий йўналишлари** ☐уйидагилар ☐исобланади:

- * бозор ва унинг ривожланиш исти☐болларини комплекс равишда ўрганиш ёрдамида, харидорларнинг ма☐сулот ва хизмат турларига мавжуд ва юзага келиши мумкин бўлган талабларини ани☐лаш;
- * ма☐сулотнинг янги моделлари ва намуналарини яратиш бўйича илмий-тад☐и☐от фаолиятини ташкил ☐илиш;
- * харидорлар талабларига мос келувчи товарларни ишлаб чи☐ариш;
- * ишлаб чи☐аришни режалаштириш, дастурлаш, мувофи☐лаштириш ва молиялаштириш;
- * ма☐сулотни та☐симлаш ва сотиш тизимини ташкил ☐илиш ва уни мукаммаллаштириш;
- * корхонанинг барча фаолиятини, жумладан, ишлаб чи☐ариш, сотиш, реклама, техник хизмат кўрсатиш ва ☐оказоларни бош☐ариш.

Албатта, замонавий корхоналарнинг кўп ☐иррали фаолияти ю☐орида санаб ўтилган йўналишлар билангина чекланиб ☐олмайди. Амалиётда улар фан-техника тара☐иёти ва давлат томонидан амалга оширилаётган и☐тисодий сиёсатнинг янги талаблари билан тўлдирилиши мумкин. Биро☐и, ю☐орида айтиб ўтилганлардан ☐атъи назар, хўжалик ривожланишининг ☐ар бир бос☐ичида корхоналар фаолияти ☐уйидаги вазифаларни бажаришга ☐аратилиши зарур:

- корхона эгасининг даромад олиши;
- истеъмолчиларни ишлаб чи☐арилаётган ма☐сулотлар билан таъминлаш;
- ходимларни иш ☐а☐и билан таъминлаш;
- корхонага я☐ин жойларда яшовчи а☐оли учун иш жойлари яратиш;
- атроф-му☐итни му☐офаза ☐илиш;
- корхона фаолиятида тўхтаб ☐олишга йўл ☐ўймаслик;
- ишлаб чи☐аришни ташкил этиш ва бош☐ариш шакллари мукаммаллаштириш;
- ишлаб чи☐аришнинг барча бос☐ичларида тежамкорликка риоя ☐илиш.

Хўжалик фаолиятининг жорий ва исти☐болдаги вазифаларини бажариш корхоналардан ☐уйидаги функцияларни амалга оширишни талаб ☐илади:

- * ишлаб чи☐ариш ва шахсий истеъмол учун ма☐сулотларни тайёрлаш;
- * ма☐сулотларни истеъмолчиларга етказиб бериш ва сотиш;
- * сотувдан кейин хизмат кўрсатиш;
- * ишлаб чи☐аришнинг моддий-техника асосини таъминлаш;
- * ходимлар ме☐натини ташкил ☐илиш ва бош☐ариш;
- * соли☐ларни тўлаш, бюджетга тўланувчи ихтиёрий ёки мажбурий бадал ва тўловларни амалга ошириш ;

* амалдаги стандартлар, нормативлар ва давлат томонидан чиқарилган қонун-қоидаларга риоя қилиш.

Бу функциялар корхоналарнинг қажми, қайси тармоққа мансублиги, ижтимоий инфратузилманинг мавжудлиги, мақаллий боқимият идоралари билан муносабатларга асосланиб аниқлаштирилади. Бугунги бозор иқтисодиёти ва фан-техника тараққиёти корхоналарнинг амалга оширувчи функцияларини кенгайтириши ҳамда уларнинг фаолиятидаги ишлаб чиқариш кўрсаткичларини янада яхшилаш учун янги вазифалар белгилаб бериши мумкин.

2.3. Корхоналарни таснифлаш

Бир бир корхона бошқа корхоналардан аввало ишлаб чиқараётган маҳсулоти, шунингдек, ишлаб чиқаришнинг тавсифи ва миқёси, жойлашиши, халқ хўжалигининг бошқа тармоқлари билан алоқалари ва бошқа кўрсаткичлари билан фарқ қилади. Бироқ буларнинг барчаси ишлаб чиқаришни ташкил этиш, режалаштириш ва бошқариш масалаларини Бир бир корхона учун индивидуал тарзда алоқида ишлаб чиқиш керак, дегани эмас, албатта. Алоқида корхоналар гуруҳига нисбатан қўллаш мумкин бўлган умумий қарорларни тайёрлаш мумкинлиги назарий ва амалий жиҳатдан исботлаб берилган.

Бу билан корхоналарнинг ишлаб чиқариш, меҳнат ва бошқарувни ташкиллаштириш масалаларини бир хил типда қал қилиш мумкин бўлган гуруҳларини аниқлаш мақсадида уларни таснифлашнинг маъбуллигини изоқлаш мумкин.

Корхоналарнинг энг муҳим хусусиятлари уларнинг қайси тармоққа қарашлилиги; қажми; ишлаб чиқаришнинг турли жабқаларини қамраб олганлиги; ихтисослаштириш даражаси ва бир типдаги маҳсулотларни ишлаб чиқариш миқёси; ишлаб чиқаришни ташкиллаштириш усули ҳамда уни механизациялаш ва автоматлаштириш; ташкилий-қуқуқий шаклларини прогнозлаштиришга боқлиқ бўлади.

Қайси тармоққа қарашлилигига кўра корхоналар ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш (машинасозлик, кўмир қазиб чиқариш, суқурта ва қоказо) соқаларига мансуб бўлиши мумкин.

Ишлаб чиқарилаётган маҳсулот тури ва кўринишига кўра, корхоналар саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт, молия-кредит ва бошқаларга бўлинади.

Технологик умумийлигига кўра, корхоналар ишлаб чиқариш жараёнини узлуксиз ва дискрет равишда, кимёвий ёки механик жараёнларнинг устунлиги асосида юритувчиларга бўлинади.

Тайёр маҳсулотнинг мақсадларига кўра, барча корхоналар иккита катта гуруҳга бўлинади: ишлаб чиқариш воситаларини ишлаб чиқарувчилар ва истеъмол маҳсулотларини ишлаб чиқарувчилар.

Фойдаланилувчи хом ашё турига кўра, саноат корхоналари қазиб чиқарувчи ва қайта ишловчи корхоналарга тақсимланади.

Йил давомида ишлаш муддатига кўра, корхоналар мавсумий ва йил бўйи фаолият юритувчиларга бўлинади.

Ўажмига кўра, корхоналар йирик, микрофирма ва кичик корхоналарга тақсимланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 30 августдаги «Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 9 апрельдаги «Хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришни янада рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармонига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги Фармонига асосан ишлаб чиқариш тармоқининг ўртача йиллик ходимлари сони 20 кишигача бўлган ҳамда хизмат кўрсатиш ва бошқара ноишлаб чиқариш соҳасидаги ўртача йиллик ходимлари сони 10 кишигача бўлган; улгуржи, чакана савдо ва умумий овқатланиш соҳасида 5 кишидан ошмаган корхоналар микрофирмалар қаторига киритилади.

Кичик корхона қисобланади:

- енгил ва озиқ-овқат саноати, металга ишлов бериш ва асбобсозлик, ёғочни қайта ишлаш, мебел саноати ва қурилиш материаллари саноатида 100 кишича ишлайдиган;

- машинасозлик, металлургия, ёғил-и-энергетика ва кимё саноати, қурилиш, ишлоқ хўжалиги ва бошқара ишлаб чиқариш тармоқларида 50 кишигача ишлайдиган;

- фан, илмий хизмат кўрсатиш, транспорт, алоқа, хизмат кўрсатиш соҳаси (суғурта компанияларидан ташқари), савдо ва умумий овқатланиш ҳамда бошқара ноишлаб чиқариш соҳаларида 25 кишигача ишлайдиган корхоналар.

Ихтисослашув даражасига кўра, корхоналар ихтисослашган, универсал ва аралаш корхоналарга бўлинади. Ихтисослашган корхоналар қаторига номенклатураси чекланган маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи корхоналар, универсал корхоналар қаторига турли хил маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналар, аралаш корхоналар таркибига эса ихтисослашган ва универсал корхоналар ўртасидаги оралиқ гуруҳни ташкил қилувчи корхоналар киритилади.

Ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этиш усулларига кўра, корхоналар ишлаб чиқаришнинг оқим, партияли ва доналаб ишлаб чиқариш усуллари устувор турувчи корхоналарга бўлиниши мумкин.

Ишлаб чиқаришни механизациялаштириш ва автоматлаштириш даражасига кўра, корхоналар тўлиқ ва қisman автоматлаштирилган ёки механизациялаштирилган, қўл-машина ва фақат қўл меҳнатига асосланган корхоналарга бўлинади.

Хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш жараёнларини кенгайтириш ва чуқурлаштириш мамлакатимизда янги ташкилий-қуқуқий турдаги - қўшма, ижара, қиссадорлик, хусусий, оилавий, кооператив ва бошқара корхоналарнинг пайдо бўлишига олиб келди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида хусусий мулк мулкчилик шаклининг бошқара кўринишлари билан бир қаторда дахлсизлиги ва давлат томонидан муқофаза қилиниши белгилаб қўйилган. Янги қонунчилик қўжжатларида янги иқтисодий тушунча - корхонанинг ташкилий-қуқуқий шакли тушунчаси киритилган.

Корхоналарнинг қонун қўжатлари ва бошқа хўжалик қўқўи нормаларида кўзда тутилган мулкчилик шакли, ишлаб чиқарилаётган масулот тури ва қажми, капиталнинг шаклланиши, турли хил фирмалараро уюшмаларга аъзо бўлиш усуллари ва олиб боровчи раобатчилик курашлари билан фарқ қилувчи фаолият тавсифи ва мазмунига боқлиқ бўлган структуравий тузилишининг усул ва кўринишлари хўжалик юритишнинг ташкилий-қўқўий шаклини ифодалайди.

Қозирги замон шароитларида давлат, муниципал, жамоа, индивидуал (оилавий, хусусий) турдаги корхоналар мавжуд бўлиб, улар ўзларига бириктириб қўйилган мулк тавсифи ёки тезкор (оператив) бошқарув қўқўида кўра қам таснифланади.

Хўжалик фаолияти юритувчи қар бир субъект бир қатор қўқўиларга эга бўлиб, булар бир томондан, уларнинг ички ташкилотчилигини аниқлаб берса, иккинчи томондан, жисмоний ва қўқўий шахслар қамда давлат билан ўзаро муносабатларини амалга оширишга кўмаклашади.

Корхоналар қўқўий шаклининг қар бир кўринишида уларнинг эгалари, яъни хусусий мулк эгалари, корхона билан турли даражадаги алоқада бўладилар. Масалан, очик турдаги қиссадорлик жамияти эгалари корхона мулкнинг бир қисмигагина эгалик қилиш қўқўида эгалар қамда бошқарув функцияларини амалга оширишда қам ўз акциялари миқёсида иштирок этадилар.

Хўжалик ўртоқликларида (жамиятларида) эса мулк эгаси ва мулк яқинлаштирилган бўлиб, корхонани бошқаришда уларга бевосита иштирок этиш имконияти яратиб берилган.

Кенг тарқалган корхона шаклларида бири хўжалик ўртоқликлари бўлиб, улар ишонч асосидаги тўлиқ ўртоқлик (коммандит ўртоқлиги) кўринишида ташкил қилиниши мумкин.

Қонунга асосан иштирокчилари имзоланган шартномалар бўйича тадбиркорлик фаолияти юритувчи қамда уларга тегишли мулк жавобгарлигига эга бўлган ўртоқликлар - тўлиқ ўртоқликлар қисобланади.

Коммандит ўртоқлиги бир нечта фуқаролар ёки қўқўий шахсларнинг ўзаро хўжалик фаолияти юритиш мақсадидаги шартномалар асосида бирлашуви натижасида пайдо бўлади.

Жамиятларнинг кўпчилигида капиталлар бирлаштирилган бўлади. Масъулияти чекланган жамият (МЧЖ) бир ёки бир неча шахс томонидан таъсис этилиб, Низом жамқармаси қўжатларда (Низом ва таъсис шартномаси) белгилаб қўйилган улушларга бўлинган бўлади.

Бундай жамият муассислари жамиятнинг мажбуриятлари учун жавобгар бўлмайдилар қамда жамият фаолиятида ўзлари киритган улушлар доирасида зарар кўришлари мумкин.

Ўзбекистон Республикасида очик ва ёпиқ турдаги қиссадорлик жамиятлари мустақилликка эришилгандан кейин кенг фаолият кўрсатмоқда.

Низом жамқармаси акцияларга тақсимланган жамият қиссадорлик жамияти қисобланади. Қиссадорлик жамияти аъзолари жамиятнинг

мажбуриятлари бўйича жавобгар бўлмайдилар, бироқ ўзларига тегишли бўлган акциялар қиймати доирасида зарар кўришлари мумкин.

Инссадорлик жамиятларининг ижобий жиқатлари қаторига қуйидагилар киради: акциядорлик капиталининг тенг тақсимланган, эркин муомаладаги улушлар - акцияларга тақсимланиши; акциядорлар жамият мажбуриятлари учун жавобгарлигининг акциялар қиймати қажмида чекланганлиги; акциядорлик капиталининг қажми ва аъзолар сонини осонлик билан ўзгартириш имконини берувчи Низом асосида бирлашиш; умумий бошқарув вазфаларининг хўжалик фаолиятини бошқариш вазифаларидан алоқида юритилиши ва қоказолар.

Иқтисодётимиз олдида турган асосий вазифалардан бири саноат ишлаб чиқаришини жақон иқтисодиётида ўз ўрнига эга бўлган рақобатбардош корхоналар ташкил қилиш мақсадидаги тузилмавий қайта қуришдан иборат. Бунинг учун интеграция қамда турли ташкилий-қуқуқий шаклдаги корхоналарни вақтинчалик ёки доимий равишда кооперация ёки концентрация асосида бирлаштириш амалга оширилади.

Кооперация жараёнида концерн, консорциум, хўжалик асоциацияси каби ташкилий шакллар вақтинчалик ёки доимий равишда тузилиши мумкин. Ушбу тузилмавий birlikларининг моқиятини қисқача кўриб чиқамиз.

Концерн умумий манфаатларга эга қамда шартномалар, капитал ва қўшма фаолиятда иштирок этиш билан боқлиқ бўлган корхоналарнинг йирик бирлашувини акс эттиради.

Консорциум компания ва банкларнинг вақтинчалик бирлашувини натижасида, йирик капитал талаб қилувчи лойиқаларни амалга ошириш ёки маблақни биргаликда жойлаштириш мақсадлари учун умумий келишувлар асосида юзага келади. Консорциум буюртмачилар олдидаги мажбуриятлар учун жавобгар қисобланади.

Хўжалик асоциацияси жисмоний ёки қуқуқий шахсларнинг ўзаро қамкорлик юритиш мақсадида кўнгилли равишда бирлашувини англатади ва унда бирлашувга кирувчи субъектлар ўз мустақиллигини сақлаб қоладилар.

Корпорациялар умумий мақсадларга эришиш, қамкорликда фаолият юритиш мақсадида бирлашиб, мустақил қуқуқий субъект - қуқуқий шахсни ташкил қилувчи шахслар йиқиндисини тавсифлайди. Кўпинча улар акциядорлик (инссадорлик) жамиятлари шаклида ташкил қилинади.

Корхоналарнинг концентрация асосида бирлашувини картел, синдикат, холдинг ва молия-саноат гуруқлари кўринишида амалга оширилади.

Ишлаб чиқариш соқасидаги **картеллар** ишлаб чиқариш масалалари, нархлар, товарларни сотиш, ишчи кучини ёллаш ва шу каби масалалар бўйича келишувга асосланиб фаолият юритади.

Интеграциянинг бу шаклида корхоналар мустақилликни сақлаб қолган қолда кооперация асосида бирлашадилар.

Синдикат — тижорат фаолиятини (таъминот, сотиш, нархнинг пайдо бўлиши) қамкорликда ташкил қилишга асоланган бирлашмадир. Синдикат таркибига кирувчи корхоналар қуқуқий қамда хўжалик юритиш мустақилликларини сақлаб қоладилар.

Трестлар юқори даражада марказлашганлиги билан ажралиб туради. Унинг таркибига кирувчи корхоналар ишлаб чиқариш, тижорат ва қўшувчи мустақилликларини йўқотиб, ягона режа асосида фаолият юритади.

Холдинглар иштирокчиларнинг молиявий имкониятларини бирлаштириш ва мувофиқлаштириш ҳамда ишлаб чиқариш қувватлари билан вазифаларни тезкор равишда амалга ошириш имконини берувчи бошқарувнинг самарали шаклини ифодалайди.

Интеграция жараёнларини амалга оширувчи корхоналар қуйидаги мақсадларни кўзлайди:

- * ресурслардан янада самаралироқ фойдаланишга эришиш;
- * кооперация асосидаги алоқаларини янгилаш ва мустақамлаш;
- * мамлакатдаги корхоналарнинг ташқи бозорга чиқиши;
- * ишлаб чиқаришга инвестицияларнинг янги шакллариини жалб этиш;
- * ички ва ташқи бозордаги раёбатда муваффақият қозониш мақсадида нарх ва сотиш бўйича ягона сиёсат юритиш.

2.4. Корхона тузилмаси ва уни белгиловчи омиллар

Бир ишлаб чиқариш корхонаси ишлаб чиқариш бўлинмалари, бошқарув органлари ва корхона ходимларига хизмат кўрсатувчи ташкилотлардан иборат бўлади. Тузилма (структура) тушунчасини корхонанинг таркиби, тузилиши сифатида кўриб чиқиш мумкин. Корхона қанчалик йирик бўлса, унинг ишлаб чиқариш тузилмаси шунчалик мураккаб бўлади.

Саноат корхоналарининг умумий ва ишлаб чиқариш тузилмалари мавжуд.

Ишлаб чиқариш бўлинлари, корхона бошқаруви ҳамда ходимларга хизмат кўрсатувчи ташкилотлар, уларнинг миқдори, катталиги ва эгаллаб турган майдони, ходимларининг сони ва ишлаб чиқариш имкониятлари *корхонанинг умумий тузилмасини* ифодалайди.

Ишлаб чиқариш тузилмасига асосий, ёрдамчи ва хизмат кўрсатиш жараёнлари амалга оширилувчи цех ва участкалар киритилади.

Ишлаб чиқариш тузилмаси корхона умумий тузилмасининг бир қисмидир. У цех, участка ва хизмат кўрсатувчи хўжаликлар шаклидаги ишлаб чиқариш бўлинмаларидан иборат бўлади ҳамда уларнинг маъсулот ишлаб чиқариш жараёнидаги ўзаро муносабатларини, меънат билан банд бўлган ходимлари сони, асбоб-ускуналари қиймати, эгаллаб турган майдони ва қудудий жойлашувини акс эттиради.

Асосий цехларда ва ишлаб чиқариш участкаларида ишлаб чиқариш жараёнининг асосий — хом ашё ва ярим тайёр маъсулотларни тайёр маъсулотга айлантириш босқичи ёки маъсулот, ё унинг бир қисмини тайёрлашнинг бир қатор босқичлари амалга оширилади (музлаткичлар цехи).

Ёрдамчи цехлар асосий ишлаб чиқаришни асбоб-ускуналар ва энергия билан таъминлайди (қамда ускуналарни таъмирлаш (таъмирлаш, ускуналар, модел цехлари ва бошқалар) вазифаларини бажаради.

Хизмат кўрсатувчи цех ва хўжаликлар таркибига корхонанинг инфратузилмасини (омбор ва транспорт бўлинмалари, уй-жой-коммунал хўжалиги, ошхона, санаторий ва (қоказо)ташқил қилувчи бўлинмалар киради.

Саноат корхоналари ишлаб чиқариш тузилмасининг уч хил тури мажуд: **технологик, предметли ва аралаш.**

Технологик тузилмалли корхоналарда цехлар ва ишлаб чиқариш участкалари технологик жиқатдан бир хиллик тамойили асосида ташқил қилинади (масалан, тўқимачилик комбинатларида йигирув ва тўқув цехлари).

Предметли тузилмага асосланган корхоналарда (қар бир цех маълум бир мақсулот ёки унинг бир қисмини ишлаб чиқаради (масалан, автомобиль заводида мотор цехи, шасси цехи ва (қоказо).

Аралаш (предметли-технологик) тузилма тайёрлов цехларини технологик тамойилда (темирчилик, чўян қуйиш, пўлат қуйиш ва (қоказо), ишлов бериш ва мақсулот чиқариш цехларини эса предметли тамойил асосида ташқил этишни кўзда тутлади.

Саноат корхонасининг тузилмаси қуйидаги омиллар таъсири остида шаклланади:

- * техника ва технологиянинг хусусиятлари;
- * ишлаб чиқариш қажми;
- * ишлаб чиқаришни ташқил қилиш шакллари (ихтисослаштириш, кооперация, комбинация, координация);
- * ишлаб чиқарилаётган мақсулот ва кўрсатилаётган хизматларнинг мураккаблиги ва номенклатураси;
- * ишлаб чиқаришни автоматлаштириш, механизациялаштириш ва роботлаштириш даражаси;
- * мулк шакли;
- * рақобат олиб бориш усуллари қамда шакллари ва (қоказо.

Амалиётда ишлаб чиқариш тузилмасини мукаммаллаштиришнинг асосий йўналишлари ишлаб чиқилган. Улар қаторига корхона ва цехларни йириклаштириш; алоқида корхоналар интеграцияси; корхона ичидаги барча бўлинмалар орасида мутаносибликни таъминлаш; цехсиз структура кабиларни киритиш мумкин.

Корхонанинг рақобатбардошлигини ошириш, яъни бошқарув сифатини кўтариш ва ишлаб чиқариш фаолиятидаги якуний натижаларнинг юқорилигига эришиш корхона тузилмасини мукаммаллаштириш самарадорлигини бақоловчи мезон бўлиб хизмат қилади.

Қисқача хулосалар

Ўзбекистон Республикасининг миллий иқтисодиёти ижтимоий меқнат тақсимои натижасида юзага келган қамда умумиқтисодий қонун ва

Ўонуниятлар асосида ривожланиб бормоқда. Бугунги кунда иқтисодийтимиз бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўлидан бормоқда. Президентимизнинг бешта тамойили асос қилиб олинган бу модел қозирда жақон мамлакатлари томонидан қам тан олинди.

Ўзбекистон Республикаси миллий иқтисодийтининг муқим субъекти **корхона** - иқтисодийтининг бирламчи бўқини бўлиб, инсон қает фаолияти учун зарур бўлган моддий бойликларни ишлаб чиқаришда бевосита қатнашади.

Қар бир корхона ишлаб чиқариш омилларида фойдаланиш, уларни истеъмол учун тайёр мақсулот (иш, хизмат) қолига келтириш йўли билан мамлакат иқтисодийтига ўз қиссасини қўшади.

Бозор иқтисодийтининг ривожланиш шароитларида мулкдорлар синфининг вужудга келиши ва корхоналарнинг янги ташкилий-қуқуқий шакллари ташкил қилиш имконини берувчи қуқуқий қужжатлар яратилди.

Корхоналарнинг қар бири бошқасидан ўзига хос хусусиятларига кўра фарқланади. Шу сабабли ишлаб чиқариш ва меқнатни ташкил этиш, режалаштириш, бошқариш қамда ишлаб чиқариш тузилмасини яратиш учун корхоналар таснифини билиш зарур.

Исталган бир саноат корхонаси кўплаб бўқинлардан иборат бўлиб, уларнинг таркиби ва тузилиши қамда ўзаро муносабатларини тузилма сифатида кўриб чиқини мумкин. Корхоналар тузилмасини ўрганиш уларнинг саноат мажмуасида тутган ўрни, роли ва ақамиятини аниқлаш имконини беради.

Ўз навбатида ишлаб чиқариш тузилмасини лойиқалаштиришда унинг шаклланишига таъсир кўрсатувчи омиллари инобатга олиш муқимдир. Корхона тузилмасини белгилаб берувчи омилар тақлили уларни мукамаллаштириш бўйича муайян чора-тадбирлар ишлаб чиқини имконини яратади.

Таянч иборалар

Корхонанинг белгилари, низом жамқармаси, низом, корхона, маъмурий-буйруқбозлик тизими, тузилмавий бўлинмалар, ишлаб-чиқариш ва техника муносабатларида корхона, ижтимоий муносабатларда корхона, ташкилий-қуқуқий муносабатлар ва молиявий-иқтисодий муносабатларда корхона, корхонанинг ўзига хос бўлган хусусиятлари, корхоналар фаолиятининг асосий йўналишлари, корхоналар фаолияти вазифалари, корхоналар функциялари, микрофирмалар, кичик корхона, ихтисослашув даражаси, ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этиш усуллари, хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш, коммандит ўртоқлиги, масъулияти чекланган жамият, концерн, консорциум, хўжалик ассоциацияси, корпорациялар, синдикат, трестлар, холдинглар, тузилма.

Назорат ва муқоама учун саволлар

1. Миллий иқтисодийт тушунчаси ва корхоналарнинг мамлакат халқ хўжалиги мажмуасидаги роли.

2. Саноат корхоналарига хос бўлган белгилар.
3. Саноат корхоналарининг вазифалари ва бажарадиган ишлари.
4. Ўзбекистон Республикасининг “Корхоналар тўғрисида”ги Қонуни ва унинг мазмуни.
5. Корхонанинг давлат рўйхатидан ўтиш учун қандай қўжатлар талаб қилинади?
6. Саноат корхоналарининг таснифи.
7. Корхоналарни тавсифлашда ишлатилувчи мезонлар.
8. Корхоналарнинг умумий ва ишлаб чиқариш тузилмаси тушунчалари.
9. Корхона тузилмасини белгилаб берувчи омиллар.
10. Корхона тузилмасини мукаммаллаштириш йўллари.

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхоналар тўғрисида”ги Қонуни. Қонун ва қарорлар. Т., “Ўзбекистон”, 2004., №3
2. И.А. Каримов. Ўзбекистон ХХI аср бўсақасида: хавфсизликка тақдид, тараққиёт шартлари ва кафолатлари. Т., “Ўзбекистон”, 1997.
3. Мақсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби қамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби туғрисидаги Низом. -Т.: 1999, 5 февраль.
4. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: Ўқув.қўл. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.
5. Основные показатели уровня развития малого и среднего предпринимательства в республике Узбекистан за 2002 год. Статистический сборник.-Т.; ТДИУ, 2003. –52 с.
6. В. Г. Грузинов. Экономика предприятия Учебник 2-е изд. М.: «Юнити Дана» 2003.
7. Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоҳияти тақлили. Т.: «Иқтисодиёт ва қуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2003.
8. В.Д Грибов, В.П. Грузиков Экономика предприятия. Практикум. 3-е изд. перераб. и доп. Учебник М.: ФиС 2004.
9. «Ўз Ишингизни яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шақри, ЮНИДО, «Бизнес маслақат маркази» лойиқаси, 2003й.
10. Акромов Э.А Корхоналарнинг молиявий ҳолати тахлили. – Т.: Молия, 2003.-223 б.
11. Экономика предприятия Конспект лекций в списках М.: Приор-издат 2003.
12. Экономика предприятия. 3-е изд., перераб. и доп. Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Я. Горфинкеля, проф. В.А.Швандара М.: ЮНИТИ-ДАНА 2004.
13. <http://www.harvard.edu>
14. <http://www.capitul.ru>
15. <http://www.5b.ru>

III МАВЗУ. КОРХОНАНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ ВА УНИНГ ФАОЛИЯТИНИ ТЎХТАТИШ

- 3.1. Корхонани ташкил қилиш тамойиллари.
- 3.2. Таъсис қужжатлари.
- 3.3. Корхоналарнинг давлат томонидан рўйхатга олиниши.
- 3.4. Корхоналарни тугатиш ва қайта ташкил қилиш.

3.1. Корхонани ташкил қилиш тамойиллари

Иқтисодийнинг жадал ривожланиши ва ишлаб чиқариш кучларининг ўсиши фаолият юритаётган корхоналардан ташқари, янги корхоналарни ташкил қилиш ва ишга туширишга таянади. Бундай қадим иқтисодий жиқатдан мақбулликка, ресурслар имконияти ва корхона мақсулотларига бўлган талабга асосланади. Бирон-бир мақсулотнинг тақчиллиги ёки умуман йўқ бўлиши қам, янги корхона ёки ишлаб чиқаришни ташкил қилишга сабаб бўлиши мумкин.

Янги корхонани ташкил қилиш қуйидаги ташкилий тамойиллар асосида амалга оширилади:

- корхонани ташкил қилиш фикрининг пайдо бўлиши;
- корхона муассисларини танлаш;
- таклиф қилинаётган мақсулотга бозордаги талабни ўрганиш;
- корхона Низом жамқармасини тузиш учун молия манбаларини аниқлаш;
- корхонанинг таъсис қужжатлари ва бизнес-режасини тайёрлаш;
- давлат рўйхатидан ўтиш;
- муқр, штамп ва бошқа реквизитларни тайёрлаш;
- солиқ идораларида рўйхатдан ўтиш.

Ўзбекистон Республикасининг “Корхоналар тўқрисида”ги қонунига асосан, корхоналар мулк эгаси (эгалари) ёки у (улар) тайинлаган вакиллик органи, меқнат жамоаи ёки муассислар гуруқининг қарори бўйича белгиланган қонун-қоидаларга асосан ташкил қилиниши мумкин.

Шунингдек, корхоналар агар корхона мулки эгаси ёки у тайинлаган вакиллик органининг розилиги бўлса, фаолият юритаётган корхона таркибидан бир ёки бир нечта таркибий бўлинмаларни, ушбу бўлинмаларнинг меқнат жамоалари ташаббусига кўра, ажратиб чиқариш натижасида қам ташкил топиши мумкин.

Корхона жорий ва қисоб-китоб рақамлари очиш ва улар тўқрисидаги қолатларни тасдиқлаш қуқуқига эга бўлган, мустақил қуқуқий шахс мақомидаги шўъба корхоналари, филиаллар, ваколатхоналар, бўлим ва бошқа ташкилий бўлинмаларни ташкил қилиши мумкин.

Корхона қонун қужжатларида белгилаб қўйилган тартибда махсус давлат органларида рўйхатга олинган кундан бошлаб ташкил қилинган қисобланади ва қуқуқий шахс мақомига эга бўлади.

Корхонани ташкил қилишдан ташқари, унинг молиявий барқарорлиги ва самарали фаолиятини таъминлаш, бозор муносабатлари ва рақобатчилик шароитларида жуда муқимдир. Амалиётдан кўриниб турибдики, бу

Ўшларга риоя Ўилмаслик натижасида корхонани ташкил Ўилишга кетган барча савй-Ўаракатлар ўзини оЎламайди Ўамда ижтимоий ишлаб чиЎариш ривожланишининг микро ва макроиЎтисодий кўрсаткичларига салбий таъсир кўрсатади. Яъни молиявий жиЎатдан барЎарор бўлмаган корхоналар энди ташкил Ўилинган ёки фаолият юритаётганлигидан Ўатъи назар, банкрот корхоналар Ўисобланади.

Янги корхона ташкил Ўилишдан асосан Ўуйидаги маЎсадлар кўзланади:

- истеъмолчилар талаб Ўилаётган маЎсулот ишлаб чиЎаришни кўпайтириш ва уни сотишдан фойда (даромад) олиш;
- ишлаб чиЎаришга иш билан банд бўлмаган аЎолини жалб Ўилиш ва шу орЎали иш билан таъминлашдаги ижтимоий муаммоларни Ўал Ўилиш;
- ишлаб чиЎаришга мавжуд Ўушимча ресурсларни жалб Ўилиш;
- фан-техника ютуЎларидан фойдаланган Ўолда янги саноат маЎсулотларини ишлаб чиЎариш;
- якка тарзда ёки Ўамкорликда фаолият юритиш учун кичик корхона (ўртоЎчилик каби) ташкил Ўилувчи алоЎида фуЎаролар ёки шахслар гуруЎи аъзоларининг шаЎсий эЎтиёжларини Ўондириш;
- ишлаб чиЎаришни мустаЎкамлаш ва ривожлантириш Ўамда бозор муЎитини кенгайтириш.

3.2. Таъсис Ўужжатлари

Таъсис Ўужжатларини тайёрлаш корхонани ташкил этиш ва кейинги фаолият юритиш жараёнидаги муЎим босЎичларидан бири Ўисобланади. Таъсис Ўужжатлари фаолият юритувчи корхоналарнинг ЎуЎуЎ ва мажбуриятларини Ўамда шароитларини ифодалайди.

Корхоналар фаолиятини тартибга солувчи Ўонун Ўужжатларида икки хил таъсис Ўужжатлари белгилаб берилган:

корхона Низоми;

Таъсис шартномаси.

Амалиётда корхона фаЎат Низом ёки фаЎат таъсис шартномаси асосида, шунингдек, бир ваЎтнинг ўзида Низом ва таъсис шартномасига асосан фаолият юритиш Ўоллари мавжуд.

Шуни Ўайд Ўилиб ўтиш керакки, корхонанинг (ЎуЎуЎий шахсининг) таъсис шартномаси келишув асосида тузилади, Низом эса муассис (муассислар) томонидан тасдиЎланади. Битта таъсисчи томонидан тузилган ЎуЎуЎий шахс шу таъсисчи томонидан тасдиЎланган Низом асосида фаолият юритади.

Корхона Низоми асосий таъсис Ўужжати бўлиб, унда корхонанинг ташкилий-ЎуЎуЎий шакли, номи ва манзилгоЎи, Низом жамЎармасининг миЎдори, даромадларининг таркиби ва таЎсимланиш тартиби Ўамда корхона фондларини ташкил Ўилиш тартиби, корхонани тугатиш ва Ўайта ташкил Ўилиш тартиби кўрсатилиши шарт. БошЎача Ўилиб айтганда, корхона Низоми унинг ЎуЎуЎий маЎомини, ЎуЎуЎ ва мажбуриятларини белгилаб беради.

Низомда шунингдек, корхона фаолият кўрсатувчи соҳа ва тармоқ, атроф-муҳит ва одамлар соҳилишини муҳофаза қилиш кафолати, бошқарув шакли, ҳисобга олиш ва ҳисобот тизими ҳам акс эттирилиши лозим.

Корхона тўғриси ва тўлиқ тайёрланган Низом асосида маҳаллий ҳокимият органларида рўйхатга олинади, кейин эса ўз муҳрига эга бўлиш ва банкда ҳисоб рақами очиб қўйишни қўлга киритади. Ўз муҳри ва ҳисоб рақамига эга бўлмаган корхона, қўйиш шахс ҳисобланмайди ва мустақил корхоналар қаторига киритилмайди.

Таъсис шартномаси корхонанинг ташкил қилиниши ва яқка тарзда ёки ҳамкорликдаги фаолиятнинг бошланишини тавсифловчи ҳужжатдир. У шунингдек, ташкил этилаётган корхонанинг Низомини тўлдирувчи ҳужжат ҳам ҳисобланади. Таъсис шартномасида корхонани ташкил қилиш тартиби, даромад ва харажатларни қатнашчилар ўртасида тақсимлаш шартлари, корхона ташкилотчилари (муассислар) таркибидан чиқиш шартлари белгилаб қўйилади.

Таъсис шартномаси асосида кўпинча кичик корхоналар, хўжалик ўртоқликлари ва шу каби субъектлар фаолият юритади. Масалан, ўртоқлик ёки корхонанинг таъсис шартномасида бошқарув фаҳат барча иштирокчиларнинг розилиги билангина эмас, балки ҳарор кўпчилик овоз билан қабул қилиниши мумкинлиги ҳам белгилаб қўйилиши мумкин. Бироқ таъсис шартномасида иштирокчилар овозини аниқлашнинг бошқа тартиби ҳам кўрсатиб ўтилиши мумкин. Тўлиқ ўртоқчилик корхоналарининг даромад ва харажатлари агар шартномада бошқа тартиб кўрсатилмаган бўлса, иштирокчилар ўртасида уларнинг умумий капиталдаги улушига мос равишда тақсимланади.

Корхона мулкани шакллантириш ва ундан фойдаланиш Низом ва Таъсис шартномасининг муҳим қисми ҳисобланади. “Корхоналар тўғрисида” ги қонунга асосан қуйидагилар корхона мулкани шакллантиришнинг манбалари ҳисобланади:

- муассисларнинг пул ва моддий кўринишдаги бадаллари;
- маҳсулот (иш, хизмат) сотишдан ва бошқа турдаги фаолиятдан олинган даромадлар;
- имматбаҳо оқозлардан олинган даромадлар;
- банклар ва бошқа кредиторлардан олинган кредитлар;
- бюджетдан олинувчи маблақлар (дотация), капитал қўйилмалар;
- корхона, ташкилот ва фуқароларнинг беҳараз ва хайрия бадаллари, шунингдек, алмашиш, мерос ва совға тариқасида олинувчи мулк;
- қонун билан тақиқланмаган бошқа манбалар.

Давлат корхоналарнинг мулкий қўйишларини кафолатлайди. Давлатнинг корхоналар мулкани (асосий фондлар, айланма маблақлар ва қоказо) тортиб олишига йўл қўйилмайди, қонунчиликда кўзда тутилган қоллар бундан мустасно.

3.3. Корхоналарнинг давлат томонидан рўйхатга олиниши

Юқорида айтиб ўтилганидек, корхона жойлашган манзилгоҳи бўйича давлат органларида рўйхатга олинган кундан бошлаб ташкил қилинган қисобланади. Бу вазифани асосан қоқимиятлар бажариб, улар корхонани рўйхатга олиш тўқрисидаги малумотларни 10 кун мобайнида Молия Вазирлигига ягона давлат реестрига киритиш учун тақдим этишлари шарт.

Давлат рўйхатидан ўтиш учун корхонани ташкил қилиш тўқрисидаги қарор, корхона Низоми (таъсис шартномаси) ва Вазирлар Мақамаси томонидан белгилаб берилувчи рўйхатдаги бошқа қужжатлар тақдим этилади.

Корхонани давлат томонидан рўйхатга олиш зарур қужжатлар илова қилинган ариза берилган кундан бошлаб 30 кун мобайнида амалга оширилиш лозим. Корхоналарни рўйхатга олишдан, уларни ташкил қилиш мақсадга мувофиқ эмас, деган сабаб билан бош тортишга йўл қўйилмайди.

Агар корхонани рўйхатга олиш ўз вақтида амалга оширилмаса ёки таъсисчи рўйхатга олинмаслик сабабларини асоссиз деб қисоблаган тақдирда таъсисчи судга мурожаат қилиши мумкин. Корхонани рўйхатга олишдан асоссиз равишда бош тортиш мақаллий қоқимият органларининг моддий жавобгарликка тортилишига олиб келиши мумкин.

Корхонани рўйхатга олиш учун қуйидаги **қужжатлар** талаб қиланади:

1. Корхонани рўйхатга олиш тўқрисидаги ариза.
2. Таъсис шартномаси ёки корхонани ташкил қилиш тўқрисидаги қарор.
3. Корхона Низоми.
4. Таъсис шартномаси ёки корхонани ташкил қилиш тўқрисидаги қарорда кўрсатилган Низом жамқармасининг камида 50% миқдоридagi қисми тўланганлигини тасдиқловчи қужжатлар.
5. Давлат божини тўлаганлик ҳақида гувоҳнома.
6. Монополияга қарши муассасанинг корхонани ташкил қилишга розилигини тасдиқловчи қужжат.
7. Давлат мулкни бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қуватлаш қўмитаси ёки унинг қуйи идоралари розилиги ҳақидаги қужжат.

Рўйхатга олиш корхонага келиб тушувчи қужжатларни қайд қилиш китобида тартиб рақами бериш орқали амалга оширилади. Кўрсатилган жараёнлар амалга оширилгач, корхона жойлашган манзилгоҳи бўйича солиқ идораларида қисобда туриши ва буни тасдиқловчи қужжат олиши ҳамда банкда қисоб рақами очиши мумкин.

3.4. Корхонани тугатиш ва қайта ташкил қилиш

Корхона фаолиятини тўхтатиш уни тугатиш ёки қайта ташкил қилиш шаклида амалга оширилиши мумкин. Ишлаб чиқаришнинг барқарор эмаслиги, молиявий қийинчиликлар, сурункали зарар кўриш ва тўлов қобилиятининг йўқолишини корхоналарни тугатиш ёки қайта ташкил қилишга асосий сабаб қилиб кўрсатиш мумкин.

Корхонани **қайта ташкил қилиш** — бу, унинг бирлашиб кетиши, қўшилиши, бўлиниши, ажралиб чиқиш ва шаклини ўзгартириши дегани.

Корхонани қайта ташкил қилиш таъсисчи (таъсисчилар) ёки корхона бошқаруви қарорига мувофиқ амалга оширилади. Қайта ташкил қилиш корхонанинг ишлаб чиқариш кўрсаткичлари, молиявий ва иқтисодий кўрсаткичлари аввалгига нисбатан яхшиланишига хизмат қилиши лозим.

Корхонани **тугатиш** қўқўқий хатти-қаракат бўлиб, ишлаб чиқариш ва хўжалик юритиш фаолиятининг тўхтатилишини англатади. Корхона тугатилганда у давлат рўйхатидан чиқарилади, унинг банкдаги қисоб рақами ёпилади қамда муқр, штамп ва бошқа реквизитлари қақий эмас деб қисобланади.

Корхонани тугатишга қўйидагилар сабаб бўлиши мумкин:

- * ишлаб чиқарилаётган мақсулот(иш, хизмат)га бўлган талабнинг пасайиб кетиши ёки умуман йўқолиши;
- * ишлаб чиқаришнинг зарар келтириши;
- * ишлаб чиқаришнинг атроф-муқит қамда ақоли қаётига хавф туқдириши;
- * корхонанинг бино ва иншоотлари, асбоб-ускуналари ва бошқа воситаларидан иқтисодий жиқатдан унумлироқ, янада сифатли ва истеъмолчилар талабига жавоб берувчи мақсулотлар ишлаб чиқаришда фойдаланиш имкониятининг юзага келиши.

Корхонани тугатишда тугатиш комиссияси тузилиб, унга кредиторларга корхона тугатилганини хабар қилиш, кредиторларни аниқлаш ва дебиторлик қарзини ундириш чораларини кўриш, шунингдек, корхонанинг тугатилиши сабабли ишсиз қолган ходимлар иш билан таъминланишига ёрдамлашиш вазифаси юкланади. Корхонани тугатиш жараёнида оралқ тугатиш баланси тузилиб, унга тугатилаётган корхонанинг мулки, кредиторларнинг талаблари ва уларни кўриб чиқиш натижалари рўйхати киритилиши лозим. Ушбу баланс корхонанинг таъсисчиси (таъсисчилари) ёки корхонани тугатиш тўқрисида қарор чиқарган идора томонидан тасдиқланади. Тугатиш комиссияси унинг айби билан келтирилган зарар учун жавобгар қисобланади.

Қисқача хулосалар

Корхоналарни ташкил қилиш ва тугатиш бозор муносабатлари шароитларида одатий ва қонуний қолдир. Корхонани ташкил қилиш ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва бирон-бир мақсулотга бўлган талабнинг ортиши натижасида юзага келса, корхоналарни тугатиш эса талабнинг мавжуд эмаслиги қамда банкротликка боқлиқ бўлади.

Корхоналарни ташкил қилгандан сўнг уларни келажакда самарали фаолият юритишини қам таъминлаш зарур. Шу сабабли бирон-бир корхонани ташкил қилиш асосланган бўлиши ва илмий тамойилларга таяниши лозим.

Корхоналар ташкил қилинишини тартибга солувчи асосий қўжжатлар бу корхона Низоми ва таъсис шартномаси бўлиб, баъзи қолларда корхоналар кўрсатилган қўжжатларнинг биттаси асосида қам фаолият юритиши мумкин.

Корхонани ташкил қилиш жараёни бошқарув органларида рўйхатга олиш билан боғлиқдир. Қонунчилик томонидан корхоналарни давлат рўйхатидан ўтказишнинг қатъий белгиланган муддатлари мавжуд.

Корхонани тугатиш қуқуқий хатти-қаракат бўлиб, ишлаб чиқариш ва хўжалик юритиш фаолиятининг тўхтатилишини англатади. Бунга асосий сабаб қилиб корхонанинг тўлов қобилиятини йўқотишини кўрсатиш мумкин.

Санация давлат, банк ёки бошқа муассаса томонидан банкрот бўлишнинг олдини олиш ва рақобатбардошлик даражасини ошириш мақсадида корхоналарнинг молиявий аҳолини яхшилашни англатади.

Санация корхоналарнинг шартнома ва бошқа мажбуриятларини бузишнинг олдини олишга қаратилган иқтисодий ва молиявий чоратadbирлар тизимидир.

Таянч иборалар

ташкил қилиш тамойиллари, корхона мулки эгаси, шўъба корхоналари, филиаллар, ваколатхоналар, қуқуқий шахс мақоми, корхона Низоми, таъсис шартномаси, корхона мулкани шакллантириш, корхоналарнинг давлат томонидан рўйхатга олинishi, рўйхатга олиш учун қўжатлар, корхонани қайта ташкил қилиш, корхонани тугатиш, тугатиш комиссияси.

Назорат ва муқоама учун саволлар

1. Янги корхоналарни ташкил қилиш асосида нима ётади?
2. Қайси омиллар янги корхона ташкил қилиш заруриятини асослаб беради?
3. Янги корхоналарни ташкил қилишдан мақсад нима?
4. Корхона ташкил қилишнинг асосий тамойилларини санаб ўтинг.
5. Корхона қачондан бошлаб ташкил қилинган деб қисобланиши мумкин?
6. Корхона Низоми нимани англатади?
7. Таъсис шартномаси нимани англатади?
8. «Тинчлик келишуви» нима дегани?
9. Корхонани тугатишга нима сабаб бўлади?
10. Корхонани қайта ташкил қилишдан мақсад нима ва у қандай амалга оширилади?
11. Корхона банкротлигининг асосий сабабларини санаб ўтинг.
12. Корхонани молиявий жиқатдан соқломлаштириш нимани англатади?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхоналар тўқисида”ги Қонуни. Қонун ва қарорлар. Т., “Ўзбекистон”, 2004, №3.
2. И.А. Каримов. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Т., “Ўзбекистон”, 1993.
3. Мақсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби қамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби туқисадаги Низом. -Т.: 1999, 5 февраль.
4. Экономика предприятия. Учебник для ВУЗов. 3-е издание /Под. ред. В.Я.Горфинкеля, В.А.Швандара. - М.: Юнити-Дана, 2003.
5. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: ўқув.қўлл. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамқармаси нашриёти, 2004.

6. Акромов Э.А Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили. — Т.: Молия, 2003.- 223 б.
7. «Ўз Иштингизни яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шаҳри, ЮНИДО, «Бизнес маслаҳат маркази» лойиҳаси, 2003й.
8. Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоҳияти таҳлили. Т.: «Иқтисодиёт ва қуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2003.
9. О.И. Волков, Экономика предприятия, Учебник. М., «ИНФРА-М», 2000.
10. В. Г. Грузинов. Экономика предприятия Учебник 2-е изд. М.: «Юнити Дана» 2003.
11. Экономика предприятия Конспект лекций в списках М.: Приор-издат 2003.
12. Экономика предприятия. 3-е изд., перераб. и доп. Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Я. Горфиннелия, проф. В.А.Швандара М.: ЮНИТИ-ДАНА 2004.
13. Экономика предприятия Конспект лекций М.: Изд-во ПРИОР 2002.
14. «Экономика фирмў и отраслевўх рўнков» // Программа М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС 2000.
15. Сергеев И.В Экономика предприятия. 2-е изд. пераб. и доп. Учебное пособие М.: ФиС 2004.
16. <http://www.harvard.edu>
17. <http://www.capitul.ru>
18. <http://www.5b.ru>
19. <http://www.audit-center.ru>

IV МАВЗУ. КОРХОНАНИ БОШҚАРИШ

- 4.1. Бошқарув замонавий корхоналар фаолиятида объектив зарурият сифатида.
- 4.2. Бозор муносабатлари шароитларида корхонани бошқаришнинг тамойиллари мақсад ва вазифалари.
- 4.3. Бошқарувнинг ташкилий тузилмалари ва функциялари.
- 4.4. Корхонани бошқаришнинг ўзига хос хусусиятлари.
- 4.5. Корхонани бошқаришни такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари.

4.1. Бошқарув замонавий корхоналар фаолиятида объектив зарурият сифатида

Бошқарув жамият муносабатларининг муҳим кўрсаткичи сифатида жамият ҳаётининг барча жабҳаларига тегишлидир. У инсоннинг жамиятдаги моҳияти, меҳнати тақсимооти, кооперация ва муомала зарурати, иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий муносабатлардан келиб чиқади. Бошқарувсиз табиатни ўзгартириш, меҳнат қуроллари ва предметларини ягона ишлаб чиқариш жараёнида бирлаштиришга йўналтирилган фаолият юритишнинг иложи йўқ. Бошқача қилиб айтганда, бошқарув ишлаб чиқаришнинг барча шатнашчилари ва элементлари ўртасида келишувни йўлга қўйиб, юзага келган муносабатларнинг мазмуни ва меъёрини тартибга солади ҳамда ресурслардан фойдаланишнинг самарали йўллари топишга ўз ҳиссасини қўшади.

Бошқарувнинг моҳияти ва объектив заруриятини янада осонроқ ва тезроқ тушуниш учун адабиётда машҳур бўлган мисол - оркестр ва дирижерга мурожаат қилиш лозим. Оркестр ва дирижернинг ўзаро алоқасини илҳаб олиш учун мусиқий қобилият талаб қилинмайди.

Концерт томошаларида бўлган ҳар бир киши дирижернинг саҳнада пайдо бўлиш чоғини кўрган, албатта. Оркестр томон ўгирилгач, дирижер таёқчасини кўтаради ва мусиқачилар мусиқа чалишни бошлайдилар. Шунга ўхшаш ҳолат бошқарувда ҳам рўй беради - йўлга қўйилган ташкилотчилик тизими бошқарув командалари асосида ишлайди.

Бундан келиб чиққан ҳолда **бошқарув** - ижтимоий меҳнат жараёнига ишлаб чиқариш ривожланишининг объектив шонунлари асосида йўналтирилган тарзда таъсир ўтказиш тизими, ҳар бир ишчининг ва бутун жамоанинг меҳнатини бир вақтнинг ўзида назорат қилиш, мотивация ва тартибга солиш усулидир. Моддий бойликлар ва неъматлар ҳамда уларга тенглаштирилган шадриятларни тақсимлаш, истеъмол қилиш ва айирбошлаш ҳам бошқарувни талаб қилади.

Ҳозирги пайтда, иқтисодий ва илмий-техник ўзгаришлар даврида бошқарув усуллари, тамойиллари ва техникасида сезиларли ўзгаришлар рўй бермоқда. Бошқарув алоҳида тизим сифатида тобора кўпроқ тажриба алмашиш соҳаси, реклама, ишлаб чиқариш вазифаларини тезкор қал қилиш воситаси бўлиб бормоқда. Бунга эса бошқарувни профессионаллаштириш, бизнес ва тадбиркорлик мактаблари ҳамда

маслақат марказларининг очилиши сабаб бўлмоқда. Маъмурий-бўйруқбозлик тизими борган сари хўжалик юритишнинг иқтисодий усулларига асосланган бошқарув тизимига ўрнини бўшатиб бермоқда.

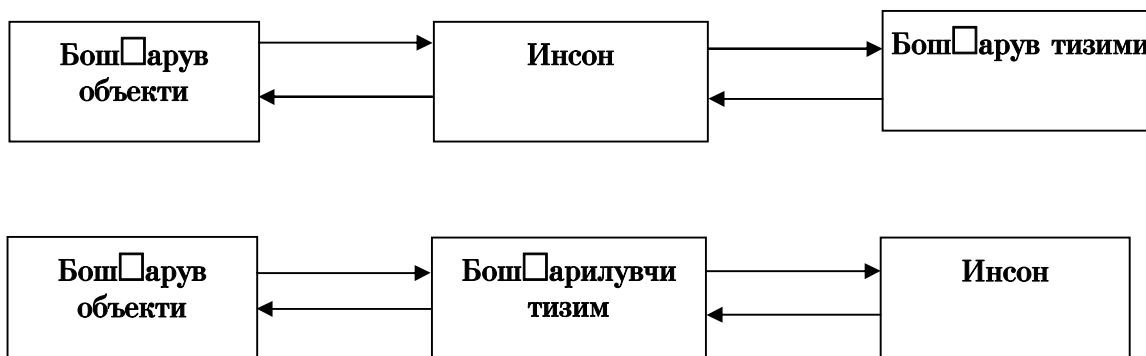
Бошқарувга ёндашишдаги замонавий усулларнинг муқим ақамияти инсон омилини фаоллаштириш, ўз-ўзини бошқариш ва ташаббускорликни ривожлантириш, бозор иқтисодиёти талабларига жавоб берувчи янги ташкилий тузилмаларни яратишда намоён бўлади. Маълумки, ўз корхонаси ёки цехида, ўз иш ёки хизмат жойининг “хўжайини” бўлмай туриб иқтисодиётнинг қар томонлама ривожланишини талаб қилиб бўлмайди. Инсоният қайида шу нарса исботлаб берилганки, моддий тўқин-сочинлик ўзидан-ўзи пайдо бўлмайди, уни меқнат фаолияти ва оқилона бошқарув ёрдамида юзага келтириш мумин. Бу қолатни аниқ тушуниш ва унга тўқри бақо бериш замонавий менеджментни бошқарув тўқрисидаги фан сифатида қабул қилишни асослаб беради.

Меқнат тақсимоти ва унинг ижтимоий тавсифини кучайтиришда бошқарувни, мустақил фаолият шаклида алоқида ажратиб кўрсатиш мумкин. Бундан корхоналар ва халқ хўжалиги миқёсида махсус бошқарув тизимларининг вужудга келиши ва фаолият юритишига объектив зарурият келиб чиқади. Бундай тизим ўзининг горизонтал ва вертикал алоқалари билан бирга фан-техника тараққийёти ва ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши, шунингдек, сиёсий кайфиятлар ва ишлаб чиқариш муносабатларидаги ўзгаришлар таъсири остида доимий қаракатда ва янгиланишда бўлади. Шу сабабли, бошқарувни бақолаш ва тақлил қилиш жараёнида, биз халқ хўжалиги ривожланишининг қар бир тарихий босқичида шаклланувчи бошқарув тизимини ўрганамиз.

Бошқарув тизими деганда нимани тушуниш лозим? Агар жамиятнинг бутун иқтисодий тизимини оладиган бўлсак, унинг таркибига кирувчи кўплаб кичик тизимларни - тармоқлар, корхоналар, бирлашмалар ва қоказоларни кўришимиз мумкин. Уларнинг қар бирини икки жиқатидан: мустақил фаолият юритиш нуқтаи назаридан ёки бутун бирликнинг таркибий қисми сифатида кўриб чиқиш мумкин. Масалан, корхона (фирма) мустақил бошқарув тизими ёки тармоқнинг (ишлаб чиқаришнинг) бўлинмаси, бўқини сифатида фаолият юритиши мумкин. Бунга боқлиқ бўлган қолда бошқарувнинг ташкилий тузилмаси, унинг вазифалари ва функциялари шакллантирилади

Амалиётда шу нарса исбот қилинганки, бошқарувнинг жуда қам йирик ташкилий структураси бозор иқтисодиётида мақсадга мувофиқ бўлмайди. У кутилган натижаларни бермасликдан ташқари, бошқарув қарорларини бажаришда муаммоларнинг юзага келишига, бошқарувнинг якуний мақсадини ораліқ вазифалар билан алмашиб кетиш хавфи кучайишига олиб келади.

Ўзаро алоқида ва маълум жиқатдан бир-бирига бўйсинувчи бўлган бошқарув **объектлари** ва **субъектлари** фаолиятнинг алоқида кўриниши сифатида бошқарувнинг муқим элементлари қисобланади. Бу алоқани қуйидаги тарзда чизма ёрдамида кўрсатиш мумкин:

4.1.-чизма. Бошқарув объекти ва субъектининг ўзаро алоқаси.

Корхонада бошқарувнинг таъсири **бошқарув объектига** йўналтирилган бўлиб, ишлаб чиқариш ва хўжалик юритиш жараёнлари, ишлаб чиқариш ускуналарини эксплуатация қилиш, турли миқёсдаги меҳнат кооперацияси ва шўказолар **бошқарув объекти** бўлиши мумкин. **Бошқарув субъекти** эса шўидага кўра, **корхона рақбари** ёки бошқарув объектларини мақсадли равишда бошқаришни амалга оширувчи **хизмат рақбарларидир**. Агар юшўрида келтирилган мисолга шўайтадиган бўлсак, оркестр, бу – бошқарув объекти, дирижер эса, бошқарув субъектидир.

Бошқарув объектлари ва субъектлари доимо ўзаро алоқада бўлиб, бунда асосий ўрин бошқарув объектига, яъни бошқарувчи тизимга ажратилади. Бошқарув объектининг мазмуни, унда юз бераётган ўзгаришлар бошқарув субъекти вазифалари ва шўаракатларини белгилаб беради. Бу эса бошқарув шакллари ва усулларини мукаммаллаштиришда акс этади. Албатта, бу бошқарув субъектларининг пассивлигини англабмайди, аксинча, бошқарув тизимининг бўлимлари шу бошқарув тизимининг энг фаол шўисмини ташкил этади ва тавсифлайди. Айнан бошқарув субъекти ишлаб чиқариш ресурслари ва асбоб-ускуналардан фойдаланиш сиёсатини белгилайди, ишлаб чиқариш воситаларининг ишчи кучи билан бирлашувига кўмаклашади. Яъни корхонанинг **нима, шўачон, шўаерда, кимга ишлаб чиқариш** билан боқилиқ бўлган сиёсати, биринчи ўринда бошқарув субъекти томонидан шўал шўилинади. Шу сабабли, бошқарув объектлари ва субъектлари орасидаги алоқа, жумладан, уларнинг ички ташкил шўилиниши шўанчалик мустақам бўлса, бир хил шароитларда ишлаб чиқариш шўамда бошқарув тизимининг самарадорлиги шўунчалик юшўори бўлади.

Бошқарув фаолияти - бошқарувчи шахс ёки орган томонидан бошқарув амалларини бевосита ва билвосита командалар (буйруқ, тавсия ва кўрсатмалар) шаклида ишлаб чиқиш ва амалга оширишдир. Бошқарув амаллари ишлаб чиқариш жараёнининг яқунланиши учун моддий шарт-шароит вазифасини бажаради. Айтиш мумкинки, бошқарув амаллари бошқарув фаолияти ва натижалари ўртасидаги боқловчи бўқин бўлиб хизмат шўилади.

Фаолиятнинг ушбу тури ақамияти, айнан бошқарув шўарорларини шўабул шўилиш жараёнида корхонанинг жорий ва истиқболдаги сиёсати шаклланишида намоён бўлади. Шу жиқатдан кадрларни тўқри танлаш ва жойлаштириш, уларнинг малакаси, ўзларига юклатилган вазифаларни тўқри тушунишлари шўам муқим ақамиятга эгадир. Амалиёт шўуни кўрсатадики,

□озирги бош□арувчилар учун яхши му□андис, технолог, конструктор бўлишнинг ўзигина камлик □илиб, ишлаб чи□ариш и□тисодиёти, бизнес-стратегия, маркетинг, хўжалик □у□у□и ва шу кабиларни билиш □ам му□им а□амият касб этади. Фа□ат ушбу билимлар мажмуасига ва бой ме□нат тажрибасига эга бўлган та□дирдагина бош□арувчилар бозор и□тисодиёти вазифаларини муваффа□иятли равишда бажаришлари мумкин.

Шуни □ам эътиборга олиш керакки, бош□арув фаолияти бош□арув аппарати (органи) тушунчасига □араганда кенг тал□ин □илинади. Бош□арув фаолияти таркибига жамоатчилик ташкилотларидаги фаолият, иш жойларида ижодий ташаббускорликнинг юзага келиши □амда ишлаб чи□аришда банд бўлган ходимларнинг таклиф ва масла□атларини □ам киритиш мумкин. Бу эса бош□арув фаолиятини, **бевосита бош□арув** (корхона бош□арув аппаратининг фаолияти) ва **ўзини-ўзи бош□ариш** (бош□арув фаолиятининг жамоатчилик шакли) турларига ажратилган □олда таснифлаш имконини яратади. Фаолиятнинг иккала тури □ам амалда биргаликда юритилиб, уларнинг ўзаро ало□алари ишлаб чи□аришни бош□аришнинг самарадорлигини оширишда му□им а□амият касб этади.

Ишлаб чи□аришнинг, жумладан, бош□арув фаолиятининг ўзининг самарадорлигини оширишда, ишлаб чи□аришнинг алло□ида элементлари ва бў□инлари ўртасида юзага келувчи **бош□арув муносабатлари** му□им ўрин эгаллайди. Бу ерда бош□арув органи (субъекти) ёки бош□арувчи шахс томонидан бош□арилув органига нисбатан таъсир кўрсатишнинг ўзигина камлик □илади. Бош□арилаётган объектдан бош□арув объектига жавоб тари□асида тескари ало□а □ам бўлиши зарур. Агар бунда тескари ало□а бўлмаса ёки бош□арув органи томонидан □абул □илинмаса, бош□арилаётган объект назорат остидан чи□иши □амда бош□арилмайдиган объектга айланиши мумкин.

Бу вазифа амалда бош□арувнинг □ар бир элементи ёки бў□ини томонидан маълум бир вазифани бажаришни кўзда тутувчи бир-бирига бўйсинувчанлик тизими ёрдамида бажарилади. Яъни гап корхона директори, бош му□андиси ва бош□алардан, то цех бошли□лари ва бош□а ишлаб чи□ариш бўлинмаларининг бошли□ларигача - корхонанинг бош□арувчилари ёки махсус хизматларига юклатилувчи функционал вазифалар □а□ида бормо□да. Муносабатларнинг бундай кўринишдаги бир-бирига бўйсинувчанлиги бош□арув тизимининг самарали тарзда фаолият юритиши учун му□им шарт □исобланади.

Шу тари□а, **бош□арув тизими** ишлаб чи□ариш самарадорлигига эришиш ва корхонанинг и□тисодий сало□иятини муста□камлашда му□им омиллардан бири бўлиб хизмат □илади. Шу билан бир пайтда ишлаб чи□ариш самарадорлигининг ўсиш суръати, □абул □илинган ёки амалга оширилаётган бош□арув тизими прогрессивлигининг ўлчови хизматини □ам ўтайди. Бундан келиб чи□□ан □олда, □ўйилган ма□садга □ис□а муддатда ва ишлаб чи□ариш ресурсларидан унумли фойдаланган □олда я□инлашиш даражасини корхонани бош□ариш самарадорлигининг бевосита мезони сифатида кўрсатиш мумкин. Бугунги бозор муносабатлари шароитида бош□арув тизими биринчи ўринда корхонанинг бар□арорлигини

таъминлаши, хўжалик таваккалчилигини камайитириши, сифатли ва рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқаришга қўмаклашиши зарур. Шунингдек, у ходимларнинг ўз меҳнатлари натижасига қизиқиш даражаси ортишига, ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган харажатлар ва йўлотишларга йўл қўймасликка ҳамда меҳнат ва ишлаб чиқариш интизомини мустақамлашга хизмат қилиши лозим.

Корхона ёшиқ тизим бўлмаганлиги сабабли, бошқарув тизимида корхонада юзага келувчи ички муҳитдан ташқари, ташқи муҳит, аввало, аҳолининг турмуш тарзи, жамият қурилмаси, давлат сиёсати ва қоказлар таъсир кўрсатиши мумкин. Бироқ ҳар қандай ҳолда ҳам бошқарув тизими, хўжалик қайсининг замонавий талаблари ва корхонанинг рақобатчилик муҳитидаги барқарорлигига жавоб бериши лозим.

4.2. Бозор муносабатлари шароитларида корхонани бошқаришнинг тамойиллари, маҳсад ва вазифалари

Корхонани бошқаришда самарадорликка эришиш учун, аввало, бошқарувнинг маҳсадлари, шунингдек, воситалари ва унга эришиш усуллари аниқ белгилаб олиш зарур. Шу билан бир пайтда бошқарув маҳсадлари тушунарли бўлишдан ташқари, улар барча бажарувчилар томонидан амалга оширилишига ҳам эътибор бериш лозим. Тўғри қўйилган маҳсад корхона раҳбарининг, шунингдек, бутун жамоа ва ҳар бир ходимнинг манфаатларини қўдалайди. Бундай натижага маҳсад корхонанинг жорий ва истиқболдаги ривожланиши бўйича вазифалар мажмуасининг бир бўлагига айланган ҳолда эришиш мумкин. Бундай ёндашув, ишлаб чиқариш маҳсадининг ишлаб чиқаришни бошқариш билан мослашувини таъминловчи энг қисқа йўлга олиб келади. Бундай мослашув эса, бошқарувнинг ҳам тизим сифатида, ҳам алоҳида фаолият тури сифатида маҳсадга мувофиқлигидан дарак беради.

Деярли ҳар бир корхонанинг маҳсад ва вазифалари бугунги кунда “Корхоналар тўғрисида”ги қонунда белгилаб берилган ва шу қонун асосида тартибга солиб турилади. Юқори сифатли ва рақобатбардош маҳсулотларни энг кам харажатлар асосида ишлаб чиқариш энг қўп даромад олишни таъминлаб, инқирозга учрашдан сақлайди ҳамда ҳар бир корхонанинг асосий вазифаси қисобланади. Бошқарувнинг барча вазифалари ушбу маҳсад амалга ошишига хизмат қилиши лозим. Бошқарувнинг самарадорлигига қўп жиҳатдан корхона олдига қўйилган маҳсадлар ва бажарилувчи вазифаларнинг ўзаро муносабатлари ёрдамида эришилади.

Корхонани бошқаришнинг маҳсадларини қуйидаги турларга бўлиб таснифлашимиз мумкин:

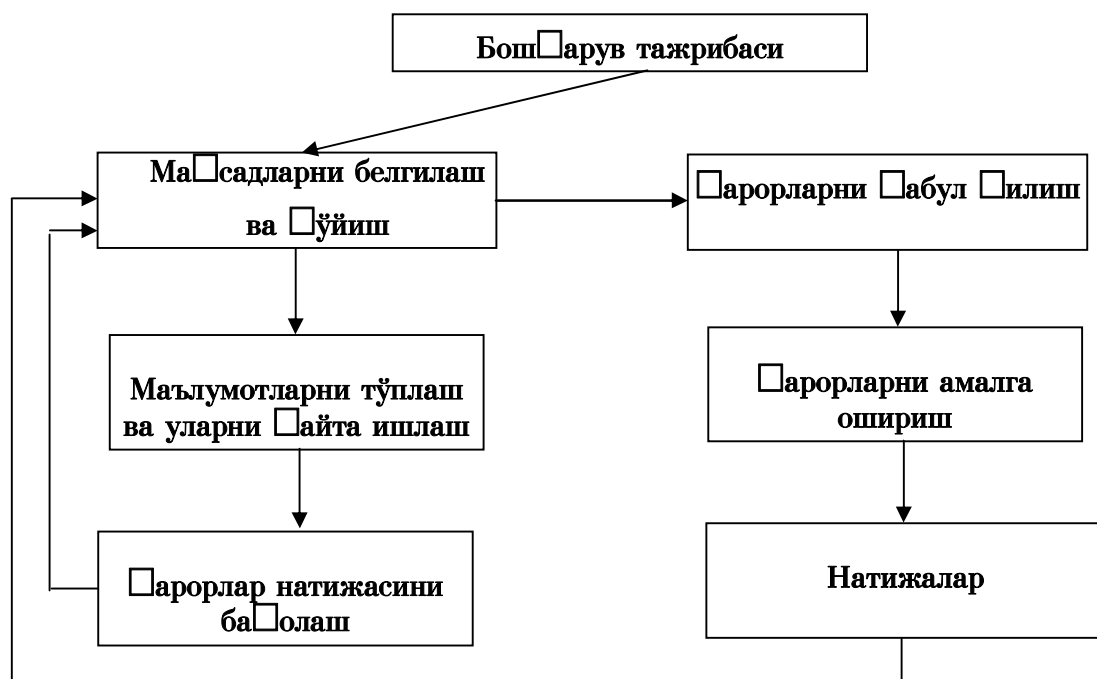
- * амалга ошириш муддатига кўра - жорий ва истиқболли;
- * ақамият даражасига кўра - асосий (стратегик) ва иккинчи даражали (тактик);
- * бошқарув объектига муносабатига кўра - хусусий ва умумий;
- * натижага эришиш даражасига кўра - якуний ва оралиқ ёки босқичли.

Бошқарув жараёнида жорий маҳсадларни истиқболдаги маҳсадларга, хусусий маҳсадларни умумий маҳсадларга, оралиқ маҳсадларни якуний

мақсадларга мос келиши ва бўйсинишини таъминлаш зарур. Асосий мақсадларни амалга оширишга кўпроқ эътибор қаратиш керак. Корхона ёки унга тенглаштирилган хўжалик субъектларини бошқариш фаолияти тўлалигича шу вазифаларни бажаришга қаратилиши лозим. Асосий мақсадни иккинчи даражали вазифалардан ажрата олиш қобилияти, замонавий менеджерларнинг энг муҳим профессионал кўрсаткичларидан биридир.

Бошқарув жараёни асосан даврий (циклик) характерга эга бўлади. У мақсад ва вазифаларни белгилаш билан бошланиб, уларни бажариш, яъни муайян бир натижаларга эришиш билан тугалланади. Натижалар тўғрисида (мақсадга эришиш даражаси) олинган ахборотлар асосида янги вазифалар белгиланади ва бошқарув цикли қайтадан бошланади. Бундай цикллarning сони бир нечта бўлиб, улар биринчи ўринда бошқарув объектининг ўзига хос хусусиятлари ва бошқа кўрсаткичлар билан ифодаланади.

Амалиётда турли хил сабабларга кўра, ишлаб чиқариш белгиланган параметрлардан четга оқини, бошқарув эса қўйилган мақсадга эришмаслиги мумкин. Бундай ҳолларда оператив тартибга солиш йўли билан четга оқинлар олиб ташланади ва ишлаб чиқариш жараёнининг метёрий тарзда фаолият юритиши таъминланади. Умуман олганда, бошқарув циклини - мақсад ва вазифаларни белгилашдан то натижаларга эришишгача қўйидаги чизма шаклида кўрсатиш мумкин (4.2.-расм)

4.2.-чизма. Бошқарув цикли

Корхонани бошқаришнинг самарадорлиги, мақсадларни шакллантириш ва амалга оширишга қанчалик кам вақт сарфланса, шунчалик юқори бўлади. Бунга корхона раҳбари (менеджери) ва бошқарув функцияларини бажаришга масъул бўлган бошқа шахсларнинг тажрибаси ва малакасидан ташқари, бошқарув амалиёти ва иш тартибига сарфланувчи вақтнинг

Ўқитирилиши, бошқарув жараёнларини механизациялаштириш ва автоматлаштириш, бошқарув қарорларини қабул қилиш ва амалга оширишни оқилона ташкил қилиш бўйича ташкилий-техникавий чоратадбирлар мажмуасини ўрнатиш қисобига эришилади.

Ижобий натижага эришишга қаратилган қарорни тўғри қабул қилиш учун бу қарорни қабул қилиш оқибатида юзага келиши мумкин бўлган натижаларни олдиндан кўра билиш, ривожланиш истиқболларининг турли вариантларига тўғри баҳо бериш зарур. Бу эса корхонани бошқаришнинг асосий стратегик вазифаларини белгилаб беради. Улар қаторига нафақат максимал даромад олишни, балки ишлаб чиқаришни қайта таъмирлаш ва модернизациялаштириш, истеъмолчилар талабига жавоб берувчи замонавий маҳсулотларни ишлаб чиқариш, фаолият йўналишларини бутунги кун ва келажакдаги истиқболларини эътиборга олиб белгилаш ҳам киритилади. Санаб ўтилганларнинг охиригиси ўз навбатида ижодий ёндашувни ва бошқарув қарорларининг янги йўналишларини излашни талаб қилади.

Бошқарув қарори - бошқарув фаолияти технологиясидаги муҳим бўлидир. Бошқарувнинг мақсад ва вазифаларини амалга ошириш кўп жиҳатдан қарорларнинг тўғри қабул қилинишига боғлиқ бўлади. Бошқарув қарори бир томондан асосан корхонанинг рақиблари томонидан амалга оширилувчи мантиқий-фикрий фаолият бўлса, иккинчи томондан, эмоционал-психологик хатти-ҳаракатдир. У инсоннинг бошқарув қарорларини қабул қилиш жараёнларида тўплаган тажрибаси, билими ва фикрлаш доирасининг чуқурлигига боғлиқ бўлади.

Бошқарув қарорлари қуйидаги белгилар бўйича таснифланади:

- * *компетентлик ва масъулият бўйича* - яқка тарзда ёки коллегиял (жамоа) бошқарув қарорлари;
- * *мазмун бўйича* - илмий-техник, иқтисодий, ташкилий, ижтимоий бошқарув қарорлари;
- * *характери бўйича* - оператив-тақсимловчи, ҳўжалик-рахбарлик ва меъёрий бошқарув қарорлари;
- * *таъсир кўрсатиш даражаси бўйича* - бир ва кўп даражали бошқарув қарорлари;
- * *таъсир кўрсатиш йўналиши бўйича* - ички ва ташқи;
- * *таъсир кўрсатиш миқёси бўйича* - хусусий ва умумий (мажмуавий);
- * *таъсир кўрсатиш даври бўйича* - бир марталик ва кўп марталик.

Бошқарув қарорлари амалга ошириш имкониятлари, ўз вақтида амалга ошириш, аниқлик, қонунийлик ва шу каби талабларга жавоб бериши лозим. Бажариш жараёнида энг кам ўзгартириш ва тузатишларга учрайдиган қарор энг яхши қарор қисобланади. Амалиёт шуни кўрсатадики, қозирги пайтда кўплаб корхоналарнинг рақиблари бошқарув фаолияти жараёнида тўғри қарор қабул қилиш учун етарли билим ва тажрибаларга эга.

Маълумки, бошқарув қарорлари ишлаб чиқариш воситаларига қараганда, кўпроқ муайян шахсларга йўналтирилган бўлади. Шу сабабли бошқарув ва бошқарув қарорлари - биринчи ўринда ишлаб чиқариш жараёнида одамлар ўртасида юзага келувчи муносабатлардир. Бу ерда ўз вақолатлари доирасида бошқарув қарорини қабул қилувчи шахс ёки

бошқарув идорасининг қандай тамойилларга таяниб иш кўриши мумкин ақамиятга эга.

Тамойил - махсус категория бўлиб, алоқида шахс ёки жамоа қарор қабул қилишда унга таянади. Тамойил фақат инсонгагина хосдир. Машиналар ва жониворлар бирон-бир тамойилга эга бўлмайди. Маълум бир тамойиллардан келиб чиққан ҳолда айнан инсон ўзини ўраб турган дунё билан муносабатларини яратади (уй, кўприк қуради, кемасозлик ва қоказоларни амалга оширади).

Корхонадаги бошқарув фаолияти шунингдек, маълум бир тамойиллар асосида амалга оширилади. Бу тамойиллар биринчидан, ишлаб чиқариш қатнашчилари орасидаги келишувларни ўрнатса, иккинчидан, юзага келиши мумкин бўлган хатоларнинг олдини олади ҳамда бошқарув меънатининг самарадорлигини оширади.

Замонавий фан ва менеджмент амалиёти корхоналарни бошқаришнинг қуйидаги тамойилларини энг асосийлари сифатида қабул қилади:

- 1) илмийлик;
- 2) тизимлилик ва комплекслик;
- 3) яқка бошқарув ва коллегиялик;
- 4) тартиб ва адолат;
- 5) ходимларни моддий ва маънавий рақбатлантириш;
- 6) тежамкорлик ва самарадорлик;
- 7) ташаббускорлик ва корпоратив руҳият;
- 8) ваколат ва мажбурият.

Бошқарувнинг **илмийлик** тамойили ўзакларнинг ўзагидир. Амалда бу тамойил, аввало жамият ривожланишининг объектив қонунлари ва фан-техника ютуқларидан хабардор бўлишни талаб қилади. Унинг ёрдами билан ишлаб чиқариш ва бошқарувнинг зарурий мутаносиблиги таъминланади, бошқарув қарорларидаги хатолар камайтирилади, оқирлик маркази энг катта сифат ва миқдор ютуқларига эришишга ўтказилади.

Илмийлик тамойили ишлаб чиқариш масалаларини қал қилишда иқтисодий-математик усуллардан кенг фойдаланиш, бошқарувнинг мақсадли-дастурий усуллари амалга киритиш, замонавий электрон-қисоблаш техникаси ва бошқарувнинг автоматлаштирилган тизимларидан фойдаланишни кўзда тутади.

Тизимлилик ва комплекслилик тамойили илмийлик тамойилининг давоми бўлиш билан бирга, ўзининг мустақил ақамиятига ҳам эга. У бошқарилаётган тизимнинг вертикал ва горизонтал йўналишлари бўйича барча хусусиятларини қамраб олишни кўзда тутади. Тизимлилик ва комплекслилик тамойили бошқарув усуллариининг тарқоқликдаги тамойилларига ҳамда бир дақиқалик фойда ва эфтирос туфайли юзага келувчи қарорларга қарши қўйилади. У ишлаб чиқаришнинг бир маромда амалга оширилишини таъминлашга хизмат қилади, ишлаб чиқариш учун қулай шароит яратади.

Якка бошқарув ва коллегиаллик корхонани бошқаришнинг муқим тамойилларидан биридир. Бу тамойил, аynиқса, акционерлик шароитларида фаолият юритувчи корхоналарда аниқ кўзга кўринади.

Якка бошқарув қар бир хўжалик рақбари ўз ваколати доирасидаги масалаларни қал қилишда қонун томонидан берилган қуқуқларга асосан бир ўзи (якка тарзда) қарор қабул қилишини қамда корхона фаолияти учун шахсан жавобгарлигини англатади. Бундан ташқари, якка бошқарув ходим буйруқларни фақат битта бевосита (тўқридан-тўқри) бошлиқдан олиши мумкин ёки шарт бўлган қолларни қам англатади.

Коллегиаллик корхона жамоасининг ишлаб чиқариш билан боқлиқ бўлган қарорларни қабул қилишдаги фаол иштирокида ифодаланади. Маълум бир маънода, аynиқса, бошқарувнинг ирода билан боқлиқ бўлган усулларида коллегиаллик якка бошқарув қарама-қаршилиқни англатади. Бозор иқтисодиёти шароитларида ушбу тамойилнинг имкониятлари сезиларли равишда кенгайтирилган.

Тартиб ва адолат – бу, бошқарувнинг қар бир қадамда ўзини эслатиб турувчи тамойилидир. Кўп қолларда айнан шу тамойилга кўра корхона ва унинг рақбарига тавсифнома берилади. Корхона рақбари қанчалик билимли ва тажрибали, унинг касб мақорати ва маданияти қанчалик юқори бўлса қамда у жамоа тўқрисида қанчалик кўп қайқурса, тартиб ва адолат кўрсаткичлари шунчалик юқори бўлади. Қисқароқ қилиб айтганда, тартиб – бу, қар бир киши ва қамма нарса ўз жойида бўлишини, адолат эса рақмдиллик ва одилликнинг уйқунлигини англатади. Бошқарувнинг тартиб ва адолат тамойили кадрлар тез-тез алмашишини олдининг олиб, корхона обрўсининг ўсишига қамда бунга корхона жамосини қизиқтиришга хизмат қилади.

Ходимларни моддий ва маънавий рақбатлантириш тамойили меқнат унумдорлигини оширишда муқим туртки қисобланади ва бошқарув тизимининг самарадорлигини акс эттиради. Ходимларнинг садоқати ва қўллаб-қувватлашига эришиш мақсадида улар ўз хизматлари учун, ишчилар эса бажарилган ишнинг сифати ва миқдори учун адолатли тарзда қақ олишлари зарур. Бундан ташқари, маънавий рақбатлантириш моддий рақбатлантиришдан кам ақамиятга эга эмас. Рақбарнинг иқтидори, ходим (ходимлар, ишчилар)нинг ташаббус ва ютуқларини ўз вақтида илқаб олиб, муносиб бақолаш қамда уларни қам моддий қам маънавий рақбатлантириш тизимини моқирона қўллашида кўзга ташланади.

Тежамкорлик ва самарадорлик тамойили – бу, корхона бошқарувининг барча бўқинларида амалга оширилиши лозим бўлган тамойилдир. Бу тамойилнинг моқияти моддий ва меқнат ресурсларидан тежамкорлик билан фойдаланиш, энг кам харажатлар билан энг кўп натижаларга эришиш, ишлаб чиқариш зақираларидан тўлиқ фойдаланишда ифодаланади. Бироқ бу тамойил истисно тариқасида қўлланмай, фақат корхона рақбарининг эмас, балки бутун жамоа ва биринчи ўринда хом ашё ва материаллардан тайёр масулот яратувчи ишчиларнинг меқнат қоидасига айланган тақдирдагина қақниий тасдиқини топади.

Ташаббускорлик ва корпоратив руҳият бошқарувнинг муҳим тамойили бўлиш билан бирга, корхонанинг бозор тизимида муваффақиятли фаолият юритишига туртки бўладир. Умуман олганда, бошқарув ташаббускорликсиз, истиқболни кўрмасдан, ижодий ёндашувсиз муваффақиятларга эришиши амримақбулдир. Бошқарув ижодий негизни, ташаббускорликни корпоративлик билан боғлаган ҳолда бойитади.

Агар корпоратив руҳият ишлаб чиқариш билан шуғулланувчи жамоа уйқунлигининг натижаси, иттифоқи бўлса, **ташаббускорлик** фаол қаракатларни англатиб, корхона жамоасига ва ҳар бир ходимга ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг турли хил дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда қўшимча куч-қувват бахш этади.

Ваколат ва мажбурият тамойили бошқарувнинг рационал, аниқ ва йўлга қўйилган ташкилий тизимини яратиш, лавозимларга оид йўриқнома ҳамда рақбар ва мутахассисларнинг қуқуқ ва бурчлари тўғрисидаги қўжжатларни ишлаб чиқиш, бажарилган иш учун моддий жавобгарликни белгилаш, буйруқ ва кўрсатмаларни ўз вақтида тайёрлашни англатади. Ҳар бир лавозим эгаси - бўлим ёки хизмат бошлиқидан, то корхона рақбаригача - бошқарув фаолиятидаги ўз ваколатларини яширмаслиги ва мажбуриятларини камайтирмаслиги - бошқаларнинг, яъни унга бўйсинувчи шахсларнинг зиммасига юкламаслиги лозим.

Юқорида кўрсатилган тамойиллар ҳам алоқида, ҳам биргаликда бошқарув тизимининг ишончлилигига ва корхона рақбари ҳамда ҳар бир бошқарув тузилмасининг обрўсини ўстиришга хизмат қилиши лозим. Бундан ташқари, улар доимий равишда мукаммаллаштириб борилиши ҳамда замон руҳи ва ҳўжалик юритиш механизми талабларига жавоб берувчи янги тамойиллар билан тўлдирилиши зарур. Бу эса бошқарув тизими ва жараёнларининг янги шакл ва усуллари ривожлантиришга имкон яратади.

4.3. Бошқарувнинг ташкилий тузилмалари ва функциялари

Ташкилий тузилма деганда корхона бошқаруви функцияларини бажарувчи турли хил бўлим, хизмат ва бўлинмалар таркиби, ўзаро муносабатлари ва бир-бирига бўйсинишини тушуниш лозим. Ташкилий тузилма бошқарувнинг тизим ва алоқида фаолият тури сифатидаги бир бутунлигини ифодалайди. У бошқарув органларининг маълум бир тартибини, қоқимият ва бўйсиниш алоқаларини, вертикал ва горизонтал меқнат тақсимотининг интеграциялашувини этади.

Бошқарув тузилмаси динамик тарзда бўлади. У ишлаб чиқариш кучлари ва муносабатларининг ривожланиши, бошқарув объектларининг қарама-қаршиликлари ва қонуниятлари ҳақидаги билимларимиз даражасининг ўсишига боқлиқ ҳолда ўзгариб боради. Бошқарувнинг ташкилий тузилмасига корхонанинг қажми, унинг ихтисослашув ва кооперация алоқалари, мулкчилик шакли, қайси тармоққа тегишлилиги, жойлашган қудуди каби омиллар катта таъсир кўрсатади.

Бошқарувнинг ташкилий тузилмаси корхонанинг ишлаб чиқариш тузилмаси билан алоқида ва қўп жиқатдан унга боқлиқ бўлади. Корхона

Ўанчалик катта, ишлаб чиқариш ва унда фойдаланувчи меҳнат қуроллари ва технологиялар ўанчалик мураккаб бўлса, бошқарувнинг ишлаб чиқариш ва ташкилий тузилмаси, шунингдек, корхона бошқарув аппаратурининг функциялари шунчалик мураккаблашади.

Бошқарув элементлари ва бўлинлари ўртасидаги алоқаларнинг шакли, тузилмавий бўлинмаларнинг мослашувчанлиги ва бир-бирига бўйсинувчанлигига кўра, бошқарувнинг қуйидаги ташкилий тузилмалари мавжуд:

- чизиқли;
- функционал;
- аралаш (чизиқли-функционал);
- матрицали.

Чизиқли тузилма бошқарув тузилмасининг энг кўп тарқалган тури бўлиб, унга кўра бошқарувнинг қар бир бўлини ўзидан юзори турувчи фақат битта бошқармага эга бўлади ва барча масалалар битта алоқа канали орқали қал этилади. Бундай тузилмада бошқарув бўлинлари тизими тўлалигича ишлаб чиқариш бўлинлари тизими билан мос тушади. Қар бир ишлаб чиқариш жамоаси тепасида рақбар туради ва корхона ходимлари унга бевосита бўйсинадилар. Барча бошқарув функциялари рақбар қўлида мужассамланади.

Бошқарувнинг чизиқли тузилмаси қал қилинаётган масалалар кўлами унчалик катта бўлмаганида самаралироқ бўлади. Шу сабабли бундай тузилмадан асосан цех, ишлаб чиқариш участкалари ва кичик корхоналарни бошқаришда фойдаланилади. Бундай тузилманинг қуйидаги афзалликлари мавжуд:

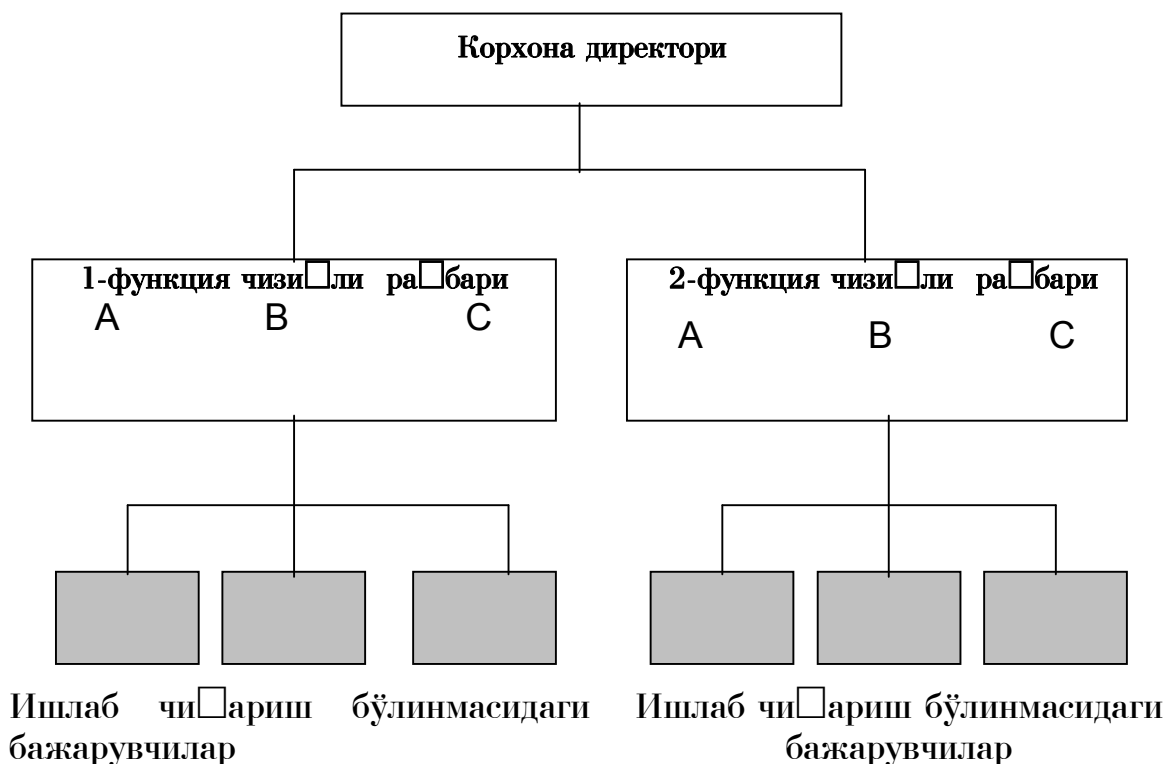
- бошқарувнинг қар бир бўлини учун рақбар тайинлашнинг нисбатан осонлиги
- бошқарув қарорларини тайёрлаш ва бажаришнинг тезкор (оператив) амалга оширилиши
- бошқарув функцияларини бажаришнинг нисбатан осонлиги.

Бироқ бошқарувнинг бу тизимида бир ўанча камчиликлар қам мавжуд бўлиб, уларнинг асосийлари горизонтал алоқаларнинг тарқоқлиги, бошқарувдаги қаддан ташқари қаттиқлик ва ишлаб чиқаришнинг диверсификацияси шароитларидаги чекланган имкониятларида намоён бўлади.

Бошқарувнинг чизиқли тизими қуйидаги қолларда қўлланади:

- ходимлар сони 300-500 кишини ташкил қилувчи қамда предметли ва технологик ихтисослашув даражаси юзори корхоналарда (металлга ишлов бериш, ярим тайёр мақсулот ишлаб чиқариш, йиқиш, бир турдаги хизмат кўрсатиш ва қоказо);
- мақаллий саноат корхоналарида (масалан, ёқочни қайта ишлаш, мақаллий хом ашёдан мақсулот тайёрлаш ва қоказо).

Бошқарувнинг мазкур структураси тавсифистикасини қўйидаги схема шаклида кўрсатиш мумкин:

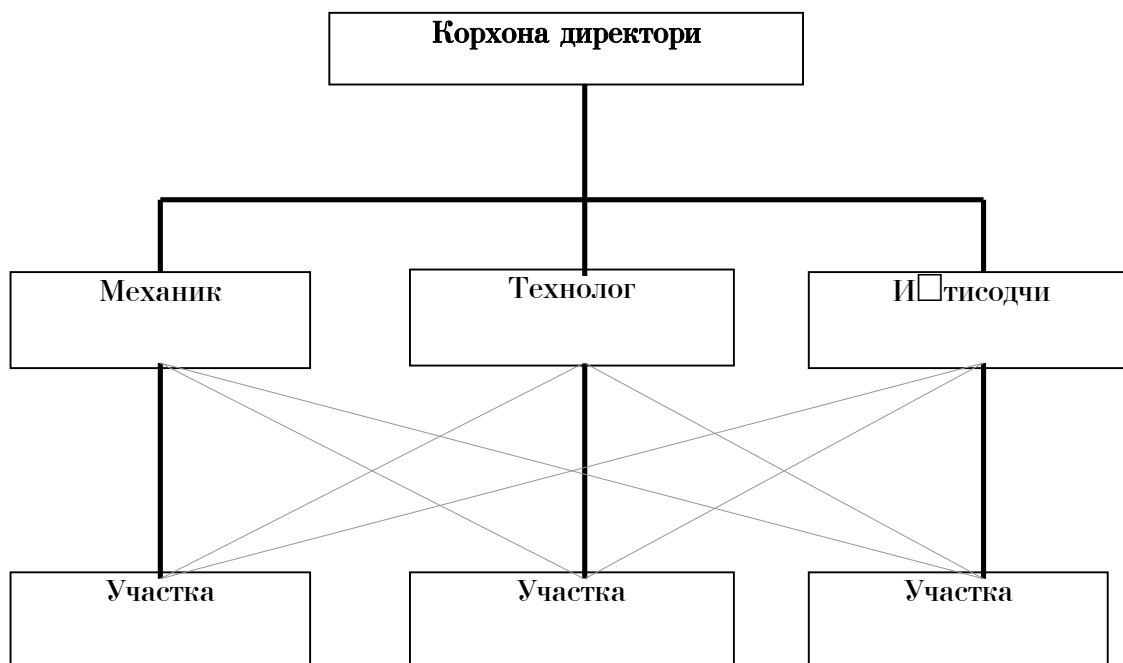

4.3.-чизма. Корхона бошқарувининг чизиқли ташкил этиш тузилмаси

Бошқарувнинг функционал тузилмаси учун бошқарув ва объект функциялари бўйича бошқарув ячейкалари яратиш тавсифлидир. Бу ячейкалар бажарилиши шарт бўлган қарорларни бошқарувнинг қўйи поёнасига ёки бевосита ишлаб чиқариш бўлинларига етказиб беради. Демак, бошқарув функциялар бўйича тасмилланади ва функционал бўлинлар томонидан амалга оширилади, улар томонидан тайёрланувчи бошқарув қарорлари эса бажарувчиларга кесишувчан алоқа каналлари бўйича етказилади. Бошқарувнинг функционал тузилмасига мисол қилиб бош мутахассисларнинг, яъни бош иқтисодчи, бош механик, бош технолог, бош металлург, бош конструктор хизматлари(бўлимлари, гуруҳлари), шунингдек, корхона бош бухгалтериясини кўрсатиш мумкин.

Бошқарувнинг функционал тузилмаси амалда чизиқли тузилма билан кесишиб ўтади. Бундай синтез чизиқли ёки функционал тузилмага қараганда **бошқарувнинг чизиқли-функционал тузилмасини** самаралироқ бўлиши ва кенг тарқалишига сабаб бўлади. Бу ҳолда бошқарув ҳам чизиқли, ҳам функционал рақбарлар томонидан амалга оширилади.

Бошқарувнинг функционал структурасини қуйидаги чизма орқали акс эттириш мумкин:

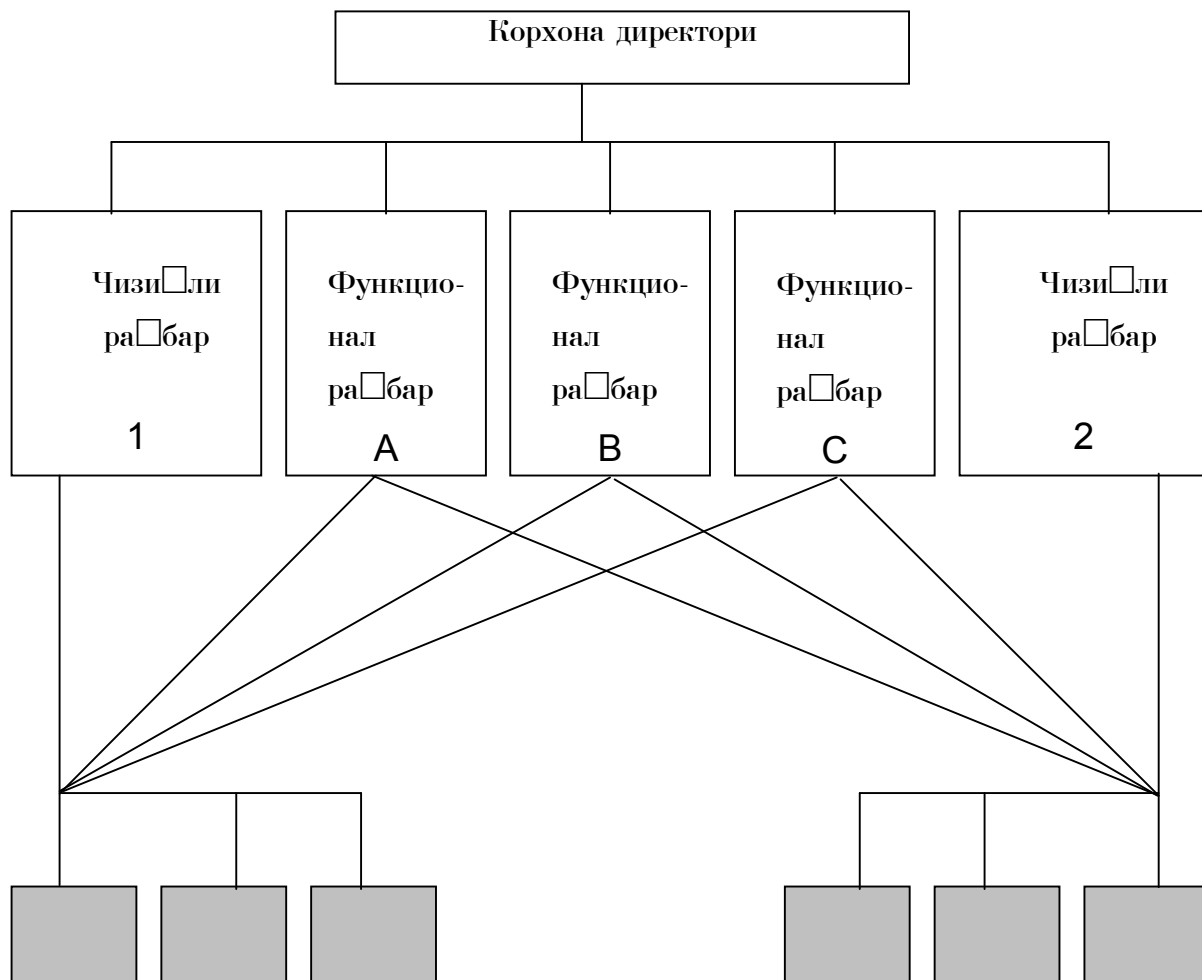
4.4.-чизма. Бошқарувнинг функционал тузилмаси

Бошқарувнинг ушбу тузилмаси афзалликлари қуйидагилар:

- * бошқарув фаолиятини ихтисослаштириш даражасининг юқорилиги;
- * бошқарув фаолиятининг деярли барча соҳаларини ваколат доирасида қамраб олиш;
- * ишлаб чиқариш диверсификациясининг турли талаб ва шарт-шароитларига мослашиш имкониятлари;
- * бошқарув хизматлари ёки бўлимларига ходимлар танлашнинг нисбатан осонлиги.

Унинг камчиликлари қаторига эса қуйидагиларни киритиш мумкин:

- яккабоқимлик тамойилининг бузилиши;
- келишилган бошқарув қарорларини қабул қилиш ва бажариш ҳамда уларнинг комплекслигини таъминлаш қийинлиги;
- бошқарувнинг юқори поёналари учун рақбар танлашнинг мураккаблиги.

Шартли белгилар:

———— чизиқли рақбарият муносабатлари

----- функционал муносабатлар

4.6.-чизма. Бошқарувнинг чизиқли-функционал тузилмаси

Чизиқли-штабли тузилма бошқарув аралаш тузилмасининг бир кўриниши бўлиб, унга чизиқли структура асос қилиб олинган. Бошқарувнинг қар бир бўлинида штаблар тузилиб, унинг таркибига муаммоларни ечиш учун малакали мутахассислар таклиф этилади. Масалан, штабли тузилмалар табиий офат, қалокат ва кулфатларнинг оқибатларини бартараф қилиш, янги мақсулот ёки технологияни ўзлаштириш, тўсатдан юзага келган, одатий бўлмаган вазифаларни ечишда тузилиши мумкин. Бундай ҳолларда бошқарув штабига рақбарларнинг ваколатларидан кам бўлмаган қар-қуқлар, ваколатлар берилади.

Бошқарувнинг матрицали тузилмалари турли хил бўлиб, уларнинг барчаси битта таомийлда - ишлаб чиқаришни вертикал ва горизонтал бошқаришда бошқарув функцияларини ташкилий тузилмалар ўртасида қайта тақсимлаш асосида яратилган. Бу тузилмалар илмий тадқиқот институтлари, конструкторлик бюрolari, технологик бюрolar, шунингдек, илмий-тадқиқот ва конструкторлик изланишлари олиб бориловчи йирик корхоналарда кенг қўлланилади.

Бошқарувнинг матрицали тузилмалари рақбарлардан жуда юқори бошқарув ваколатини талаб қилади. Бундай тузилмадан фойдаланганда юзага келувчи муаммо ва вазифаларни ечиш учун вақтинчалик ижодий гуруҳларни тузиш мумкин. Тўғри, бунинг учун жамоа олдида юзага келувчи лойиҳа топшириқларни бажариш учун қўшимча харажатлар талаб қилиниши мумкин.

Бошқарувнинг исталган ташкилий тузилмасини лойиҳалаштиришда ҳамда амалиётда қўллашда тезкорлик, оптималлик, ишончлилик ва тежамкорлик каби асосий талабларга жавоб бера олишига эътибор қаратилиш лозим. Бу талаблар қанчалик тўлиқ ва яхши бажарилса, корхонани бошқариш тизимининг сифат кўрсаткичлари шунчалик юқори бўлади.

Амалиёт шунини кўрсатадики, бошқарув объекти ва бошқарувчи тизим (бошқарув аппарати) ўртасида, бошқарув функциялари ёрдамида тартибга солинувчи маълум бир муносабатлар юзага келади.

Бошқарув функциялари объектив жиҳатдан зарур ва албатта қайтарилувчи хатти-ҳаракатлар мажмуаси бўлиб, мазмуни ва йўналиш мақсадларининг бир хиллиги туфайли бирлашиб туради. Бошқарув функциялари бутун бошқарув жараёни давомида узлуксиз тарзда амалга оширилади ҳамда бошқарув қарорларини қабул қилиш ва бажаришнинг турли босқичларида турли хил салмоққа эга бўлади.

Амалдаги таснифга асосан бошқарувнинг қуйидаги функцияларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

1. *Режалаштириш* — ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва корхонанинг гуллаб-яшнаши учун ишлаб чиқариш мақсадларини белгилаш ва унинг натижаларига эришиш.

2. *Истиқболни белгилаш (прогноزلаштириш)* — жорий фаолиятни самарали тарзда олиб бориш ҳамда истиқболни кўра олиш ва бошқарув тизимини истиқболга мослаштириш. Режалаштиришдан фарqli равишда прогноزلаштириш эфтимоллик тавсифига эга бўлади.

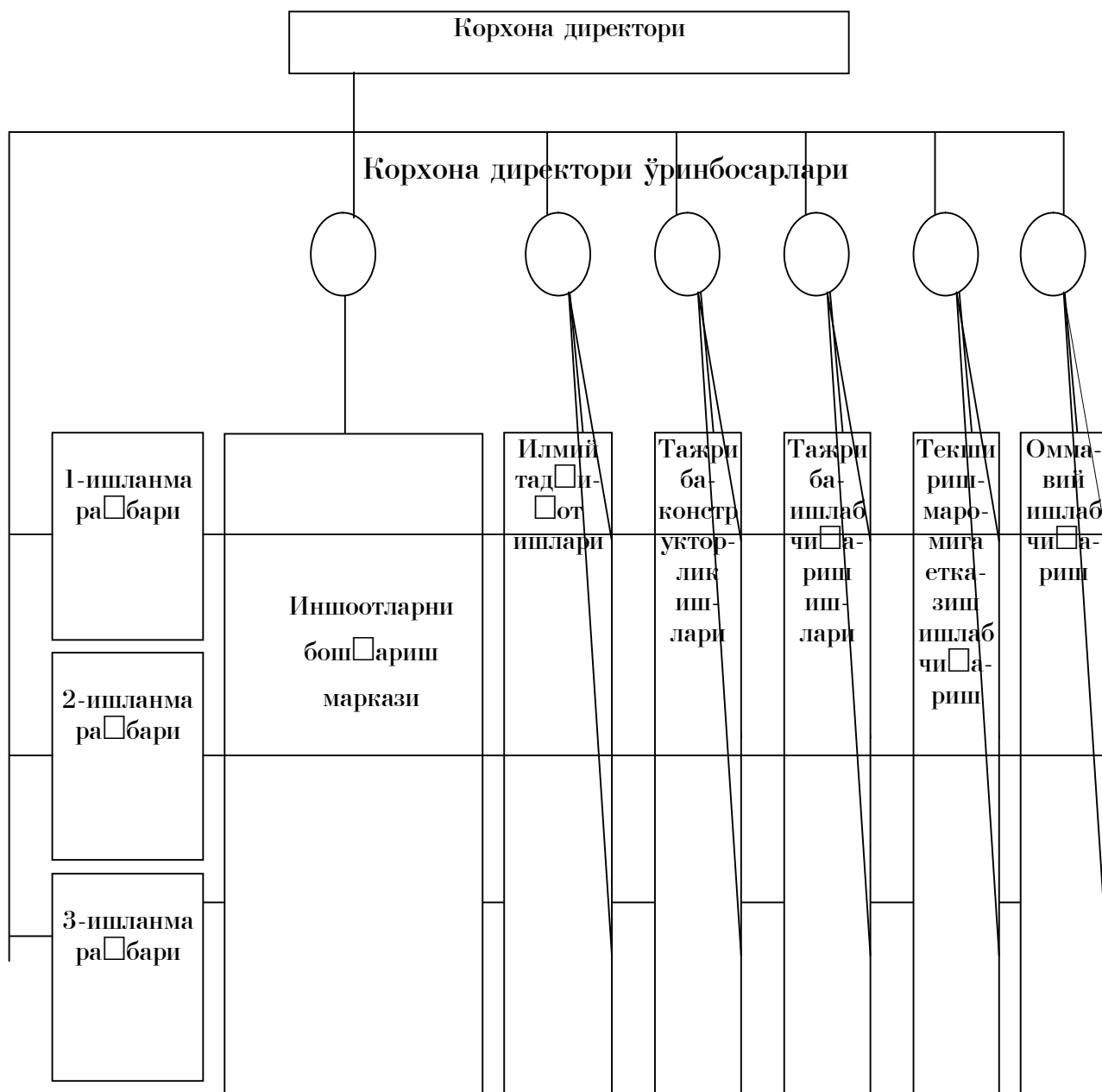
3. *Тартибга солиш* — ишлаб чиқаришни, жамоани бошқаришда белгиланган кўрсаткичлардан четга оқишларни тўқрилаб бориш.

4. *Ташкиллаштириш* — куч-қувват ва воситаларни ишлаб чиқариш дастурини минимал харажатлар асосида ва бу харажатларнинг юқори самарадорлиги орқали амалга оширишга йўналтириш, амалдаги ташкилотчилик тизимини янги ютуқларга эришиш ва янги вазифаларни бажаришга йўналтириш.

5. *Назорат* — жорий кўрсаткичларнинг белгиланган (дастурий) вазифа (норма)ларга мос келиш даражасини аниқлаш.

6. *Қисобга олиш* — корхонанинг маълум бир вақт давомида бажарган ишларига яқун ясаш.

7. *Тақлил* — маълумотларни йиқиб, сақлаш, қайта ишлаш ҳамда улардан бошқарувни асослаш ва бошқа вазифалари учун фойдаланиш.

Б ў л и н м а л а р

4.6.-чизма. Бошқарувнинг матрицали структураси

Шуни қайд қилиб ўтиш керакки, бошқарув функциялари ўртасида қатъий чегара йўқ. Бошқарув фаолиятининг битта тури бошқарувнинг бир нечта функциялари белгиларига эга бўлиши ва улар ўзаро чамбарчас боқланиб кетиши мумкин. Шу билан бирга қар бир функция ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, уларни билиш рақбарнинг профессионал мақорати шаклланишида муқим роль ўйнайди.

4.4. Корхонани бошқаришнинг ўзига хос хусусиятлари

Бозор иқтисодиётига ўтиш ва жамиятнинг демократик тамойиллари кучайиши, турли корхоналарнинг - йирик ва кичик корхоналарнинг, шунингдек, ходимлар сони 20 кишигача бўлган микрофирмаларнинг муваффақиятли фаолият юритиши учун зарур шароитларни яратиб бермоқда.

Амалиётдан шу нарса маълумки, корхона тури бошқарув аппаратининг шаклланиши ва ташкилий тузилмасига сезиларли равишда таъсир кўрсатади. Масалан, ўрта ва айниқса, кичик корхоналар учун йирик корхоналарнинг бошқарув тузилмасини кўр-кўрона кўчириб олиш маъсадга мувофиқ эмас. Бу қимматга тушиши ва кўп меънат талаб қилишидан ташқари маъносиз қамдир. Шу сабабли ўрта ва кичик корхоналарнинг мослашувчанлиги, қарақатчанлиги ва бозор конъюнктурасига таъсири уларнинг ташкилий тузилмаси соддароқ ва оптимал тарздалиги билан асослаб берилади. Кичик корхоналарда асосан йирик корхоналарга хос бўлган катта функционал бўлим ва хизматлар мавжуд бўлмайди.

Хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш шароитларида акционерлик корхоналарини (жамиятларини) бошқаришга катта қизиқиш уйғонган. Бундай корхоналарнинг жамоалари ишлаб чиқариш ва ташкилий тузилмани бошқаришда иштирок этади. Якка бошқарув тамойилларига асосланган давлат корхоналаридан фарqli равишда акционерлик корхоналари (жамиятлари) бошқарув шакли, усули ва тузилмасини ўзлари мустақил равишда танлайдилар, ишлаб чиқариш фаолияти сиёсати ва штатларини белгилайдилар.

Акциядорлик корхоналари (жамиятлари)да кузатув кенгаши, бошқарма ва акционерларнинг умумий йиқилиши бошқарув органи вазифасини бажаради. Уларнинг фаолияти Ўзбекистон Республикасининг “Акционерлик жамиятлари ва акциядорлар қуқуқини қимоя қилиш тўғрисида”ги қонунига, шунингдек, бошқа қуқуқий-норматив қужжатларга, жумладан, акциядорлик жамиятининг ички тартиб ва қоидаларига асосан юритилади.

Акциядорлик корхонасини бошқаришнинг ташкилий тузилмасида таъсисчилар таркибига боқлиқ бўлган-таъсисчилар кенгаши муқим ўрин эгаллайди. Масалан, очиқ турдаги акциядорлик корхоналарида таъсисчининг энг кам сони белгиланмаган, ёпиқ турдаги акциядорлик корхоналарида эса таъсисларнинг энг кам миқдори уч киши қилиб белгиланган. Бундан ташқари уларнинг қар бири акциядор бўлиши шарт.

Таъсисчилар акциядорлик корхоналари (жамиятлари)нинг рақбарини тайинлайдилар қамда бу рақбар кейинчалик акциядорлар номидан ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолияти бўйича барча хатти-қаракатларни бажаради ва бунинг учун жавобгар қисобланади. Акциядорлик корхоналари (жамиятлари)ни бошқаришда кузатувчилар кенгаши муқим ўрин тутати қамда қуйидаги қуқуқларга эга бўлади:

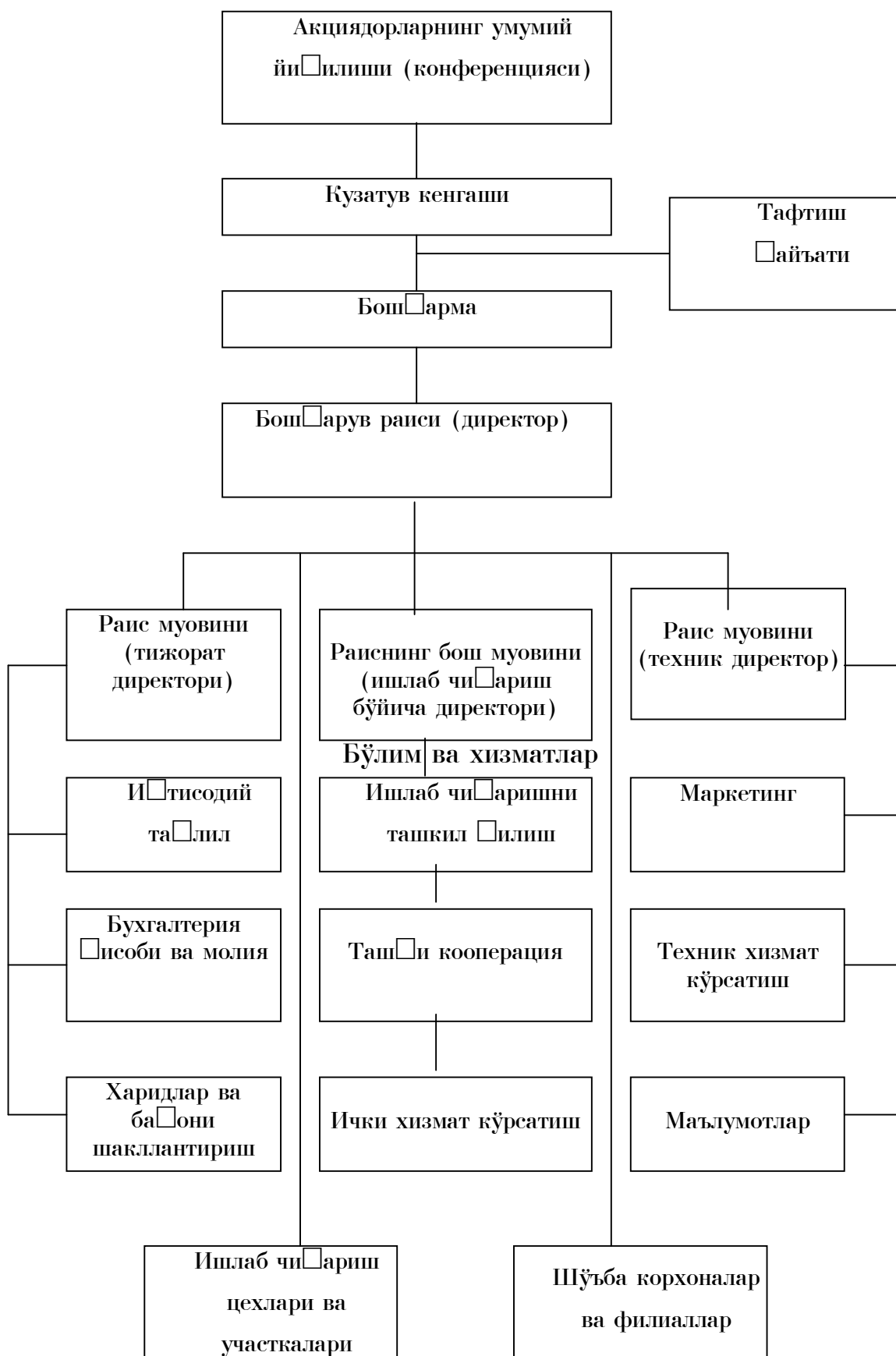
- * корхона фаолиятининг устувор йўналишларини белгилаш;
- * акциядорларнинг йиллик ва навбатдан ташқари умумий йиқилишларини чақиритиш;

- * акциядорларнинг умумий йиғилиши кун тартибини тайёрлаш;
- * умумий йиғилишда қатнашиш қуқуқига эга бўлган акциядорлар рўйхатини тузиш;
- * корхона (жамият) Низомига қўшимча ва ўзгартиришлар киритиш масаласини киритиш;
- * корхонанинг Низом жамқармасини эълон қилинган акциялар тури ва миқдорига кўра, акцияларнинг номинал қийматини ошириш ёрдамида кўпайтириш;
- * облигация ва қимматбаҳо қоғозларни жойлаштириш;
- * корхона мулкнинг бозор қийматини белгилаш;
- * ижроия органи рақбари (директор, бошқарма раиси) ва аъзоларини тайинлаш;
- * жамият номидан ходимларни ишга ёллаш бўйича меҳнат шартномаларини тузиш;
- * ижроия органига тўланувчи мукофот, рақбатлантириш ва компенсациялар қажмини белгилаш;
- * жамиятнинг заҳира ва бошқа жамқармаларидан фойдаланиш;
- * акциядорлик корхонаси(жамияти)нинг шўба бўлимлари ва ваколатхоналарини очиш;
- * жамият Низомига белгиланган, кузатув кенгаши ваколатлари доирасига киритилган бошқа масалаларни қал қилиш.

Кузатув кенгаши ваколатлари доирасига киритилган вазифаларни ечиш жамиятнинг ижроия органига ўтказилиши ижроия органи аъзолари кузатув кенгашига сайланиши мумкин эмас. Кузатув кенгаши асосан сайлов асосида тузилади ҳамда сайлов давомида энг кўп овоз олган шахс кенгаш аъзолигига номзод қисобланади.

Жамиятнинг молиявий ва хўжалик фаолиятини назорат қилишда тафтиш қайъати муқим ўрин эгаллайди. Ушбу хайъат аъзолари умумий йиғилиш томонидан акциядорлар ҳамда корхонанинг акцияларини сотиб олмаган бошқа ходимлар орасидан сайланади. Хайъат бошқарувнинг молиявий-хўжалик фаолияти назоратини доимий равишда ёки умумий йиғилиш, кузатув кенгаши, корхона акцияларининг 10% дан кўпроқига биргаликда эгалик қилувчи бир гуруҳ акциядорларнинг, шунингдек, ўз ташаббуси билан амалга ошириши мумкин. Тафтиш қайъатининг хулосалари акциядорлик корхонасининг йиллик қисоботи ва балансини тасдиқлашда катта аҳамиятга эга.

Очиқ турдаги акциядорлик корхонаси(жамияти)ни бошқаришнинг намунавий тузилмасини 4.7. - чизма кўринишида акс эттириш мумкин.

4.7.-чизма. Акциядорлик корхонасини бошқаришнинг наъмунавий тузилмаси

4.5. Корхонани бошқаришни такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари

Ишлаб чиқаришни бошқариш тизимини такомиллаштириб бориш мулкчилик шакли, фаолият натижаси ва юзага келган ташкилий тузилманинг қандайлигидан қатъи назар, қар бир корхона учун муқим вазифа қисобланади. Ушбу вазифани муваффақиятли қал қилиш корхоналарга, биринчи ўринда, бошқарув тизимининг самарадорлигини оширишга, иккинчидан, харажатларни камайтириш ва ишлаб чиқариш фаолиятининг иқтисодий кўрсаткичларини яхшилашга имкон яратади.

Бугунги кунда бошқарув тизимини мукаммаллаштириш соҳасида қуйидаги тенденциялар юзага келмоқда: бошқарув фаолиятининг мақсадли тавсифини кучайтириш; бошқарувнинг мослашувчан тузилмаларини яратиш ва бошқарув аппаратининг фаолиятини яхшилаш, жумладан, ортиқча бошқарув бўлинларини қисқартириш қисобига; ишлаб чиқаришни бошқаришда жамоалар ролининг ўсиши ва уларнинг юқори натижаларга эришишга йўналтирилиганлиги; меҳнат фаолияти ижтимоий шароитларининг яхшиланиши. Бу тенденцияларга асосан корхоналарнинг бошқарув органлари тузилмаларини такомиллаштириш йўналишлари қам аниқланиб, уларга аввало сифат кўрсаткичлари асос қилиб олинган. Бу кўрсаткичлар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

Оптималлик – тузилма бўлинмалари ўртасида энг кам бошқарув бўлинларига эга бўлган ҳолда ўзаро алоқаларни рационал тарзда ўрнатишдир. Шу сабабли кўп бўлинлиликни қисқартириш бошқарув тизимини такомиллаштириш олдига қўйилувчи асосий талаблардан бири қисобланади.

Тезкорлик (оперативлик) – барча функционал бўлинмаларнинг, зарур ҳолларда ишлаб чиқариш бўлинмаларининг, бошқарув қарорлари ўз вақтида ва сифатли бажарилишини таъминлаш учун ўзаро алоқалар аниқлик билан олиб борилиши.

Ишончлилик – ахборотларни ўз вақтида олиш ва бошқарув қарорларини бажарувчиларга ва бажариш жойларига ўз вақтида етказишни таъминлайди. Ишончлилик ва тезкорлик жорий ва истиқболдаги бошқарув тизимининг самарадорлигида муқим туртки қисобланади.

Тежамкорлик – бу, асосан бошқарув тизимида максимал самарага эришган ҳолда бошқарув аппарати ва унинг харажатларини камайтиришга, яъни ишлаб чиқариш самарадорлигининг ўсишига эришишдир.

Айтиб ўтиш керакки, корхона жамоаси ва ишлаб чиқаришни бошқаришни такомиллаштириш соҳасида барча учун бир хил йўл мавжуд эмас.

Мазкур вазифа муайян шароит, ҳолат ва имкониятлардан келиб чиққан ҳолда юзага келади ва қал қилинади. Бироқ бунда қам ўзгармас бир ҳолида мавжуд бўлиб, унга кўра, қар бир ўзгартириш, яхшиланиш ва шакл ўзгартиришлар аввалдан ўйлаб чиқилиши қамда илмий жиҳатдан асослаб берилиши зарур. Масалан, ҳозирги пайтда корхоналарни бошқаришни такомиллаштиришнинг муқим йўналишларидан бири сифатида автоматлаштирилган бошқарув тизимини (АБТ) яратиш ва амалиётга

киритиш ҳамда иш вақт йўқотилишининг олдини олиш, ускуналарнинг бекор туриб қолишини исқартириш, меҳнат ва моддий ресурслардан оқилона фойдаланишга кўмаклашувчи компьютер техникасидан фойдаланишни кўрсатиш мумкин.

Амалиётдан шу нарса маълумки, корхоналарни бошқаришнинг цехсиз тузилмаси юқори даражада самарали бўлиб, бошқарувни марказлаштиришни исқартириш ҳамда кичик ва ўрта корхоналарнинг ижтимоий ишлаб чиқаришни ривожлантиришдаги аҳамиятини оширишда муҳим аҳамият касб этади.

Бошқарув тизимини такомиллаштиришнинг муҳим йўналишларидан бири - корхонанинг функционал хизматлари ва бўлимлари фаолиятини ортиқча тузилмавий бўлинмаларни тугатиш, хизмат кўрсатувчи бўлимларни оптималлаштириш, бирламчи исобга олиш ҳамда исоб-китоб ва бошқа бошқарув амалларини соддалаштириш йўли орқали мувофиқлаштиришдир.

Бу ерда ишлаб чиқаришни тезкор бошқаришнинг кўплаб функцияларини автоматлаштириш ва механизациялаштириш имконини берувчи, бошқарувнинг янги техникасидан, ишлаб чиқариш кўрсаткичлари юқори бўлган турли хил исоб-китоб ва тақлил воситаларидан фойдаланиш катта аҳамиятга эга.

Бошқарув тизимини такомиллаштиришда техник воситалар, бошқарув жараёнларини механизациялаштириш, жумладан, АБТ асосидаги фаолият, бошқарув тадқиқотлари ва лойиҳалари ўз-ўзидан ёки автоматик равишда керакли натижаларга олиб келмайди. Бу ерда кўп нарса инсонларнинг, айниқса, менеджерларнинг фаолиятига боғлиқ бўлади. Шу сабабли ижтимоий омиларнинг ривожланиши, ишлаб чиқариш жамоасининг ишлаб чиқаришни бошқаришдаги роли кучайиши, айниқса, корхоналарга бошқаришнинг рационал шакллари танлашга кенг имкониятлар яратиб берилган ҳозирги пайтда муҳим аҳамиятга эга. Мустақилликни кенгайтириш ва ишлаб чиқариш жамоасининг ишлаб чиқаришни бошқаришдаги роли ўсиши иқтисодий фикрлашнинг керакли томонга йўналтирилишига хизмат қилади ҳамда бошқаришни яхшилашни корхона рақибаридан ташқари бутун жамоанинг вазифаси қилиб белгилайди.

Замонавий техника воситалари ва янги усуллардан ташқари корхоналарни бошқаришда ишлаб чиқариш жамоаларида зарур бўлган **ижтимоий-психологик муқитни** шакллантириш ҳам катта аҳамиятга эга. Амалиёт кўрсатадики, ижтимоий-психологик муқит бошқарувнинг натижалари ва амалийлигини йўққа чиқариши ёки аксинча кучайтириши мумкин.

Психологик муқит нодир ва қайтарилмас қолатдир. Иккита бир хил жамоа бўлмагани каби, бир-бирига мос келувчи психологик муқитнинг ҳам мавжуд бўлиши мумкин эмас: жамоадаги ҳар бир шахс жамоани бойитади ва бир вақтда ўзи ҳам бойиб, унга нодирлик ва қайтарилмасликни бахш этади. Психологик муқит орқали зарур бўлган ишлаб чиқариш руҳияти шаклланади ва бошқарувнинг мақсадли функциялари муваффақиятли амалга оширилади.

Ўислача хулоса

Хўжалик механизмининг мазмуни жамият иқтисодий қўғатининг шаклига боғлиқ бўлади. Бозор муносабатларининг ривожланиши хўжалик юритишнинг янги шакл ва усуллари шаклланиши билан боғлиқдир. Ишлаб чиқаришни бошқаришни субъектлар ва органлар томонидан одамлар ва иқтисодий объектларга, ресурслардан иложи борица оқилона фойдаланиш ва энг кўп даромад олиш мақсадида, таъсир ўтказиш жараёни сифатида кўриб чиқиш мумкин.

Бошқарув тизими қўйидагилардан иборат бўлади: бошқарувнинг мақсад ва вазифаларини белгилаш, бошқарувнинг оптимал ташкилий - структурасини яратиш, ходимларни танлаш ва жой-жойига қўйиш, ахборот билан таъминлаш, ахборотга техник ишлов бериш воситалари, тақлил, бошқарув қарорларини бажариш устидан назорат. Бошқарув режалаштириш, ташкиллаштириш, маркетинг, мувофиқлаштириш, меҳнат мотивацияси, назорат каби бир қатор функцияларни бажаради.

Қарор қабул қилиш тизими ва уни ўз қўл остидагиларга нисбатан қўллаш қобилияти бошқарув стилини ифодалайди.

Ташкилий, тақсимот ва ижтимоий-психологик усуллардан ташқари бозор шароитларида иқтисодий воситалар (кредитлар, даромад ва харажатлар, фойда, солиқлар ва қоказо) қам кенг тарқалмоқда.

Замонавий ишлаб чиқариш корхонаси мураккаб, динамик тизим бўлиб, унинг муваффақиятли фаолият юритишига корхонадаги ишчидан тақабаргача бўлган барча бўқинлар фаолиятини қисобга олувчи бошқарувнинг ташкилий тузилмаларини яратиш орқали эришилади. Бошқарувнинг ташкилий тузилмаси бошқарилаётган объектларнинг функционал вазифаларига ва миқёсига мос келиши лозим.

Таянч иборалар

Бошқарув, меҳнат тақсимоти, бошқарув тизими, бошқарув объекти, бошқарув субъекти, корхона тақбари, хизмат тақбарлари, бошқарув фаолияти, бевосита бошқарув, ўзини-ўзи бошқариш, бошқарув муносабатлари, бошқаришнинг мақсадлари, бошқарув цикли, бошқарув қарори, тақойил, ташкилий тузилма, чизиқли тузилма, бошқарувнинг функционал тузилмаси, бошқарувнинг матрицали тузилмалари, бошқарув функциялари, оптималлик, тезкорлик, ишончлилик, тежамкорлик, ижтимоий-психологик муқит.

Назорат ва муқоама учун саволлар

1. “Бошқарув” ва ишлаб чиқаришни бошқариш тушунчаларининг моқиятини очиб беринг.
2. Ишлаб чиқаришни ташкил этишда менеджментнинг асосий мақсади қандай?
3. Корхонада хўжалик юритиш механизми нимани англатади?
4. Корхона бошқарув органларининг асосий вазифаларини санаб беринг.

5. Ишлаб чиқаришни бошқаришнинг асосий техник қоидалари (талаблари) ва уларнинг замонавий босқичда қандай тарзда ўзгаришини тушунтириб беринг.

6. Ишлаб чиқаришни бошқаришнинг қандай стил ва усуллари биласиз?

7. Корхонада ишлаб чиқаришни бошқаришнинг қар хил тузилмаларини тавсифлаб беринг.

8. Бошқарув органларининг корхоналардаги асосий функцияларини кўрсатиб беринг.

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхоналар тўғрисида”ги Қонуни. Қонун ва қарорлар. Т., “Ўзбекистон”, 2004., №3
2. И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсақасида: хавфсизликка тақдид, тараққиёт шартлари ва қафолатлари. Т., “Ўзбекистон”, 1997.
3. И.А. Каримов “Ўзбекистон иқтисодий ислоотларни чуқурлаштириш йўлида. Т., “Ўзбекистон”, 1995.
4. И.А. Каримов. Ўзбекистон — бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Т., “Ўзбекистон”, 1993
5. Мақсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби қанда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби туғрисидаги Низом. -Т.: 1999, 5 февраль.
6. Экономика предприятия. Учебник для ВУЗов. 3-е издание /Под. ред. В.Я.Горфинкеля, В.А.Швандара. - М.: Юнити-Дана, 2003.
7. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: Ўқув.қўл. —Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.
8. Г.И. Шепеленко. Экономика, организация и планирование производства на предприятии. Учебное пособие. Ростов-на-Дону, Изд. Центр “МАРТ”, 2000.
9. Акромов Э.А Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили. — Т.: Молия, 2003.- 223 б.
10. «Ўз Ишингизни яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шаҳри, ЮНИДО, «Бизнес маслаҳат маркази» лойиҳаси, 2003й.
11. Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоҳияти таҳлили. Т.: «Иқтисодиёт ва қуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2003.
12. В. Г. Грузинов. Экономика предприятия Учебник 2-е изд. М.: «Юнити Дана» 2003.
13. Сенге Питер М. и др. пер с англ. Танец перемен: новье проблемь самообучающихся организаций М.: ЗАО Длимп-Бизнес 2004.
14. Котте Д./ Пер. С англ. Управление инфраструктурой организации М.: ОАО Типография «НОВОСТИ» 2001.
15. Экономика предприятия. 3-е изд., перераб. и доп. Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Я. Горфиннелия, проф. В.А.Швандара М.: ЮНИТИ-ДАНА 2004.
16. Сергеев И.В Экономика предприятия. 2-е изд. пераб. и доп. Учебное посбие М.: ФиС 2004.
17. Кристенсен Клейтон М. Как из-за новўх технологий погибают сильнўе компании /Дилемма инноватора Пер.с англ. М.: Альгина Бизнес Бука 2004.
18. Мескон М.Х., Альберт М. и др. Основў менеджмента: Пер с англ. — М.: Дело,2000.-704с.
19. Смирнов Э.А. Управленческие решения М.: ИНФРА-М, 2001.-264с
20. <http://www.harvard.edu>
21. <http://www.capitul.ru>
22. <http://www.5b.ru>

V МАВЗУ. КОРХОНА ФАОЛИЯТИНИ РЕЖАЛАШТИРИШ ВА БАШОРАТ ҚИЛИШ

- 5.1. Бозор иқтисодиёти шароитларида режалаштириш ва башорат қилишнинг иқтисодий табиати ва объектив зарурияти.
- 5.2. Корхонада режалаштиришнинг услубий асослари, тамойиллари ва вазифалари.
- 5.3. Корхоналарда режалаштириш ва башорат қилиш.
- 5.4. Режалаштириш технологияси ва корхона режалари тузилмаси.
- 5.5. Бизнес-режа, унинг мазмуни ва ишлаб чиқиш тартиби.

5.1. Бозор иқтисодиёти шароитларида режалаштириш ва башорат қилишнинг иқтисодий табиати ва объектив зарурияти

Иқтисодиёт бўйича замонавий адабиётларда ва қўлланмаларда **режалаштиришга** мўлжалланган иш ёки маълум бир қаракатларни бажариш муддати, тартиби ва кетма-кетлигини кўзда тутувчи чора-тадбирлар тизими сифатида изоқ берилган. Қар бир инсон ўз иш куни, дам олиш куни, байрамлар, ёзги таътил, тўй ва бошқа тадбирларни қандай ўтказишни режалаштиради. Айнан режалаштириш ва башорат қилиш йўли билан корхоналар **нимани, ким учун, қачон ва қанча** мақсулот ишлаб чиқариш, қайси қамкорлар ёки шериклар билан шартнома тузиш ёки кооперацияни ривожлантириш, зарур бўлган моддий-товар бойликлари зақирасини яратиш каби бир қатор масалаларни қал қилади.

Бозор муносабатларига ўтгандан сўнг режалаштириш бир оз ёддан кўтарилиб қолди. Қаттоки режалаштириш хўжалик юритишнинг бозор механизмига тўқри келмайди ёки бозор режалаштиришга зиддир, деган фикрлар қам пайдо бўлди.

Деярли қар бир корхонага “юқоридан” директива вазифалари, назорат рақамлари, қатъий норматив ва лимитларни белгилаб берувчи режалаштириш, қақиқатдан қам бозор механизмига тўқри келмайди ва корхоналарнинг мустақиллигини йўққа чиқаради. Шу сабабли Ўзбекистон Республикасининг “Корхоналар тўқрисида”ги қонунида, корхоналарнинг истеъмолчилар талаби, фойда ёки даромад олиш нуқтаи назаридан ўз фаолиятини мустақил равишда танлаши ва ишлаб чиқаришни ривожлантириш истиқболларини белгилаб олиши кўрсатилган.

Халқ мақолларида айтилганидек, “тоқорадаги сувни ичидаги бола билан бирга сепиб юбориш ярамайди”. Аввалги хўжалик юритиш тизимида мавжуд бўлган, “марказ”дан бошқарилувчи марказлашган режалаштиришни инкор қилиш билан режалаштиришдан умуман воз кечиш мумкин эмас. Режалаштириш туфайлигина корхоналар ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва технологияларнинг оптимал варинатларини танлайди, ресурслар билан ўз вақтида таъминлаш вазифасини бажаради, асосий ва айланма воситаларга эқтиёжни белгилаб беради, мақсулотни сотиш каналлари ва усулларини аниқлайди. Бундан ташқари, режалаштириш ишлаб чиқариш зақиралари ва рақобатдаги устунликлардан максимал даражада фойдаланиш,

иқтисодиётдаги янги оқимларни англаб олиш, корхона фаолиятидаги камчиликларни йўқотиш ва турли хил таваккалчиликларни камайитиришга имкон беради. Ҳар бир корхонани ташкил қилиниши ва фаолият юритиши айнан режалаштиришдан бошланади.

Режалаштириш тартибга солувчи жараён сифатида корхона фаолиятини яқин ва узоқ истиқбол сари илгари суриш, асослаб бериш, муайянлаштириш ва изоҳлаб беришни ифодалайди. Охирги ҳолатда гап корхона фаолиятини башорат қилиш ҳақида бориши мумкин. Башорат қилишни режалаштиришнинг бошланиши ва узоқ муддатли истиқболга мўлжалланган давоми сифатида кўриб чиқиш мумкин. Режалаштириш ва прогнозлаштириш ўзаро алоҳида бўлган иккита жараён бўлиб, ҳўжалик фаолиятини аввалдан бажарилган қисоб-китоблар, энг кам таваккалчилик ва энг юқори натижаларга эришиш асосида юритишни кўзда тутлади.

Режалаштириш корхона томонидан бажарилувчи вазифалар муайянлаштирилган режаларда ўз аксини топади. Бозор иқтисодиётида режа “ёт унсур” ёки “юқоридан” келувчи буйруқ сифатида қабул қилиниши сабабли, ҳозирги ҳўжалик юритиш фаолиятида **индикатив режа ва прогноз** деб номланувчи, лекин моқиятига кўра режалаштиришнинг барча ҳолларда объектив заруриятини тасдиқловчи тушунчалардан фойдаланилади. Демак, **режалаштириш**, жумладан, индикатив режа ва прогноз — бу, корхоналарнинг ҳўжалик фаолияти учун мақсулот ишлаб чиқариш ва уни сотиш учун барча омишлардан фойдаланиш ва тайёргарликнинг ўз вақтида бўлиши билан боғлиқ бўлган ҳулай шароитларни яратишдир.

Режа ва режалаштириш орасидаги фарқни англаш муқим ақамият касб этади. **Режалаштириш** индикатив режа ёки прогноз каби режаларни ишлаб чиқиш жараёни бўлса, **режа** корхонанинг маълум бир вақт мобайнида амалга оширувчи техник-иқтисодий кўрсаткичларини ўзида акс эттирувчи ҳужжатни ифодалайди. Бошқача қилиб айтганда, режа — бу, корхонанинг мақсадли функциялари ва уларни амалга ошириш йўлларини белгилаб берувчи режалаштиришнинг моддийлашган шаклидир.

Шу тариқа режалаштириш бозор ва бозор механизмига қарама-қарши бўлмасдан, аксинча, ишлаб чиқаришнинг мақбул йўналишларини аниқлаш, фойдаланилмаган заҳира ва имкониятларни қўллаш, корхонанинг оқилона баҳо сиёсатини шакллантириш ҳамда ҳўжалик юритиш алоқаларининг самарали шаклларини ўрнатишга кўмаклашади. Режалаштириш ва башорат қилиш ёрдами билан ички ва ташқи бозордаги истеъмолчилар талаби аниқланади, корхонанинг ташқи иқтисодий фаолияти кучайтирилади.

Бироқ режалаштириш имкониятларини мобилизация қилиш режалаштиришнинг ўзидагина ифодаланмайди. Режалаштириш одамлар, биринчи ўринда мутахассислар томонидан амалга оширилиши сабабли исталган режа ёки прогнознинг ҳаётга татбиқ этилиши қўп жиҳатдан иқтисодчиларнинг малакасига, улар режалаштиришнинг услубий асосларини яхши билишига, шунингдек, ишлаб чиқариш режаларининг бозор талабларини ҳамда корхонанинг мўлжалланган даромадга эришишини қисобга олишига ҳам боғлиқ. Режани ишлаб чиқиш ҳанчалик асослаб

берилган бўлса, унинг аҳолининг ва иқтисодиётдаги аҳоли билан боғлиқлиги шунчалик юқори бўлади.

Корхоналар фаолияти ва иқтисодиётда режалаштиришдан ташқари башорат қилиш ҳам катта роль ўйнайди. Башорат қилиш хўжалик фаолияти юритувчи субъектнинг истиқболда юзага келиши мумкин бўлган ҳолатларни илмий асослаган ҳолда аввалдан кўра билишини ифодалайди. У юзага келаётган ёки келажакда юзага келиши мумкин бўлган иқтисодий, илмий-техник ва ижтимоий ҳолатларни баҳолаш ва тақлид қилиш асосида яратилади ҳамда муқобил қарорларни танлашга имкон яратади.

Аввалги маъмурий-бўйруқбозлик тизимининг хўжалик юритиш шароитларида, кўп йиллар давомида фан-техника тараққиёти ва унинг ижтимоий-иқтисодий оқибатларининг узоқ муддатли истиқболи ишлаб чиқилган. Унинг асосида ҳалқ хўжалигининг алоҳида тармоқлари, шунингдек, республикалардаги ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиш истиқболлари шакллантирилар эди. Бироқ бу башоратлар доим ҳам ишончли эмасди ва асосийси, доим ҳам амалиётда ўлланавермас эди. Бу эса бошқа сабаблар билан бирга ўтган асрнинг 80-йиллари охирида иқтисодиёт инқирозга учрашига олиб келди. Бошқача қилиб айтганда, хўжалик амалиёти режалаштириш ва башорат қилишнинг устунликларидан етарлича фойдалана олмади. Шу сабабли иқтисодий фаолият башоратларини ишлаб чиқиш ва ўрнатиш бўйича жапон тажрибасини ўрганиш ва унинг ўзига хос хусусиятларини мамлакатимиздаги ишлаб чиқариш ва юзага келаётган бозор муносабатлари шароитларида ўрнатиш жуда муҳимдир.

Башорат қилиш режалаштириш тавсифида ўз аксини топади: ишлаб чиқариш ва корхона иқтисодий қисмининг бошқа жиқатларини **стратегик режалаштириш** - ўрта ва узоқ муддатли башоратлар асосида ҳамда **жорий режалаштириш** - қисқа муддатли башоратлар асосида ишлаб чиқилади. Бу йўналишларнинг иккаласи ҳам ўзаро узвий алоҳида бўлиб, ишлаб чиқариш стратегиясини фан-техника тараққиёти ва қисмининг реал воқелиги билан боғлайди.

Башоратнинг мақсади - бозорга таъсир қилувчи омилларни, шу билан бирга, хўжаликнинг умумий аҳоли, тузилмавий силжишлар, инвестицион фаоллик, фан-техника тараққиётининг истеъмолчи ва ишлаб чиқарувчиларга таъсир кўрсатиши, анъанавий мақсулотлардан ташқари корхонанинг барқарорлиги ва рақобатбардошлигига олиб келувчи «пионер» (янги) мақсулот ишлаб чиқариш истиқболда юзага келиши мумкин бўлган ҳолатларини белгилашдир. Корхоналар учун талабни прогностлаштириш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у ишлаб чиқарилаётган мақсулотлар тури ва миқдорининг ўзгаришини аввалдан аниқлаб беради. Умуман олганда, прогност режалаштиришнинг илмий асосидир.

5.2. Корхонада режалаштиришнинг услубий асослари, тамойиллари ва вазифалари

Режалаштириш услубияти – бу иқтисодиётни бошқаришнинг турли бўлинларида, жумладан, корхоналарни бошқаришда режаларни ишлаб чиқиш усуллари мажмуасидир. Аввалги режалар иқтисодиёт шароитларида у

аввало режа органларининг, ҳам соби ҳиттифоҳ миҳёсида, ҳам алоҳида республикалар миҳёсида амал қилган **иқтисодий ва ижтимоий ривожланишнинг асосий йўналишларини ишлаб чиқиш бўйича услубий кўрсатмаларга** таянар эди. Иқтисодиётнинг муҳим соҳа ва тармоқларини жорий ва истиқболли режалаштириш ушбу кўрсатмалар асосида амалга оширилади.

Мазкур ҳолатда режалаштириш услубиятига кўра, “юҳоридадан пастга” тамойили асосида назорат раҳамлари, лимит ва нормативлар туширилар, кейин эса “пастдан юҳорига” тамойили асосида, яъни корхоналардан юҳори турувчи органларга қайта узатилар эди. “Юҳори” даражада режа кўрсаткичлари йириклашган тавсифли бўлса, корхоналар миҳёсида эса ишлаб чиқариш билан боғлиқ ҳолда муайян ва деталли тавсифга эга бўлади. Режалаштиришда ушбу тизимнинг камчилиги шунда эдики, деярли ҳар бир корхонанинг фаолият режаси мажбурий тарзда “юҳоридадан” тасдиқланиши зарур эди. Бусиз режа ўз реаллигини йўқотар эди.

Бозор иқтисодиёти шароитларида корхоналар ўз фаолиятини режалаштиришни мустақил равишда амалга оширади. Бироқ бу режалаштиришнинг текшириб кўрилган ва фойдали усулларидадан воз кечишни англатмайди. Бугунги шароитларда ҳам корхоналар фаолиятини режалаштириш-техник-иқтисодий ҳисоб-китоблар, прогрессив норма ва нормативлар, иқтисодий тақлил, муҳобил вариантларни танлашга асосланади.

Режалаштиришнинг энг кўп тарқалган усуллари ҳаторига ҳуйидагиларни: баланс, норматив, иқтисодий-математик, статистик, омиллар бўйича, кўп вариантли ҳисоб-китоб усули кабиларни киритиш мумкин. Режаларнинг асосланганлик даражасини оширувчи ва уларни тезда амалга оширилишига хизмат қилувчи, шунингдек, таваккалчилик ва вужудга келиши мумкин бўлган талофатларни камайтирувчи усул энг самарали усул ҳисобланади.

Ҳозирги пайтда **баланс усули**нинг аҳамияти ошиб бормоҳда. Ушбу усулнинг моҳияти, ўзаро алоҳида бўлган кўрсаткичларни солиштириш билан ифодаланади. Баланс усули асосида корхонанинг ишлаб чиқариш воситалари, ишчи кучи, ишлаб чиқариш ҳувватига бўлган талаблари ва уларнинг манбалари аниқланади. Бундан келиб чиққан ҳолда **моддий баланс, ишлаб чиқариш ҳувватлари баланси, ишчи кучи баланси, иш вақти баланси, қиймат балансини** ажратиб кўрсатиш мумкин. Баланслар, ҳолидага кўра, эҳтиёжлар ва уларга мос келувчи ресурсларнинг мавжудлиги ёки манбаларини ўз ичига олувчи, ўзаро мослашувчи жадвал шаклида тузилади.

Баланс усули **норматив усули** билан биргаликда қўлланади. Норматив усулида ресурсларни сарфлашнинг йўл қўйиш мумкин бўлган энг юҳори ва энг ҳуйи чегаралари аниқланади. Бунда ишлаб чиқаришни режалаштириш ва ташкил этишда норма ва норматив каби тушунчалардан фойдаланилади.

Норма (меъёр) — бу, белгиланган сифатдаги маҳсулот бирлиги (иш, хизмат) тайёрлаш учун сарфланувчи хом ашё, материал, ёқилқи, энергия ва бошқа ресурслардан фойдаланишнинг йўл қўйилиши мумкин бўлган максимал ёки минимал чегарасидир. Агар ресурслардан фойдаланиш

нормаларини камайитириш мақсулот сифатининг пасайишига ёки белгиланган стандартлар талабларининг бузилишига олиб келадиган бўлса, у ҳолда бу нормаларни камайитириш мумкин эмас.

Норматив — бу, нисбий катталиқ бўлиб, асосан фоизлар ёки коэффициентлар ёрдамида акс эттирилади. У меҳнат воситалари ва предметларидан фойдаланиш даражасини, уларнинг ҳар бир майдон бирлиги, оқирлик бирлиги, қажм бирлигига сарфланишини тавсифлаб беради. Масалан, асосий фондларнинг бирлик қийматида мақсулот ишлаб чиқариш (фонд қайтими), сутнинг мойлилик, винонинг спиртлилик даражаси (фоизларда), автомашинанинг босиб ўтган йўли, автомобиль шинасининг эксплуатацияси ва қоказо.

Норма ва нормативлар прогрессив тавсифга эга бўлиши, яъни уларни ишлаб чиқишда замонавий фан, техника ва технология ривожланишининг даражаси, меҳнат ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш, ишлаб чиқариш қувватларидан тўлиқ фойдаланиш ҳамда илқор корхоналарнинг тажрибаларини қисобга олиш зарур. Шунингдек, улар доимий равишда қайта қўриб чиқилиши, эскирган норма ва нормативлар янги, ҳўжалиқ қайти ва давр талабларига жавоб берувчи норма ва нормативлар билан алмаштирилиши лозим.

Норма ва нормативлар ҳўидаги асосий гуруҳлар асосида ишлаб чиқилади:

- * **тирик меҳнат харажати нормалари** (мақсулот бирилигига сарфланувчи иш вақти нормаси, вақт бирилигида ишлаб чиқариш нормаси, хизмат кўрсатиш нормаси, миқдор нормативи);
- * **моддий харажат нормалари** (хом ашё, материал, ёқилқи, энергия, бутловчи қисмлар);
- * **ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этиш нормативлари** (ишлаб чиқариш циклининг давомийлиги, тугалланмаган ишлаб чиқариш қажми, ишлаб чиқариш зақиралари ва қоказо);
- * **меҳнат воситаларидан фойдаланиш нормалари** (машиналар, асбоб-ускуналар, механизмлар, қурилмалар);
- * **корхона, цех, асбоб-ускуналарнинг лойиҳа қувватига чиқиш вақти нормалари.**

Кўрииб турибдики, режалаштириш жуда мураккаб ва меҳнат талаб қилувчи жараён бўлиб, корхона фаолиятининг ресурслар харажатини нормалаштиришдан то мақсулот ишлаб чиқариш ва реализация қилишгача барча кўрсаткичларини инобатга олади. Режалаштиришнинг **асосий вазибалари** ҳўидагилар:

- * мақсадни белгилаш;
- * корхона фаолиятининг турли хил йўналишлари, айланиса, халқ ҳўжалиги ва ақоли учун зарур бўлган масулот ишлаб чиқаришнинг иқтисодий жиқатдан мақсадга мувофиқлигини асослаб бериш;
- * зарурий моддий-техника асосини шакллантириш;
- * молиялаштириш манбаларини аниқлаш;
- * якуний натижаларнинг ижобий бўлишига эришиш.

Амалиётда бу вазифаларни корхона директори ёки иқтисодий-режалаш хизматининг ўзи бажармайди ёки бажариши лозим эмас. Бунда бутун жамоа, аynиқса, агар бу корхона акциядорлик жамияти шаклида фаолият кўрсатаётган бўлса, иштирок этиши зарур. Афсуски, корхона ходимлари кўпинча “рақбарга кўпроқ нарса кўринади” тамойили асосида ишлайдилар ва яхшироқ натижаларга эришиш учун ташаббускорлик кўрсатмайдилар. Тажрибалар эса корхона муаммоларини қал қилиш барча ходимлар, жумладан, ишчиларга қам бўлган қолдагина бу корхоналар гуллаб-яшнаши мумкинлигини кўрсатади.

Бугунги кунда бозор иқтисодиёти корхонанинг ишлаб чиқариш фаолиятини режалаштириш ва рационал бошқариш тизими қамда максимал равишда қулай шароитларни яратмоқда. Бундай шароитларда режалаштириш бозор иқтисодиёти ва бозор муносабатларининг барча имкониятларидан фойдаланишга хизмат қилиши лозим. Корхона фаолиятини умуман эмас, балки қар бир муайян қолдаги вазифаларни қал қилишга йўналтирган қолда режалаштириш зарур. Бунинг учун режалаштиришнинг илмийлик, комплекслик, узлуксизлик, оптималлик, мослашувчанлик каби тамойилларига таяниш зарур.

Корхона, аynиқса, агар у йирик бўлса, асосий, ёрдамчи ва хизмат кўрсатувчи цехлардан иборат бўлиб, уларнинг қар бири фақат ўзига хос бўлган вазифани бажаради ва шунга мос қолда фаолиятни режалаштириш ва тартибга солишнинг ўзига хос хусусиятига эга бўлади. Шундан келиб чиққан қолда **етақчи бўқинни ажратиб кўрсатиш** режалаштиришнинг асосий тамойилларидан бири бўлиб хизмат қилади. Бунда корхонанинг асосий ишлаб чиқариш вазифалари бажарилишини таъминловчи бўлинмасини ривожлантиришга кўпроқ эътибор қаратилади. Масалан, бундай бўқин сифатида машинасозлик заводида йиқув цехи, тўқимачилик комбинатида йигирув ва тўқув цехлари, қандолатчилик фабрикасида тайёр масулот цехини кўрсатиш мумкин.

Етақчи бўқинни ажратиб кўрсатиш корхонанинг барча бўлинмаларини биргаликда комплекс равишда ривожлантиришни кўзда тутати. Чунки бусиз режалаштириш бир томонлама бўлиб қолиши қамда ишлаб чиқаришни ташкил этишда “тор жойлар” ва диспропорциянинг вужудга келишига олиб келиши мумкин. Шу сабабли корхона фаолиятининг иқтисодий-ишлаб чиқариш режаси кўрсаткичлари ва бўлимларининг ўзаро алоқада бўлишини қамда комплекс режалаштиришни таъминлаш муқим ақамият касб этади. Бу ерда қам режалаштиришнинг баланс усули катта ақамиятга эга.

Режалаштиришнинг яна бир муқим тамойили **илмийлик** бўлиб, у аввало тайёрланаётган режалар ва ишлаб чиқаришни ривожлантириш дастурларига, шунингдек, фан-техника тараққиёти талаблари, рақобатчилик ва бозор талабларини қисобга олишга асосланади. Режалаштиришнинг илмийлиги, жонли меқнат ва мақсулотга айланган меқнат харажатларининг энг кам миқдорида иложи борича юқори натижаларга эришишга, шунингдек, корхона ходимлари манфаатдорлигини оширишга кўмаклашади.

Комплекслилик тамойили ишлаб чиқаришни, биринчидан, замон ва маконда, иккинчидан, ишлаб чиқаришни бошқаришнинг горизонтал ва вертикалида, учинчидан, ишлаб чиқаришнинг ресурс асосларини таъминлашда, тўртинчидан, ишлаб чиқаришдаги “тор жойларни” қисобга олиш ва уларни йўқотиш чора-тадбирларида, бешинчидан, ходимларнинг ўз меънатлари натижасидан моддий ва маънавий қониқаришида, олтинчидан, корхонанинг мўлжалланаётган даромад ёки фойда олишини амалга оширишни кўзда тутади.

Пропорционаллик нафақат ишлаб чиқаришни режалаштиришда, балки ишлаб чиқаришни бошқаришда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Зарур пропорцияларга амал қилиш ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи кучининг цехлар ва иш жойлари бўйича ҳамда ишлаб чиқариш босқичларида тўри тақсимланишига ва улардан тўри фойдаланишга кўмаклашади. Пропорцияларга амал қилмаслик эса, аксинча, ишлаб чиқаришнинг баъзи участкаларда кучайиб, бошқаларида пасайишига, яъни диспропорцияларнинг вужудга келишига ҳамда корхоналарнинг норитмик тарзда фаолият юритишига сабаб бўлади. Зарурий пропорционалликни таъминлашда ишлаб чиқаришни ташкил этишни техник-иқтисодий нормалаштириш катта роль ўйнайди.

Режалаштиришнинг узлуксизлиги ишлаб чиқаришни ва умуман, корхона фаолиятини ташкил этишнинг муҳим тамойили қисобланади. Бу тамойил амалда жорий режаларнинг истиқболдаги режалар билан, истиқболдаги режаларнинг эса башоратлар (прогноз) билан боқилиб бўлишида ўз аксини топади. Бошқача қилиб айтганда, режалаштириш қисқа муддатли тавсифга эга бўлган индикатив режа табиатига мос келмовчи, январдан мартгача ёки мартдан декабргача, яъни “...дан” “...гача” тамойили асосида амалга оширилмаслиги лозим. Режалаштиришнинг “...дан” “...гача” тамойилини инкор қилганда биз аввало вақт бўйича режалаштириш узилишининг олдини олишни кўзда тутамиз. Масалан, ўша индикатив режа ўз давомига эга бўлиши, яъни корхона ўз фаолиятини январь-март ойларига режалаштирганда кейинги даврларда юзага келиши мумкин бўлган вазифаларни ҳам, албатта, бозор конъюнктураси, истеъмолчилар манфаати ва ишлаб чиқариш қолатларининг ўзгаришини кўзда тутиши лозим. Бу вазифа асосан йил давомида амалга оширилувчи режаларни аниқлаштириш ва муайянлаштириш йўли билан бажарилади.

Оптималлик ҳам режалаштириш тамойиллари қаторига киради. Режалар барча ишлаб чиқариш ресурсларидан қитлар ва йўлдош мақсулотлардан кенг фойдаланишни инобатга олган ҳолда иложи борича рационал ва унумли фойдаланишни таъминлаши ҳамда юқори натижаларга эришиш учун энг самарали йўللарни танлаши керак.

Режалаштиришнинг оптималлигига иқтисодий-математик усуллар ва электрон қисоблаш машиналарини ўрнатиш, режаларнинг бир нечта вариантларини ишлаб чиқиш ёрдамида эришилади. Кўп вариантлик энг тежамкор режа варианты ёки корхона фаолияти дастурини танлашга имкон яратади.

Мослашувчанлик режалаштиришнинг бозор шароитларидаги муқим тамойили қисобланади. У ишлаб чиқариш режаларига ўз вақтида ўзгартиришлар киритиш, истеъмолчилар ва харидорлар талабларини қисобга олиш, ишлаб чиқаришнинг юзага келиши мумкин бўлган пасайиши ва инфляцияларнинг олдини олишга ёрдам беради. “Корхоналар тўқилишида”ги қонун ишлаб чиқаришни режалаштиришда ушбу тамойилни амалга ошириш учун зарур бўлган шароитларни яратди.

Бироқ қеч қандай тамойил, жумладан, юқорида санаб ўтилган тамойиллар ҳам, ўзидан-ўзи, яъни шу тамойиллар учунгина керак эмас. Агар амалиётда қўлланилмаса бу тамойиллар фақат қоғозда қолиб кетиши ёки оддий чақирим бўлиб қолиши мумкин. Шу сабабли корхона рақбарининг режалаштириш жараёнини, аниқроқи, режанинг бажарилиши ҳамда режалаштиришнинг белгиланган ва бошқа тамойиллари қандай акс эттирилганлигини назорат қилиши муқим аҳамият касб этади. Назорат керакли натижаларга эришиш, юзага келиши мумкин бўлган диспропорцияларни аниқлаш ва уларнинг олдини олиш, шунингдек, заҳираларни аниқлаш ва улардан фойдаланиш йўллари белгилашга имкон берди.

5.3. Корхоналарда режалаштириш ва башорат қилиш

Хўжалик юретишнинг бозор тизимига хос бўлган иқтисодий муносабатлар ривожланишнинг ноаниқлиги, корхона иқтисодиёти ривожланишининг мос келувчи йўналишларини ишлаб чиқиш заруриятини белгилаб беради. Бу вазифа амалда режалаштириш ва башорат қилиш ёрдамида амалга оширилади.

Башарот — бу, корхона, объект ёки қодисанинг келажакдаги аҳоли ва уларни амалга ошириш вариантлари ва муддати тўқилишидаги илмий жиҳатдан асосланган мулоҳазадир. Башоратларни ишлаб чиқиш жараёни башорат қилиш, яъни келажакни қозирги пайтдан келиб чиққан ҳолда олдиндан кўра билиш деб аталади.

Корхона ҳамда бутун иқтисодиёт миқёсида башорат қилишнинг объектлари сифатида иқтисодий, ижтимоий, фан-техника ва бошқа жараён ва қодисаларни кўрсатиш мумкин. Корхоналар фаолиятида **иқтисодий башоратлар** алоҳида ва етакчи ўрин эгаллайди. Уларнинг асосий вазифалари қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин: ривожланиш мақсадларини белгилаш, оптимал йўналишлар ва уларга эришиш воситаларини излаб топиш, ресурсларни ва қўйилган вазифаларни бажариш муддатларини белгилаш, корхона ривожланишига таъсир кўрсатиши мумкин бўлган чеклашларни аниқлаш.

Режалаштириш — қарор қабул қилишнинг узлуксиз бир жараёни бўлиб, бу жараён давомида корхона фаолияти ва ривожланишининг мақсад ва вазифалари атрофда рўй бераётган ўзгаришларни инобатга олган ҳолда вақт бўйича аниқланади ва белгиланади ҳамда уларни амалга ошириш учун ресурслар аниқланади. Мазмунига кўра, режалаштириш техник-иқтисодий ва тезкор-ишлаб чиқариш турларига бўлинади.

Техник-иқтисодий режалаштириш корхона фаолиятининг барча (иқтисодий, техник, ижтимоий ва оқоимо) жиҳатларини амраб олувчи режалаштириш тури бўлиб, асосан бир йилга мўлжалланган иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш режаси шаклида амалга оширилади. Мазкур режалаштириш турининг соддалаштирилган кўриниши кўпинча корхона фаолиятининг йиллик режаси деб аталади.

Тезкор-ишлаб чиқариш режалаштириш техник-иқтисодий режалаштиришнинг давоми бўлиб, корхона фаолияти йиллик режасини янада қисқартириб муддатга - сутка, ўн кунлик, ойга бўлиб муайянлаштириш билан тавсифланади. Тезкор-ишлаб чиқариш режалаштириш-календарь режалаштириш ва диспетчерлашдан иборат бўлади.

Календарь режалаштиришда корхона йиллик режасида ва биринчи ўринда ишлаб чиқариш дастури (мақсулот тайёрлаш режаси)ни ўн кунлик, оқимта, кун ва смена бўйича аниқлаштириш амда бу кўрсаткичларни бажарувчиларга етказиш кўзда тутилган.

Диспетчерлаштириш ойлик, ўн кунлик, кунлик сутка-сменалик режаларни бажаришни тезкор бошқаришда ифодаланади.

Шуни қайд қилиш керакки, юқорида кўрсатиб ўтилган режалаштириш турлари асосан машинасозлик, самолётсозлик, автомобильсозлик каби соҳаларнинг йирик ва баъзи оқолларда ўрта корхоналари учун хосдир. Гарчи, бизнес-режа оқозирги кунда “оммавий” бўлиб йирик ва ўрта корхоналарда ўқлансада, асосан ишлаб чиқариш оқажми катта бўлмаган амда ходимлар сони 100 кишигача бўлган кичик корхона ва микрофирмалар бизнес-режалар асосида фаолият юритади.

Яна бир муқим нарсани айтиб ўтиш лозим. Оқозирги пайтда иқтисодиётга оид бўлган адабиётларда режалаштиришга нисбатан **стратегик, узоқ муддатли, қисқа муддатли ва жорий режалаштириш** каби тушунчалар ўқланмоқда. Уларнинг оқар бири ўз шакли, кўрсаткичларни ишлаб чиқилиш ва қисоблаш усулларига эга.

Стратегик режалаштириш хўжалик юритишнинг бозор тизимидагина вужудга келиб, 10-15 йиллик даврни ўз ичига олади. У корхона рақбариятининг масъулиятли вазифаси қисобланади амда ривожланишнинг устивор йўналишларини топиш ва бозорда юзага келиши мумкин бўлган талабни инобатга олган оқолда ресурс билан таъминлашга қаратилган.

Стратегик режалаштириш асосида яқин 3-5 йилга мўлжалланган **узоқ муддатли режалаштириш** амалга оширилади. У корхона фаолиятининг ишлаб чиқариш, сотиш, харажатлар, молия каби турларини ўз ичига олади амда ўз мазмуни ва мақсадли функцияларига кўра, стратегик режалаштиришдан фарқ қилимайди.

Қисқа муддатли режалаштиришда корхона фаолияти ва ривожланиши 1-3 йилга мўлжаллаб режалаштирилади. Унинг ўзига хослиги шундаки, биринчи йил кўрсаткичлари оқар чоракда, иккинчи ва учинчи йил кўрсаткичлари эса оқар ярим йил ёки бир йилда аниқлаштирилади ва тўқрилашлар киритилиб борилади. Бунинг мақсади сифатида эса, режа кўрсаткичларининг иқтисодий муқит, бозор ва фан-техника тараққиётида

юз бераётган ўзгаришларни тўлароқ акс эттиришга интилишни кўрсатиш мумкин.

Бозор муносабатларида рақобатчиликни кучайтириш ҳамда хўжалик юритиш ва маъётий жараёнлар динамикаси ҳисобига **жорий режалаштириш** амалга оширилиб, унга чоракларга бўлинган йиллик режалар асос қилиб олинади. Ушбу режалар ҳолидага кўра, ўзгарувчан бўлиб, жорий йилнинг биринчи уч ойи учун **Маъётий, Маъётий кўрсаткичлар** белгиланиб, кейинги тўққиз ой давомида уларга тўқрилашлар (корректировка) киритилади. Улар ҳисоба муддатли режаларга қараганда, аниқса, ишлаб чиқариш қаракати ва моддий-товар бойликлари заҳираси, баҳоли шакллантириш ҳисмида янада аниқроқ ҳисобланади. Умуман олганда, корхонанинг турли бўлим ва хизматлари вазифалари бундай режаларда ўзаро боқланади.

Режалаштиришнинг исталган тури корхона фаолиятининг бирон-бир жиҳатини акс эттирувчи, умумий ва хусусий, сифат ва миқдор кўрсаткичларига асосланади.

Умумий ва умумлаштирувчи кўрсаткичлар корхонада ишлаб чиқариш ривожланишининг йўналиши ва даражасини акс эттиради. Бундай кўрсаткичлар қаторига ишлаб чиқарилаётган маҳсулот қажми, меҳнат, таннарх ва жамқармалар бўйича кўрсаткичларни киритиш мумкин.

Хусусий кўрсаткичлар умумлаштирувчи кўрсаткичлар асосини ташкил қилувчи алоҳида элементларни, масалан, материал, ёқилқи, энергия ва шу қабиларнинг маҳсулот таннархидаги салмоқини тавсифлайди. Шунингдек, бу кўрсаткичлар асосий кўрсаткичлар даражасига таъсир ўтказувчи алоҳида омилларни ҳам тавсифлаб беради. Масалан, ёрдам кўрсатувчи ишчилар салмоқининг меҳнат, ишлаб чиқариши даражасига таъсири; асбоб-ускуналарни иш билан таъминлаш коэффициентининг ишлаб чиқарилаётган маҳсулот қажми ва корхона ишлаб чиқариш дастурининг бажарилишига таъсири; хом ашё ва материаллардан фойдаланиш коэффициентининг маҳсулот таннархи пасайишига таъсири ва қоказолар.

Умумлаштирувчи ҳамда хусусий кўрсаткичлар иккита категорияга - миқдор (абсолют) ва сифат (нисбий) категорияларига бўлиниши мумкин.

Миқдор кўрсаткичлари корхонанинг ишлаб чиқариш ва хўжалик юритиш фаолиятини қажм ўлчамида изоқлайди. Бундай кўрсаткичлар қаторига ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар миқдори, ишлаётган ходимлар сони ва меҳнатга қақ тўлаш фонди, машина ва асбоб-ускуналар парки, ишлаб чиқариш дастурини амалга ошириш учун зарур бўлган материаллар миқдори, цех ҳамда иш жойлари сони ва қоказоларни киритиш мумкин.

Сифат кўрсаткичлари корхонанинг ишлаб чиқариш фаолиятидаги ўзгаришларни нисбий катталиклар: меҳнат маҳсулдорлигининг ўсиши, маҳсулот таннархининг базис даврга (ёки режа ҳисоботида) нисбатан фоизларда камайиши, маҳсулотнинг тўлиқ таннархига нисбатан фоизларда даромад қажми, корхона рентабеллик даражасининг ўсиши ва шу қабилар ёрдамида тавсифлайди.

Сифат кўрсаткичлари аксари қолларда пул қийматида фойдаланиши сабабли, корхоналарнинг хўжалик фаолиятини режалаштириш ва тақлил қилиш амалиётида асосий ва айланма фондлар, асбоб-ускуналар,

сарфланаётган ёқилғи, энергия ва бошқа материаллар каби **Ўқиймат кўрсаткичларидан** фойдаланилади. Ўқиймат кўрсаткичлари корхона фаолиятида ўқиланилувчи турли хилдаги воситаларни статика ва динамикада таққослаш имконини беради. Бундан ташқари, солиқлар ва турли хил тўловлар ҳамда корхона даромади фоизлардан ташқари пул кўринишида ҳам ўлчанади.

Корхона фаолиятини режалаштириш корхона ва унинг бўлинмалари фаолиятини тақлил қилишдан бошланишини айтиб ўтиш муқим. Мазкур тақлил давомида режанинг сифат, миқдор ва ўқиймат кўрсаткичлари бўйича бажарилишига баҳо берилади ҳамда талофат ва йўқотишлар аниқланиб, корхона фаолиятини яхшилаш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқилади. Айнан шу чора-тадбирлар ва янги мақсадлардан келиб чиққан ҳолда жорий режалаштириш амалга оширилади ҳамда янги режа даврига корхона фаолияти режалари ишлаб чиқилади.

5.4. Режалаштириш технологияси ва корхона режалари тузилмаси

Режалаштириш корхонани бошқариш жараёни сифатида ўз технологиясига эга бўлиб, бу технология корхонанинг режалаштирилаётган даврдаги мақсад ва вазифаларини аниқлаш, бажарувчиларга муайян вазифаларни белгилаш, вазифаларни тури, катталиги ва муддатига кўра, аниқлаштириш, шунингдек, ишлаб чиқариш фаолияти натижаси - даромад ёки фойда олишни ўз ичига олади. Кичик корхоналарда бу вазифаларни бажариш катта корхоналарга нисбатан енгилроқ бўлсада, барча ҳолларда ҳувидаги омилларни ҳисобга олиш талаб қилинади:

- * ишлаб чиқариш ҳувватининг мавжудлиги ва тузилмаси;
- * ҳодимлар сони, ихтисос таркиби ва малакаси;
- * молиявий ресурслар;
- * айланма маблақлар мавжудлиги ва унга бўлган эқтиёжлар, жумладан, моддий-товар бойликлари зақиралари;
- * илмий-техник тадқиқотлар тузилмаси ва тайёрлик даражаси;
- * мақсулотни сотиш каналлари.

Режалаштириш, режа лойиҳасини унинг мақсулот ишлаб чиқариш ва сотиш режаси, моддий-техника таъминоти режаси, кадрлар ва ойлик маош бўйича режа, янги техника ва капитал қўйилмалар режаси, молиявий режа каби асосий ҳисмлари доирасида тайёрлаш билан боқлиқ бўлган **режадан аввалги даврни** ўз ичига олади. Уларнинг моддий ва молиявий ресурслар ҳамда бажариш муддати бўйича тўлиқ ўзаро боқлиқлиги ва баланслашганлиги режалаштириш жараёни ва корхона режасининг ишончилигини таъминловчи муқим жиқатдир. Ўз навбатида, мақсулот ишлаб чиқариш ишчи кучининг мавжудлиги, шартномалар бўйича мақсулот етказиш режалари ва ишлаб чиқариш ҳувватлари билан, таннарх режалари эса ишлаб чиқариш дастурлари ва молиявий режа билан боқлиқ бўлади.

Режаларни ишлаб чиқишда корхонанинг барча цехлари ва функционал бўлинмалари, жумладан, молия ва режа бўлими, меҳнат ва иш ҳақи бўлими, маркетинг хизмати, бухгалтерия, техник бўлим, цех рақбарлари

иштирок этишлари зарур. Корхона режаси ва унинг бўлимлари танчалик синчковлик билан ишлаб чиқилган бўлса, уни бажариш шунчалик енгиллашади, ресурслар камроқ талаб қилинади ҳамда иш сифати юқори даражада бўлади. Афсуски, режанинг баланслаштирилмаганлиги, унда хатолар мавжудлиги, шунингдек, режани бажарувчиларнинг интизомсизлиги (амалга оширишни суғ нозорат қилиш натижасида) туфайли кўп вақт ҳамда маблақлар исроф қилинмоқда. Худди шу сабабли мақсулот сифати пасайиб, даромад олиш ўрнига харажатлар юзага келмоқда. Бундан келиб чиққан ҳолда режалаштиришни корхона жамоасининг функцияси деб аташимиз мумкин.

Режалаштириш табиатини 5.1 - чизма ёрдамида акс эттириш мумкин:

Режалаштириш тизими ҳувидаги талабларга жавоб берган тақдирдагина самарали ва ишончли қисобланади:

1. Режалаштиришнинг ҳар бир элементи ва босқичи қатъий равишда асослаб берилиши.

2. Режадаги вазифаларнинг аниқ ва ўз вақтида бажарилиши, яъни режанинг адреслилиги.

3. Режа бажарилишини доимий ва узлуксиз равишда қисобга олиш, нозорат қилиш ва унга зарур ҳолларда ўзгартиришлар киритиш.

4. Ички ва ташқи муҳитдаги ўзгаришларни ижобий қабул қилиш, шунингдек, корхона фаолиятини рўй берган ўзгаришларга мос равишда, ўз вақтида қайта ташкил қилиш (режалаштиришнинг мослашувчанлиги).

5. Фан-техника тараққиёти ва хўжалик юритишнинг илмий тажрибаларига таяниш.

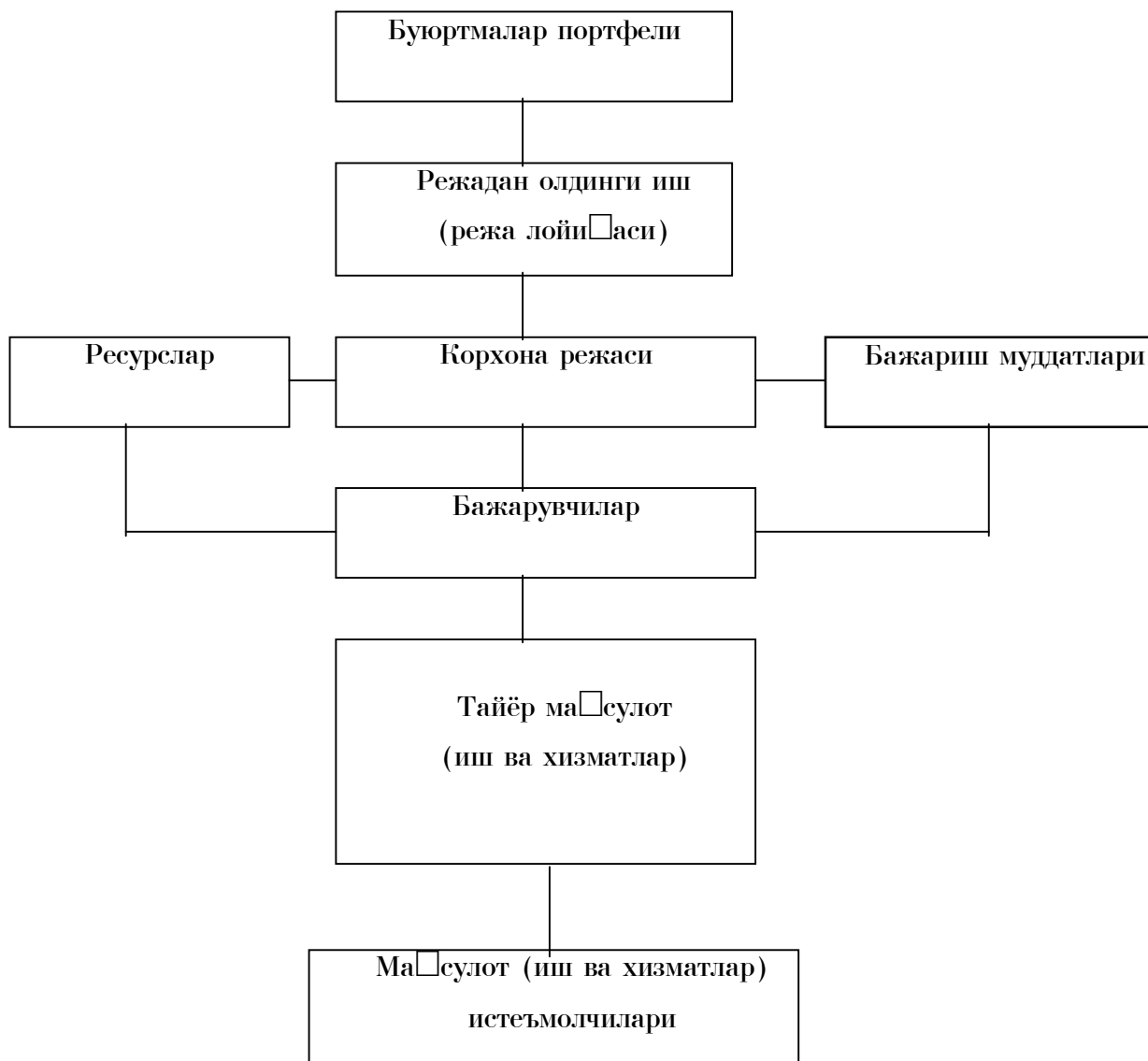
Режалаштириш давомида бугунги кундан ташқари, келажакни, эртанги кунни ҳам инобатга олиш зарур. Корхона истиқболи ва бозордаги ҳолатининг барқарорлиги, кўп жиқатдан унинг илмий техника ва фан ёрдамида яратилган энг яхши мақсулотлар намунасини тезлик билан ўзлаштириб олиш қобилиятига боқлиқ бўлади. Шу сабабли корхоналарда ахборот тизимини яхши йўлга қўйиш ҳамда реклама фаолиятини ривожлантириш лозим. Реклама истеъмолчиларни (харидорларни) мавжуд мақсулот билан таништиришдан ташқари, худди хориждаги каби, уларни айнан шу мақсулотни сотиб олишга ундаши керак.

Режалаштиришнинг ҳар бир тури ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, бу хусусиятлар қаторига ҳувидагиларни киритиш мумкин:

- * белгиланган режалаштириш ораллиқининг аниқлиги;
- * интеграция ва дифференциация даражаси, шунингдек, режалаштирилаётган кўрсаткичлар миқдори;
- * ишлаб чиқариш харажатлари ва натижаларини қисоб-китоб қилиш даражасининг аниқлиги;
- * режани тайёрловчилар ва амалга оширувчилар ўртасида мажбуриятларни тақсимлаш тартиби.

Режалаштиришда “корхона-муҳит-ҳолат” муносабатлари асосий ўринга эгадир. Бунда ишлаб чиқариш шундай режалаштириладики, натижада корхонанинг бозордаги барқарорлигини сақлаб қолиш, юзага келадиган ҳолат ва ташқи муҳитни қисобга олишдан ташқари, мақсулотни тезда

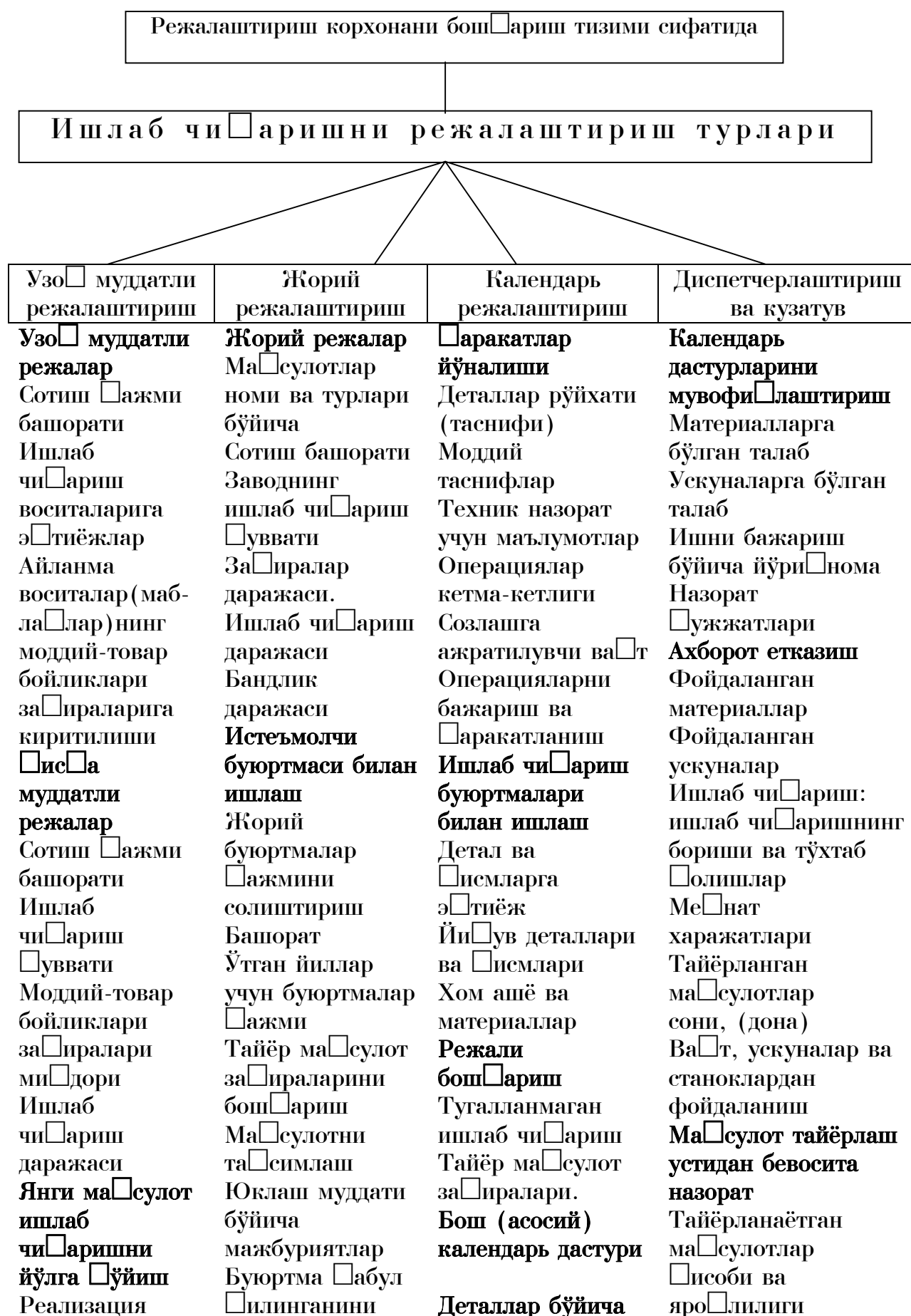
сотиш ва ишлаб чиқариш рентабеллигининг ўсишига имкон яратилади. Бунинг учун корхона анчадан бери ишлаб чиқарилаётган анъанавий маҳсулотлардан ташқари, янги маҳсулот турларини, жумладан, ўхшаши бўлмаган маҳсулотларни ишлаб чиқариши, маҳсулотлар турини кўпайтириши зарур.

5.1.- чизма. Корхонада режалаштириш жараёни технологияси

Барча ходимлар, айтиқса, рақбарлар, бугунги кунда келажакдаги фаолият учун қулай истиқбол яратиш нисбатан осон бўлсада, худди шу ишни 3-5 йилдан сўнг, яъни истиқболдаги кунга айланган пайтда бажариш қийинлашади ёки бунга умуман имкон бўлмайди. Шу сабабли режалаштириш жорий қолатдан ташқари иқтисодиёт ва фан-техника тараққиёти соҳаларидаги рўй бериши мумкин бўлган ўзгаришларни қанчалик кўп қисобга олса, унинг натижалари шунчалик юқори бўлади. Бу ерда корхонанинг йўлга қўйилган маркетинг хизмати, ходимлар малакаси қамда мамлакатимизда ва чет элда ишлаб чиқарилаётган турли маъсулотлар қандаги илмий-техник маълумотлар муқим ўрин эгаллайди.

Умуман олганда корхонада режалаштириш тузилмаси ва мазмунини қуйидаги модел кўринишида акс эттириш мумкин (5.2 - чизма):

□ажмини	тасди□лаш	календарь	Операциялар
ба□олаш	Юклашга	дастурлар	орали□ида
Ишлаб	санкция бериш		материалларнинг
чи□ариш	Ишлаб	Асбоб-	деталлар дастго□ига
воситаларига	чи□аришга	ускуналарни иш	Жисмоний
э□тиёж	буюртма бериш	билан таъминлаш	□аракатланиш:
Айланма	Буюртма □ажми		Кўзда тутилмаган
воситалар (маб-	Буюртмани		тўхтаб □олишларни
ла□лар)нинг	бажариш		бартараф этиш
моддий-товар	ва□тини танлаш		Тўхтаб □олиш ва
бойликлари			заиф жойларни
за□ираларига			йў□отиш
кiritилиши			Тўхтаб
Координация ва			□олишларнинг
ва□т муддатини			олдини олиш
танлаш			

□озирги пайтда корхоналарнинг аксари □исми асосан жорий режалар (бизнес-режалар) тайёрлаш билан шу□уланмо□да. Бизнес-режаларда энг му□им режалоштириш кўрсаткичлари □уйида келтирилган:

- * ишлаб чи□арилаётган ма□сулот (иш, хизмат) номенклатураси ва □ажми (натурал кўринишда);
- * ма□сулот сотиш □ажми (пул кўринишида);
- * ма□сулот бирлигининг таннари;
- * фойда (даромад);
- * категориялар бўйича ходимлар сони;
- * ме□натга □а□ тўлаш фонди ва ўртача иш □а□и даражаси;
- * омборлардаги хом ашё ва материаллар, тугалланмаган ишлаб чи□ариш ва тайёр ма□сулот за□иралари;
- * айланма воситалар □ажми - умумий ва гуру□лар бўйича;
- * капитал □ўйилмалар □ажми, жумладан, □ўйилма объектлари ва йўналишлари бўйича;
- * янги техника ва технологияга оид чора-тадбирлар;
- * бош□а кўрсаткичлар (зарурлиги ва ани□ланишига кўра).

Янги ма□сулотлар ва технологияларни □ўллаш лойи□алари, шунингдек, инвестициялар ва □урилиш билан бо□ли□ бўлган чора-тадбирларнинг бир □исми ало□ида режаларга киритилади. Улар чора-тадбирларни амалга оширишнинг бутун даврига тузилади.

Режалоштириш тизими ма□бул йўлга □ўйилганда режада белгиланган кўрсаткичларнинг ра□амларда белгиланиши киритилган мутла□ катталиқ сифатида кўриб чи□илиши лозим. Режаларнинг бажарилиши устидан назорат □илиш кўп □олларда четга о□ишларга нисбатан юритилиб, улар та□лил □илинади, четга о□ишнинг сабаблари ани□ланади □амда четга о□ишлар салбий характерли бўлса, уларга нисбатан зарурий чоралар □ўлланади. Режалоштиришда мо□иятига кўра, корхона олдида турган ишлаб чи□ариш вазифалари ва корхонанинг истеъмолчилар талабига муносабатига

тавсифловчи буюртмалар “портфели”ни шакллантиришга алоқида эътибор қаратилади.

5.5. Бизнес-режа, унинг мазмуни ва ишлаб чиқиш тартиби

Тадбиркорлик - корхоналар хўжалик юритиш фаолиятининг узлуксиз қисми бўлиб, фойда (даромад) олиш ва уни кўпайтиришга қаратилган бўлади. Корхоналар қайсида у, боқимче қамликка берилиш, турмушлик ва исрофгарчиликни инкор қилишни англатади. Корхона раҳбари ёки мутахассис тадбиркорлик ва ташаббускорлик “руқига” эга бўлмаса, демак, у бўш ёки ёмон ходим, хизматда белгиланган соатларни ўтказиб ўтирувчи шахс қисобланади. Аксинча, тадбиркорлик ва ташаббускорлик “руқига” эга бўлган мутахассис ёки мансабдор шахслар ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ва ривожлантириш, меҳнат сифатини кўтариш ва корхонанинг оладиган даромадларини кўпайтириш йўллариини излаб топадилар.

Тадбиркорликни кўпинча муайян шахсга “боқлаб қўядилар” қамда бу шахсни тадбиркор ёки бизнесмен деб атайдилар. Бундан ташқари бир гуруҳ шахслардан ташкил тонувчи жамоа тадбиркорлиги қам мавжуд. Бу қолатни жамоа бизнеси ёки жамоа тадбиркорлиги деб аташ мумкин.

Агар якка шахс индивидуал тарзда ёки кичик бир жамоа воситачилик, олди-сотди, маслақат ва бошқа хизматлар билан шуғулланса, у қолда бизнес-режа талаб қилинмайди. Бошқа қолларда **бизнес-режа** янги корхона ташкил қилиш ёки бирон-бир тижорат лойиқасини амалга ошириш учун мўлжалланаётган асосланган хатти-қаракатларни ўз ичига олувчи қўжжат қисобланади. Унинг асосий вазифаси, корхонага ўз имкониятларини бақолаш, бозордаги истиқболни, зарурий харажатларни аниқлаш, корхона фаолиятининг биринчи йилларида “сув остидаги тошлар”ни аниқлаш қамда мазкур фаолият турининг фойдали ёки зарарли эканлигини бақолаш кўрсаткичлари ёрдамида қисоблашга ёрдам беришда деб белгиланади.

Бизнес-режани тайёрлаш натижасида *«Ишни нимадан бошлаш керак?»*; *«Самарали ишлаб чиқаришни қандай ташкил қилиш лозим?»* *«Биринчи фойда ёки даромад қачон олинади?»*, *«Инвесторлар ва кредиторлар билан қачон қисоб-китоб қилиш мумкин?»*, *«Юзага келиши мумкин бўлган хавф-хатарни қандай камайтириш мумкин?»*, *«Рақобатчилар билан курашда қандай чоралардан фойдаланиш мумкин?»* каби саволларга жавоб олинади.

Бизнес-режани тузишда қуйидаги шартларга алоқида эътибор қаратиш зарур:

* бизнес-режа профессионал ва шу билан бир пайтда содда, бажариш учун тушунарли ва осон бўлиши лозим;

* бизнес-режа инвестор ёки бошқа манфаатдор шахс ўзига керакли маълумотларни қидириб топиши учун бўлимларга (БОБларга) бўлиниши лозим;

* бизнес-режани тайёрлашда корхонанинг бош раҳбари албатта қатнашиши шарт, чунки инвестор, банк ёки бошқа молия идораси корхона раҳбари қатнашмаганлиги ёки бошқа шахсга топширилганлиги қамда хабар топса, бизнес-режанинг ишончлилигига шубҳа уйқониши мумкин;

* бизнес-режанинг объектив баҳолалишига эришиш керак, яъни унда хатолар ва нотўғри ҳисоб-китоблар бўлмаслиги лозим;

* бизнес-режанинг тарқатиб юборилмаслигини назорат қилиш зарур, чунки унда бизнес тўғрисидаги махфий маълумотлар жой олган бўлади.

Режаларнинг ҳар бир тури каби, бизнес-режа ҳам, бўлим ва кўрсаткичлардан иборат бўлади. Ўнтагача бўлимни ўз ичига оловчи бизнес-режа мазмуни ва тузилишига кўра, энг маълум ҳисобланади. Мавжуд адабиётларда ҳудуддаги бўлимларни ўз ичига оловчи бизнес-режалар таклиф қилинади:

1. Танланган бизнес концепцияси.
2. Ҳозирги пайтдаги ҳолат (маҳсад, вазифа ва ниятлар).
3. Ташкил қилинаётган корхона ва унинг маҳсулот ҳамда хизматлари тавсифномаси.

4. Бошқарув (менеджмент).

5. Бозор тадқиқоти ва тақлили.

6. Маркетинг қаракатлари режаси.

7. Ишлаб чиқариш режаси.

8. Таваккалчиликни баҳолаш.

9. Молиявий режа.

10. Бизнес-лойиҳанинг самарадорлиги.

Танланган бизнес йўналишининг концепциясини тузишда унинг рақобатбардорлиги (сифат, нарх, истеъмолчига етказиб бериш шакли, тайёрлаш технологияси ва ҳоказо); маблағларга бўлган эҳтиёжлар; ўзига жалб қилишнинг асосланганлиги (таклиф қилинаётган маҳсулотнинг бошқа маҳсулотлардан афзалликлари, маҳсулот ишлаб чиқаришнинг қайси босқичда эканлиги ва ҳоказо)га катта эътибор қаратиш лозим.

Концепцияда танланган товар бозоридаги аҳвол; корхонанинг танланган бизнес соҳасидаги кучли ва кучсиз томонлари; бошқа бозорга чиқиш имкониятлари; бозорга таъсир ўтказувчи ҳоллар, сиёсат, демографик ҳолат каби омиллар акс эттирилади. Бундан ташқари концепция баҳонинг ўзгариши, инфляциянинг ўсиши, капитал олиб чиқиш ёки маҳсулот олиб киришни чекловчи ҳоллар ҳужжатларини қабул қилиниши каби шароитларда, маҳсулотни сотишни кўнайитириш учун зарур бўлган чора-тадбирларни ҳам ўз ичига олади. Ушбу бўлим танланган бизнес йўналиши маҳсадлари ва ниятларининг шаклланиши билан яқунланади.

Корхона, унинг маҳсулот ва хизматлари тавсифномаси бўлимида корхонанинг жойлашган манзили, бозорга чиқиш шакли, бозордаги улуши, асосий рақобатчилари ва уларнинг кучли томонлари, технология даражаси ва харажатлар тақлили акс эттирилади.

Мулкчилик шакли, ходимларнинг малакаси, ташқи муҳит билан муносабатлар “**Бошқарув**” бўлимида кўрсатилади.

“**Бозор тадқиқоти ва тақлили**” бўлимида танланган бозор асослаб берилади, харидорларни корхона маҳсулотларига жалб этувчи рақобатчилик усуллари ҳамда бозорда баҳони шакллантириш ва ҳоказолар кўриб чиқилади.

Маркетинг режасининг асосий вазифаси корхонанинг бозордаги имкониятларига баҳо беришдир. Маркетинг режасининг асосий элементлари сифатида товарларни тарқатиш тизими, баҳо шакллантириш, реклама, савдони рабатлантириш усуллари, сотилгандан кейинги хизмат кўрсатишни ташкил қилиш, корхона (фирма) ва унинг маъсулотлари ҳақида жамоатчилик фикрини шакллантириш кабиларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

“Ишлаб чиқариш режаси” потенциал харидорларга керакли маъсулотлар қажмини ўз вақтида ишлаб чиқариш имкониятининг мавжудлигини кўрсатади. Мазкур бўлимда қуйидагилар ўз аксини топади: янги ташкил қилинган ёки фаолият юритаётган корхонада товар ишлаб чиқариш жойи; бунинг учун зарур бўлган ишлаб чиқариш қувватлари ва уларнинг ўсиш истиқболлари; хом ашё ва материал етказиб берувчилар; ишлаб чиқариш кооперацияси; ишлаб чиқариш оқимлари тизимини тузиш; сифатни назорат қилиш жараёни; фойдаланиладиган стандартлар; вужудга келиши мумкин бўлган ишлаб чиқариш харажатлари.

“Таваккалчилик ва суқурталашни баҳолаш” бўлими икки қисмга бўлинади. Биринчи қисмда таваккалчиликнинг барча турлари (ёнқин, зилзила, солиқни бошқаришдаги ўзгаришлар ва валюта курсининг тебраниши) олдиндан қисоблаб чиқилади. Иккинчи қисмда эса таваккалчилик хавфининг олдини олиш, яъни таваккалчилик ва зарарларни қисқартириш чора-тадбирлари кўрсатилади, шунингдек, таваккалчилик хавфидан суқурталаш дастури амалга оширилади.

Молиявий режа бизнес-режанинг якунловчи бўлими бўлиб, корхона фаолиятининг натижаларини тавсифлайди. У қуйидаги бўлимларни ўз ичига олади:

- * савдо қажмининг башорати;
- * пул даромадлари ва харажатлари баланси;
- * фойда ва зарар бўйича режа.

Мазкур режанинг кўрсаткичлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- * товарларни сотишдан тушган даромад;
- * ишлаб чиқариш харажатлари;
- * савдодан тушган умумий фойда;
- * соф фойда;
- * корхона актив ва пассивининг солиштирма баланси;
- * зарарсизликка эришиш графиги.

Шунингдек, мазкур бўлимда ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ёки кегайтириш учун маблағ жалб қилиш режалари ҳам ифодаланади. Бўлимда корхонанинг молиявий барқарорлиги ёки ночорлигини аниқлаш имконини берувчи махсус кўрсаткичлар қисоб-китоби ҳам келтирилади.

Қисқача хулосалар

Тадбиркорлик фаолиятининг муваффақиятга эришиши кўп жиҳатдан *ишлаб чиқаришни ички режалаштиришнинг* сифатига боғлиқ бўлади. У ҳар бир корхонани бошқаришда энг муҳим вазифа қисобланади. Бозор

шароитларида корхоналар режалаштиришнинг устунликларидан рақобатчилик курашида фойдаланадилар. Режалаштиришнинг турли тарзда белгиланиши орасидан режа, бизнес-режа, лойиҳа, техник-иқтисодий асослаш ва умумий режалаштиришни ажратиб кўрсатиш мумкин.

Режалаштириш ёрдамида бошқарув қарорларини амалга оширишнинг мақсад, вазифа ва усуллари аниқланади.

Режалаштириш *илмийлик, мослашувчанлик, узлуксизлик, оптималлик* каби тамойилларга асосланади. Ўз мазмунига кўра, режалаштириш техник-иқтисодий ва тезкор-ишлаб чиқариш, режа қисоб-китобларини аниқлаштириш даражаси ва муддатига кўра эса, стратегик ва тактик турларга бўлинади.

Бозор шароитларида корхона қамда инвесторлар ва қамкорлар учун бизнес-режани тайёрлаш муқим ақамият касб этади. Бунда бозорни тадқиқ этишдан тортиб то харидорларга сотувдан кейинги хизмат кўрсатишгача бўлган кўплаб саволларга жавоб топилади.

Бизнес-режа корхонанинг турли тузилмавий бўлинмалари олдига қўйилувчи бир қатор вазифаларни комплекс равишда қал қилиш имкониятини яратувчи кўрсаткичлар ва бўлимлардан иборат бўлади.

Иқтисодиётни режа асосида бошқаришни мукаммаллаштиришнинг муқим вазифалари қаторида норма ва нормативларни тайёрлаш, зарурий кўрсаткичлар тизими қамда уларнинг режадаги даражасини танлаш ва яратишни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Таянч иборалар

Режалаштириш, индикатив режа, прогноз, стратегик режалаштириш, жорий режалаштириш, башоратнинг мақсади, режалаштириш услубияти, баланс усули, норматив усули, норма, норматив, режалаштиришнинг асосий вазифалари, режалаштиришнинг тамойили, техник-иқтисодий режалаштириш, тезкор-ишлаб чиқариш режалаштириш Календарь режалаштириш Диспетчерлаштириш Умумий ва умумлаштирувчи кўрсаткичлар Хусусий кўрсаткичлар Миқдор кўрсаткичлари Сифат кўрсаткичлари Режаларни ишлаб чиқиш бизнес-режа Тадбиркорлик

Назорат ва муқокама учун саволлар

1. Корхона фаолиятининг самарадорлигини қандай сабаб ва омиллар белгилайди?
2. Режа, режалаштириш каби тушунчалар нимани англатади?
3. Бозор ва режа ўзаро қандай келишувга келади?
4. Бозор шароитларида режалаштириш вазифалари ва ақамияти.
5. Режалаштиришдан талаб қилинувчи асосий талабларни санаб ўтинг.
6. Режалаштиришнинг қайси таркибий элементлари сизга маълум?
7. Режа билан башоратнинг фарқи нимада?
8. Лойиҳа билан техник-иқтисодий асослашнинг фарқи нимада?
9. Бизнес-режа нима ва унинг тузилмаси қандай?
10. Бизнес-режани тайёрлашнинг мақсад ва вазифаларини айтиб ўтинг.
11. Бизнес-режа бўлим ва кўрсаткичларига қисқача тавсиф беринг.

12. Режалаштириш усуллари ва уларнинг моқияти.
13. “Норма”, “норматив”, “нормалаштириш” тушунчаларининг моқиятини очиб беринг.
14. Нормалаштиришнинг усул ва тамойиллари.

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхоналар тўқисиди”ги қонун. Қонун ва қарорлар. Т., “Ўзбекистон”, 2004., №3
2. Мақсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби қамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби туқисадаги Низом. -Т.: 1999, 5 февраль.
3. Экономика предприятия. Учебник для ВУЗов. 3-е издание /Под. ред. В.Я.Горфинкеля, В.А.Швандара. - М.: Юнити-Дана, 2003.
4. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: Ўқув.қўлл. —Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамқармаси нашриёти, 2004.
5. Акромов Э.А Корхоналарнинг молиявий ҳолати тахлили. — Т.: Молия, 2003.- 223 б.
6. «Ўз Ишингизни яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шақри, ЮНИДО, «Бизнес маслақат маркази» лойиқаси, 2003й.
7. Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоқияти тақлили. Т.: «Иқтисодиёт ва қуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2003.
8. Гурков И.Б. Инновационное развитие и конкурентоспособность: Очерки развития 333 российских предприятий. — М.: ТЕИС, 2003.
9. Фомин Я.А. Диагностика кризисного состояния предприятия: Учеб. пособие для вузов. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. 439 с.
10. О.И. Волков, Экономика предприятия, Учебник. М., “ИНФРА-М”, 2000.
11. Г.И. Шепеленко. Экономика, организация и планирование производства на предприятии. Учебное пособие. Ростов-на-Дону, Изд. Центр “МАРТ”, 2000.
12. В. Г. Грузинов. Экономика предприятия Учебник 2-е изд. М.: «Юнити Дана» 2003.
13. В.Д Грибов, В.П. Грузиков Экономика предприятия. Практикум. 3-е изд. перераб. и доп. Учебник М.: ФиС 2004.
14. Экономика предприятия Конспект лекций в списках М.: Приор-издат 2003.
15. Экономика предприятия. 3-е изд., перераб. и доп. Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Я. Горфиннелия, проф. В.А.Швандара М.: ЮНИТИ-ДАНА 2004.
16. Аутсорсинг: Создание вўсокоэффективнўх и конкурентоспособнўх организаций. Учебное пособие / Под ред. Б.А.Аникина М.: Инфра — М 2003.
17. Экономика предприятия Конспект лекций М.: Изд-во ПРИОР 2002.
18. Сергеев И.В Экономика предприятия. 2-е изд. пераб. и доп. Учебное посбие М.: ФиС 2004.
19. Вумек Джеймс П., Джонс Дениел Т. Пер. с англ. Бережливое производство; Как избавиться от потерь и добиться процветания вашей компании; М.. Альпина Бизнес БУКС 2004.
20. Кристенсен Клейтон М. Как из-за новўх технологий погибают сильнўе компании /Дилемма инноватора Пер.с англ. М.: Альгина Бизнес Бука 2004.
21. Мескон М.Х., Альберт М. и др. Основў менеджмента: Пер с англ. — М.: Дело,2000.-704с.
22. “Создайте свое Дело или что необходимо знать предпринимателю” г. Ташкент, ЮНИДО, Поект “Бизнес-консультативнўй центр”, 2003г.
23. Сборник бизнес-планов деловўх ситуаций с рекомендациями и комментариями: Учеб. прак. пос. /Под ред. В.М.Попова, С.И.Ляпунова . —М.: КноРус , 2003

24. Махмудов Э.Х., Исаков М.Ю. Бизнес планирование. (Учебное пособие). – Т.: Издательство Литературного фонда Союза писателей Узбекистана, 2004.
25. <http://www.harvard.edu>
26. <http://www.capitul.ru>
27. <http://www.audit-center.ru>

VI МАВЗУ. ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИНГ ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОИЙ САМАРАДОРЛИГИ

6.1. Самарадорлик — корхона ишлаб чиқариш фаолиятида муқим ўлчов бирлигидир.

6.2. Хўжалик юритиш самарадорлигининг мезони ва кўрсаткичлари.

6.3. Корхона фаолияти самарадорлигини ошириш йўллари ва омиллар.

6.1. Самарадорлик корхона ишлаб чиқариш фаолиятида муқим ўлчов бирлигидир

Ишлаб чиқариш самарадорлиги — бир корхона фаолиятининг энг асосий вазифаси ҳисобланади. У хўжалик юритишнинг сифат ва миқдор кўрсаткичларини, шунингдек, буюмлашган ва жонли меҳнат харажатлари ҳамда олинган натижалар ўртасидаги муносабатни ифодалайди.

Афсуски, бозор шароитларида “самарадорлик” тушунчаси, гарчи, даромад олиш, харажатларни камайтириш, меҳнат самарадорлигининг ўсиши, фонд қайтими, рентабеллик ва шозаолар самарадорлик табиатига мос келиб, бозор иқтисодиёти талабларига зид келмасада, баъо, фойда, даромад, харажат каби тушунчаларга қараганда кам қўлланилмоқда. Самарали ишлаш дегани ўз моқиятига кўра, мўлжалланган (режалаштирилган) фойдани олиш, ноишлаб чиқариш харажатлари ва йўқотишларни камайтириш, ишлаб чиқариш шувватлари ва ишчи кучидан яхшироқ фойдаланиш, меҳнат самарадорлигини ошириш, ишлаб чиқарилаётган мақсулотнинг сифатини яхшилашни англатади.

“Самара”, “самарадорлик”, “ ижтимоий-иқтисодий самарадорлик” каби тушунчаларнинг орасидаги фарқни англаб олиш зарур.

Самара — бу, ишлаб чиқарилаётган мақсулот (иш, хизмат), фойда ва даромад қажмини ошириш, мақсулот таннархини камайтириш, сифатсиз мақсулот ишлаб чиқаришни камайтириш ёки умуман, йўқ қилиш билан боқлиқ бўлган корхона фаолиятининг ижобий натижаларидир. Бу ютуқлар натурал шаклда *ишлаб чиқариш самарасини*, пул шаклида эса *иқтисодий самарани* тавсифлайди.

Самарадорлик, аввало, корхона фаолиятининг сифат жиқатларини тавсифловчи тушунчадир. У “самара” тоифасидан келиб чиқади ҳамда унга қараганда мураккаб ва комплекс тавсифга эга.

Самарадорлик чора сифатида кўплаб техник, иқтисодий, лойиқа ва хўжалик қарорларини аввалдан белгилаб беради. Корхона ўзининг хўжалик, илмий-техник ва инвестицион сиёсатини белгилашда самарадорликдан келиб чиқади.

Иқтисодий самарадорлик самарадорликка қараганда бир мунча тор маънони англатади. У қабул қилинаётган қарорларнинг хўжалик юритишда мақсадга мувофиқлигини тавсифлайди ҳамда барча қолларда самаранинг унга эришиш учун кетган харажатлар(ишлаб чиқариш ресурслари)га нисбати сифатида аниқланади. Харажатлар қанчалик кам

бўлса (маълумот сифатига таъсир қилмаган ҳолда), самара шунчалик ортади, демак, иқтисодий самарадорлик ҳам ортади.

Ижтимоий-иқтисодий самарадорлик ишлаб чиқариш самарадорлигини меълнат шароитларини, унинг ижодкорлик мазмунини бойитиш, аслий ва жисмоний меълнат ўртасидаги фарқни йўқотишни инобатга олган ҳолда тавсифлайди. Ижтимоий-иқтисодий самарадорлик бир вақтнинг ўзида, ишлаб чиқариш самарадорлигини кучайтириш, корхонанинг муваффақиятли фаолият юритиши, шахснинг ҳар томонлама ривожланиши ва унинг барча қобилиятларидан фойдаланишнинг сабаб ва натижаси қисобланади. Бевосита ижтимоий самара, ходимларнинг билим ва малакаси, тажриба ва маданиятининг ўсиши, аҳоли соҳлиқининг яхшиланиши ва умр кўришининг узайишида акс эттирилади.

Ишлаб чиқариш самарадорлиги ижтимоий самарадорликка нисбатан бирламчи қисобланади: иқтисодий ютуқлар корхонанинг ижтимоий муаммоларини ҳал қилишга ёрдамлашади. Масалан, фойданинг ўсиши, жамҳармаларнинг ортиши корхонага ижтимоий вазифалар доирасини кенгайтириш ва уларни ҳал қилиш имконини беради.

Бироқ самарадорлик ва унинг асосий кўрсаткичи - фойда (даромад) ўз-ўзидан, автоматик равишда юзага келмайди. Турли корхоналарда самарадорликка эришиш учун мавжуд ишлаб чиқариш қувватлари ва бошқа хусусиятлардан келиб чиққан ҳолда, турли восита ва йўللardan фойдаланилади. Бунда вақт омили, яъни самарадорликка қисқа ёки узоқ муддатларда эришишни мўлжаллаш, асосий роллардан бирини ўйнайди. Масалан, корхона олаётган фойдасини қисқа вақт мобайнида маълумот сифатини яхшилашни маблақ билан таъминлаш, ишлаб чиқаришни қайта қуроллантириш ва модернизация қилиш, ходимлар малакасини оширишга ажратилаётган маблақларни камайтириш йўли билан қўпайтириши мумкин. Узоқ муддатли режаларда эса бу, фойданинг камайтишига ва қаттоки корхонанинг бозордаги ўрнини йўқотиши натижасида банкротга учрашига олиб келиши мумкин.

Хорижий фирма ва корхоналар ўз фаолиятларида самарадорликка эришиш учун ишлаб чиқариш техника ва технологияларига эътиборни кучайтиришдан ташқари, маълумот сифатини ошириш ва уни реклама қилишга алоҳида эътибор қаратмоқдалар. Масалан, Япониянинг “Омрон” фирмаси ўзига “Барчанинг яхши қлаётти, яхши дунё учун” деган иборани шиор қилиб олган. Американинг “Катерпиллер” компаниясининг шиори “Дунёнинг ҳар бир бурчагида 48 соат хизмат кўрсатиш” бўлса, “Рибок” фирмаси “Яхши баҳодаги нарх” иборасини шиор қилиб олган. Бундай мисоллардан яна бир нечтасини келтириб ўтиш мумкин.

Юқорида айтилганлардан келиб чиқадик, самара ва самарадорлик қотиб қолган категориялар қаторига кирмайди ҳамда фақатгина пул кўринишида ўлчанмайди. Самарадорлик ва сифатли меълнат туфайли корхона *биринчидан*, ўзининг иқтисодий барҳарорлиги ва бозордаги раобатчиликка бардош беришини таъминлайди, *иккинчидан*, ўз имиджини яхшилади ва қамкорлар билан алоқаларини мустақамлайди, *учинчидан*, ходимларнинг иқтисодий ва ижтимоий ақволини яхшилади. Демак, ишлаб чиқариш

самарадорлигини ошириш йўлларини қидириш, харажат ва натижаларни тўғри солиштириш, мулкчилик шакли, қайси тармоққа тегишлилиги, қудудий жойлашиши ва фаолият туридан қатъи назар, қар бир корхона учун муқим вазифа қисобланади.

6.2. Хўжалик юритиш самарадорлигининг мезон ва кўрсаткичлари

Ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш – корхона рақобариятининг доимий вазифасидир. Бу вазифани ечиш амалиётда қуйидаги омиллар билан боғлиқ бўлади:

- * бозор талабларига жавоб берувчи юқори сифатли мақсулот ишлаб чиқаришда энг кам харажатлар билан ишлаб чиқаришнинг максимал қажмини таъминловчи, оптимал ишлаб чиқариш жараёнини танлаш;
- * истеъмолчилар талабини қондиришга йўналтирилган мақсулотни сотиш ва юқори даромад (фойда) олиш;
- * айланма воситаларни тежаш имкониятини яратувчи оптимал ишлаб чиқариш зақираларини яратиш.

Хўжалик самарадорлигини ошириш омилларининг юқорида санаб ўтилган қар бири, фаолият юритишнинг турли шакл ва кўринишлари ёрдамида, ишлаб чиқариш самарадорлиги асосида ётувчи харажатлар ва ресурсларнинг ўзаро алоқасини инобатга олган қолда амалга оширилади (6.1.-жадвал).

6.1 - жадвал

Мақсулот ишлаб чиқариш ва уни сотишдаги харажатлар ва ресурсларнинг ўзаро алоқаси

Моддий ва бўюмлашган шаклда		Пул шаклида	
<i>Ресурслар</i>	<i>Харажатлар</i>	<i>Ресурслар</i>	<i>харажатлар</i>
Ишчи кучи сони	Меқнат (сифат ва миқдор)	Меқнат қақни фонди	Тўланган ойлик миқдори, жумладан, мукофот ва қўшимчалар
Бино, иншоот, машина ва ускуналар (меқнат қуроллари)	Меқнат қуролларининг эскириши	Асосий капитал	Амортизация ажратмалар
Меқнат предметлари	Истеъмол, талаб, материаллар, ёқилқи, энергия ва қоказо	Айланма капитал	Сарфланган хом ашё, материал ва қоказолар қиймати
Тайёр мақсулот	Дизайн, реклама, қодоқлаш, товар йўқотишлари	Муомала фондлари	қўшимча харажатлар (қиймат)
-	-	Пул маблақлари	Кредит учун фоиз

Хўжалик самарадорлигини бақолаш, корхонада фойдаланиладиган ресурс турлари бўйича амалга оширилиши ва миқдор жиқатидан ўлчаниши мумкин. Масалан, **ишчи кучидан** фойдаланиш самарадорлигини меқнат унумдорлиги ва мақсулотни меқнат сиқими кўрсаткичлари ёрдамида қуйидаги формула асосида бақолаш мумкин:

$$ПТ = \frac{Q}{q}$$

Бу ерда:

ПТ - ме^ннат унумдорлиги;

Q - ма^нсулот ^нажми ^ниймат кўринишида;

Ч - ишловчилар (ишчилар) сони.

Ма^нсулотнинг ме^ннат си^ними ме^ннат унумдорлигига тескари катталиқ бўлиб, сарфланган ме^ннат ми^ндорининг ишлаб чи^нарилган ма^нсулот ^нажмига нисбати сифатида ани^нланади:

$$T = \frac{Ч}{Q}$$

Ме^ннат ^нуроллари(асосий фондлар)дан фойдаланиш самарадорлиги ма^нсулотнинг фонд си^ними ва фонд ^найтими кўрсаткичлари ёрдамида ани^нланади. Бунда фонд ^найтими корхона асосий фондларининг бир бирлигига тў^нри келувчи ишлаб чи^нарилган ма^нсулотни англатса, фонд си^ними эса фонд ^найтимига тескари катталиқ бўлиб, янги асосий фондларни ташкил ^нилиш учун зарур бўлган капитал ^нўйилмаларни ани^нлаш вазифасини бажаради.

Фонд ^найтими (f_o) ва фонд си^нимини (f_e) ани^нлаш формуласи ^нуйидагича:

$$f_o = \frac{Q}{\Phi}$$

Бу ерда:

Q - ма^нсулот ^нажми, ^ниймат пул кўринишида;

Ф – асосий ишлаб чи^нариш фондлари ^ниймати.

$$f_e = \frac{\Phi}{Q}$$

Фонд ^найтими ^нанчалик ю^нори ва фонд си^ними ^нанчалик паст бўлса, ишлаб чи^нариш ва ме^ннат ^нуролларидан фойдаланиш самарадорлиги шунчалик ю^нори бўлади ва аксинча. Машина ва ускуналардан унумли фойдаланиш, ишлаб чи^нариш технологияларини такомиллаштириш ^намда ходимлар малакасини ошириш, фонд ^найтимини кўпайтиришнинг му^ним за^нираси ^нисобланади.

Ме^ннат ^нуролларидан фойдаланиш самарадорлиги, ма^нсулотларнинг материал си^ними ёрдамида сарфланган хом ашё, материал, ё^нил^ни, энергия ва ме^ннат предметларининг умумий ^нийматини ишлаб чи^нарилган ма^нсулот ^нажмига нисбати ор^нали ани^нланади. Унинг формуласи ^нуйидагича:

$$m = \frac{M}{Q}$$

Бу ерда:

m - ма^нсулотларнинг материал си^ними;

M - ма^нсулот ишлаб чи^нариш учун кетган моддий харажатларнинг умумий ми^ндори пул кўринишида;

Q - ишлаб чи^нарилган ма^нсулот ^нажми, ^ниймат кўринишида.

Маъсулотнинг материал сиқими қанчалик паст бўлса, ишлаб чиқариш самарадорлиги шунчалик юқори бўлади. Бироқ маъсулот материал сиқимини камайтириш, унинг сифатини пасайтириш ёки технология норма ва қоидаларини бузиш қисобига амалга оширилмаслиги лозим. Материал сиқимининг бу тарзда камайтирилиши иқтисодий жиноят қисобланади ва қонунга асосан жазога тортилади.

Бозор шароитларида корхона хўжалик фаолияти самарадорлигининг умумлаштирувчи ёки мезон кўрсаткичи сифатида рентабеллик ёки капиталнинг даромадлилигини қабул қилиш мумкин. Бу кўрсаткич қуйидаги формула асосида қисобланади:

$$R = \frac{\Pi}{A} * 100$$

Бу ерда:

R - рентабеллик, хўжалик фаолиятининг натижасини фойда шаклида кўрсатади ва фоизларда ўлчанади;

Π - корхонанинг баланс фойдаси;

A - авансланган капитал(асосий ва айланма).

Нисбатнинг катталашishi меънат, молия, технология ва моддий ресурсларидан унумлироқ фойдаланишни аңлатади. Чунки айнан улар ишлаб чиқариш қажми ва харажатлари, маъсулот бақосига таъсир ўтказади. Хўжалик фаолияти минимал харажатлар билан юқори сифатли маъсулот ишлаб чиқариш йўлга қўйилган жойларда самаралироқ бўлади.

Корхона рентабеллигини аниқлашда баъзида корхона олган умумий фойда эмас, балки маъсулот таннархини пасайтириш қисобига олинувчи фойда улушидан фойдаланилади. Бундай ёндашув корхонани ишлаб чиқариш маъсулдорлигини ошириш, ишлаб чиқариш қувватларидан тежамкорлик билан рационал тарзда фойдаланиш, натижада эса маъсулот ишлаб чиқаришга сарфланувчи барча харажатларни камайтиришга йўналтирилган чора-тадбирлар сари чорлайди. Юқорида келтирилган хўжалик самарадорлигини бақолаш усуллари ва кўрсаткичларидан ташқари бугунги кунда амалиётда Ўзбекистон Республикаси Давлат Мулк қўмитаси томонидан ишлаб чиқилган корхоналарнинг иқтисодий ночорлик белгиларини аниқлаш учун мезонлар тизими қам қўлланилади. Уларнинг қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- * тўлов қобилияти коэффиценти ($K_{пл}$);
- * хусусий ва қарзга олинган маблақлар нисбати коэффиценти (K_{cc});
- * молиявий мустақиллик коэффиценти ($K_{фн}$);
- * хусусий айланма маблақлар билан таъминланганлик коэффиценти (K_{oc});

Бу кўрсаткичлар бир қарашда маъсулот ишлаб чиқариш соқасига, демак, ишлаб чиқариш самарадорлигига алоқаси йўқдай туюлади. Аслида эса айнан улар орқали корхонанинг самарали фаолиятини аңлатувчи иқтисодий ва молиявий барқарорлик акс эттирилади. Бундан ташқари, маъсулотнинг материал сиқими, фонд қайтими, меънат унумдорлиги ва рентабеллик кўрсаткичлари, ишлаб чиқаришни режалаштириш ва тақлил қилишда қўлланса, мезонлар тизими ёрдамида эса корхоналар ўзларининг

фаолият юритиш $\square$ обилиятини кўрсатади $\square$ амда турли хил муаммоли вазиятларда хўжалик судларида ўз манфаатларини $\square$ имоя $\square$ илади.

Тўлов $\square$ обилияти коэффициенти ($K_{пл}$) корхонанинг дебиторлар билан ўз ва $\square$ тида $\square$ исоб-китоб $\square$ илиш $\square$ амда тайёр ма $\square$ сулот ва бош $\square$ а моддий воситаларини сотишнинг $\square$ улай шароитларда сотиш ор $\square$ али ба $\square$ оланадиган тўли $\square$ имкониятларини кўрсатади. У $\square$ уйидаги формула асосида $\square$ исобланади:

$$K_{пл} = \frac{A_2 - П_{\partial з}}{П_2 - Д_{зк}}$$

Бу ерда:

A_2 – айланма активлар (ишлаб чи $\square$ ариш за $\square$ иралари, тайёр ма $\square$ сулот, пул мабла $\square$ лари, дебиторлик $\square$ арзлари ва $\square$ оказолар);

$П_2$ – мажбуриятлар ($\square$ ис $\square$ а муддатли $\square$ арзлар, $\square$ ис $\square$ а муддатли кредитлар, бюджет олдидаги $\square$ арзлар, кредиторлик $\square$ арзлари ва $\square$ оказо);

$П_{\partial з}$ – муддати ўтиб кетган дебиторлик $\square$ арзлари;

$Д_{зк}$ – узо $\square$ муддатли $\square$ арз ва кредитлар.

Хусусий ва $\square$ арзга олинган мабла $\square$ лар нисбати коэффициенти (K_{cc}) уларнинг шаклланиш манбаларини инобатга олган $\square$ олда, пул мабла $\square$ лари билан таъминланганлик даражасини ани $\square$ лайди. У $\square$ уйидаги формула асосида $\square$ исобланади:

$$K_{cc} = \frac{П_1}{П_2 - Д_{зк}}$$

Бу ерда:

$П_1$ – хусусий мабла $\square$ лар манбалари (Низом жам $\square$ армаси, $\square$ ўшилган капитал, та $\square$ симланмаган фойда ва $\square$ оказо).

Молиявий муста $\square$ иллик коэффициенти ($K_{фн}$) корхона молиявий муста $\square$ иллигининг камайиши (кўнайиши), келажакда молиявий $\square$ ийинчиликларга учраш хавфининг кучайиши (пасайиши) $\square$ а $\square$ ида маълумот беради $\square$ амда корхона ўз мажбуриятлари олдида жавоб беришининг кафолатларини белгилаб беради. У $\square$ уйидаги формула асосида $\square$ исобланади:

$$K_{фн} = \frac{П_1}{ИБ}$$

Бу ерда:

ИБ - корхона баланси активи ёки пассивининг якуни.

Хусусий айланма мабла $\square$ лар билан таъминланганлик коэффициенти (K_{oc}) корхонанинг бар $\square$ арор ишлаб чи $\square$ ариш-хўжалик фаолиятини юритиш учун зарур бўлган айланма воситалар мавжудлигини тавсифлайди. Шунингдек у, корхона эгалари ва кредиторлар манфаатларидаги муносабатларни $\square$ ам акс эттиради. Мазкур коэффициент $\square$ уйидаги формула асосида $\square$ исобланади:

$$K_{oc} = \frac{П_1 - A_1}{A_2}$$

Бу ерда:

A_1 — узоқ муддатли активлар (асосий воситалар, капитал қўйилмалар, номоддий активлар ва ш.к.).

Кўрсаткичлар тизимини тайёрлаган муаллифлар томонидан корхонанинг тўловга қобилиятлиги ёки ночорлигини аниқловчи параметрлар белгилаб берилган. Масалан, тўлов қобилияти коэффиценти қамда хусусий ва ш.к.га олинган маблақлар нисбати коэффиценти 2 дан кичик бўлса ($K_{пл} < 2$; $K_{сс} < 2$), молиявий мустақиллик коэффиценти 0,5 дан кичик бўлса ($K_{фн} < 0,5$), хусусий айланма маблақлар билан таъминланганлик коэффиценти 0,1 дан кичик бўлса ($K_{ос} < 0,1$) корхоналар ночор деб топилади. Корхона ночорлиги, демак, хўжалик фаолиятининг самарасизлиги тўқрисидаги якуний шарор, ночорлик параметрларининг умумий суммаси 4,6 дан кичик бўлган ҳолда қабул қилинади.

Хўжалик фаолияти самарадорлигини ошириш жуда қам мураккаб жараён бўлиб, бунинг қамма учун тўқри келувчи ягона йўли мавжуд эмас. Шар бир корхона бу масалани ечишда ўз имкониятлари ва юзага келган иқтисодий шарт-шароитларидан келиб чиққан ҳолда қаракат қилади. Бироқ барча ҳолларда қам самарадорликнинг асосида **фойдани максималлаштириш** ёки **харажатларни минималлаштириш** ётади.

Шартли мисол келтириб ўтамиз. Айтайлик, корхонанинг 10 млн сўм миқдоридида маблақни бўлиб, бу маблақларни ишлаб чиқаришни кенгайтиришга сарфлаш мўлжалланган. Қисоб-китоблар шуни кўрсатадики, корхона 10 млн сўм сарф қилганда қўшимча 11 млн сўмлик мақсулот ишлаб чиқаради, яъни фойда 1 млн сўмни ёки қўшилган капиталнинг 10 % қисмини ташкил қилади.

Агарда корхона ушба маблақни банкка йилига 12 %ли депозит қисобига қўйганида, фойзлар учун 1,2 млн сўм фойда олган бўлар эди. Демак, муқобил харажатларни қисоблаганда корхона 0,2 млн сўм миқдоридидаги қўлдан чиқариб юборилган фойдани қам қисобга олиши лозим. Бироқ ишга бундай ёндашишнинг, бугунги бозор муносабатлари шароитларида кенг тарқалган бундай усулида, яъни энг кўп фойдага эга бўлиш тамойили асосидаги усулда, корхона фойдани максимал даражага чиқарсада, ишлаб чиқаришни кенгайтиришга эриша олмайди. Ишлаб чиқаришни кенгайтириш эса, барчага маълум бўлганидек, иқтисодиётнинг ривожланиши учун энг муқим талаблардан бири қисобланади.

6.3. Корхона фаолияти самарадорлигини ошириш йўллари ва омиллари

Ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, хўжалик юритишнинг бозор тизими қамда шар қандай даврнинг муқим талабидир. Самарадорлик исталган корхонанинг иқтисодий барқарорлиги ва фаолият юритиш қобилиятини акс эттиради. Шар қандай ишда, жумладан, корхоналар фаолиятида самарадорликнинг, ижобий натижаларнинг мавжуд бўлмаслигини, образли қилиб айтганда, оворагарчилик, вақт, куч ва ресурсларни йўқотиш билан изоқлаш мумкин.

Фан-техника тараққиёти корхоналарнинг ишлаб чиқариш фаолияти самарадорлигини оширишда муқим омил бўлиб келган ва ҳозирда қам ўз

ақамиятини йўқотмаган. Мазкур омилдан қўйидаги йўллар билан фойдаланиш мумкин:

- * ишлаб чиқариш ва меҳнатни механизациялаштириш, автоматлаштириш ҳамда комплекс равишдаги механизациялаштириш;
- * асосий технологик жараёнларни роботлаштириш;
- * прогрессив, меҳнат ҳамда ресурсларни тежашга йўналтирилган технологик жараёнларни амалиётга киритиш ва улардан кенг фойдаланиш;
- * хом ашё ва материаллар (меҳнат предметлари) замонавий турларини яратиш ва улардан фойдаланиш;
- * ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, режалаштириш ва бошқариш жараёнларида замонавий ахборот технологияларидан, қисоблаш техникасидан фойдаланиш;
- * ишлаб чиқариш ва меҳнатни илмий ташкил қилиш.

Амалиётда фан-техника тараққиётининг, жумладан, унинг таркибий қисмларининг ақамияти ва ролини инкор қилувчи ёки тушунмовчи корхона топиш амримақол. Бироқ ушбу омилни амалга ошириш учун фақатгина қўйиш ва истакларнинг ўзигина етарли эмас. Бунинг учун *биринчидан*, фан-техника тараққиётининг айна пайтда зарур бўлган йўналишларини излаш ва аниқлаш, *иккинчидан*, пул маблақларини ва бошқа зарур бўлган ресурслар (инвестициялар) излаб топиш, *учинчидан*, замонавий илмий-техникавий ишламаларга ихтисослашган илмий-тадқиқот институтлари, конструкторлик, технологик ва бошқа илмий муассасалар билан керакли алоқаларни “боқлаш”, *тўртинчидан*, ўз илмий-техникавий мақсадларининг самаралилигини қисоблаб чиқиш талаб қилинади.

Фан-техника тараққиёти сўнгги пайтларгача эволюцион равишда ривожланиб келмоқда эди. Асосий эътибор амалдаги технологияларни такомиллаштириш, машина ва ускуналарни қисман замонавийлаштиришга қаратилган эди. Бундай чора-тадбирлар маълум бир чекланган натижаларга олиб келарди.

Янги техникаларни ишлаб чиқиш ва амалиётга киритишдан манфаатдорлик талаб даражасида эмасди. Ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил қилишнинг хорижий прогрессив технологиялари “эксплуаторлик белгиси” сифатида, ишлаб чиқаришни автоматлаштириш ва механизациялаштириш эса ишсизликнинг асоси сифатида қабул қилинар эди. Хориж тажрибаларига капиталистик тажриба деб қараларди ҳамда бу тажрибаларнинг кенг тарқалишига йўл қўйилмас эди.

Бозор муносабатлари шаклланаётган қозирги шароитларда, чуқур сифат ўзгаришлари, тамойиллари янги технологиялар ва сўнгги авлод техникасига ўтиш, иқтисодиётнинг барча тармоқларини фан ва техниканинг энг янги ютуқлари асосида қайта қуроллантириш зарур. Шу билан бир қаторда олимлар, конструкторлар, муҳандис ва ишчиларнинг ижодий руҳда меҳнат қилишлари учун иқтисодий ва ижтимоий манфаатдорликни яратиш муҳим ақамият касб этади. Масалан, Япония корхона ва фирмаларида ижодий гуруҳлар, сифат гуруҳлари ташкил қилинган, яъни фан-техника тараққиёти билан узвий боқлиқ бўлмиш университетлар, илмий марказ ва лабораториялар билан алоқалар ривожлантирилмоқда. Япониянинг бугунги

кунда роботлар ҳамда замонавий техника ва технологияларнинг бошқаруш турларини яратишда биринчи ўринларда туриши ҳам бежиз эмас.

Корхоналар ишлаб чиқариш фаолиятининг самарадорлигини оширишнинг муҳим омилларидан яна бири сифатида *мавжуд ишлаб чиқариш салоҳияти* - асосий ва айланма фондлар, ишчи кучидан тежамкорлик асосида, иложи борича унумлироқ фойдаланишни кўрсатиш мумкин. Бундан ташқари уларга буюмлашган меҳнат сарфланганлиги, яъни корхонанинг бутунги эгаларидан ташқари аввалги авлод вакиллариининг ҳам меҳнати мавжудлиги билан изоҳлаш мумкин.

Бозор шароитларида ишлаб чиқариш салоҳиятидан унумли фойдаланиш зарурияти ҳамда айта таъкидлашга эҳтиёж йўқ: биринчидан, бозор “вакуумни”, қаракатсизликни, хўжасизликни ва йўқотишларни кечирмайди, иккинчидан, ўз имкониятлари ва ресурсларидан етарлича фойдаланмайдиган корхона истиқболга эга бўлмайди ҳамда банкротга учрашга асос яратади. Шу сабабли барча турдаги ресурслардан самарали фойдаланиш ва айнама ишлаб чиқаришнинг барча бўлиқларида тежамкорликка риоя қилиш қар бир корхона фаолиятининг муваффақият қозонишининг гарови ҳисобланади.

Корхоналар ишлаб чиқариш фаолиятининг самарадорлигини оширишда *ташкилий-иқтисодий омиллар*, жумладан, бошқарув ҳам муҳим ўринга эга. Уларнинг ақмияти ишлаб чиқариш миқёсининг ўсиши ва хўжалик алоқаларининг мураккаблашиши билан ортиб боради. Бу омиллар қаторига биринчи ўринда, оқилона ишлаб чиқариш шакллариини яратиш ва мавжудларини такомиллаштириш - концентрация, ихтисослаштириш, кооперация ва комбинация қилишни киритиш мумкин.

Бошқарувда эса, бошқариш, режалаштириш, иқтисодий рақбатлантиришнинг усул ва шакллариини, яъни корхона фаолиятининг бутун хўжалик механизмини такомиллаштиришда ифодаланади. Корхона рақбарининг иш стили ва усуллари фан-техника тараққиёти ва бозор иқтисодиётига мос келиши зарур. Масалан, корхона директори билими, тажрибаси ва профессионал малакасига кўра, оддий ходимлар ва бўлинма (хизмат) рақбарларидан юқори туриши лозим. Акс ҳолда у жамоани керакли тарзда бошқара олиши ҳамда муваффақиятга эришиши ва имиджга эга бўлиши қийин.

Режалаштиришда режаларнинг баланслаштирилиши, кўрсаткичлар тизимини оптимал шакллантириш, режалаштирилаётган мақсадлар ресурслар билан таъминланиши муҳим ақамият касб этади. Бу эса ўз навбатида корхонадаги иқтисодий фаолиятни кучайтиришни, режалаштириш ва иқтисодий ҳисоб-китобларни ҳамда замонавий компьютер техникаси ва унинг режа иқтисодий ҳисоб-китобларини амалга оширишдаги имкониятларини яхши билувчи, саводли ва малакали иқтисодчиларни танлашни талаб қилади.

Корхона фаолиятининг самарали бўлишида *ишлаб чиқаришни интенсивлаштириш*, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг тури ва сифатини ошириш ҳамда жақон стандартлари даражасига етказиш, корхонанинг ишлаб чиқариш тузилмасини яхшилаш каби омиллар ҳам

мушарифим ўринини эгаллайди. Бунга эса замонавий машина ва асбоб-ускуналар, замонавий технологиялар, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил қилишнинг илқор усулларида фойдаланиш орқали эришилади.

Албатта, юшорида келтириб ўтилган омилларни амалга ошириш маълум бир ресурслар ва вақт сарфлашни талаб қилади. Бироқ бу муаммоларнинг моҳияти ва аҳамиятини ўзгартирмайди. Амалиёт шуни кўрсатадики, замон билан қамнафас қолда қаракат қилувчи, барча фаолият турларида тежамкорликка риоя этувчи, ўз салоҳиятидан унумлироқ фойдаланувчи, замонавий фан ва техника ютуқларига таянувчи корхона ўзининг бугунги кундаги муваффақиятларидан ташқари, келажакда қам муваффақиятларга эришишини, жумладан, бозордаги ўз ўрни ва рақобатчилик муҳитида қулай ақволда бўлишини таъминлайди.

Қисқача хулосалар

Ишлаб чиқариш ва корхона фаолиятининг самарадорлиги «мода»га эргашиш ёки аввалги режали иқтисодийётнинг акс-садоси эмас. Корхонанинг муваффақияти ва иқтисодий жиқатдан барқарорлиги самарали хўжалик юритишга асосланади.

Самарадорлик - хўжасизлик, исрофгарчилик ва бошқа талофатларнинг антиподидир. Бироқ самарадорлик ўз-ўзидан автоматик равишда келмайди. Фан-техника тараққиёти, ишлаб чиқариш қувватлари ва ресурслардан оқилона фойдаланиш, тежамкорликка риоя қилиш, ишлаб чиқаришни интенсивлаштириш, бошқарув тизимини такомиллаштириш ва оқилона инвестицион сиёсат самарадорликни оширишнинг мушариф омили ва йўналиши бўлиб хизмат қилади.

Самарадорлиكنинг асоси харажатларни минималлаштириш ва фойдани максималлаштиришдир. Корхона хўжалик юритишининг самарадорлигини тавсифловчи асосий кўрсаткичлар сифатида меҳнат мақсулдорлиги, фонд қайтими ва фонд сиқими, материал сиқими, меҳнат сиқими, рентабеллик ва қоказоларни кўрсатиш мумкин.

Корхонанинг барқарорлиги ёки ночорлиги унинг самарали ёки самарасиз фаолият юритишини мос равишда акс эттиради. Бу жиқатдан бугунги хўжалик юритиш амалиёти тўлов қобилияти коэффиценти, хусусий ва қарзга олинган айланма маблақлар нисбати коэффиценти, молиявий мустақиллик коэффиценти ва хусусий айланма воситалар билан таъминланганлик коэффиценти каби кўрсаткичлар тизимидан фойдаланади.

Турли корхоналарда хўжалик юритиш самарадорлигига ўз имкониятлари ва юзага келувчи иқтисодий имкониятлардан келиб чиққан қолда турли усуллар ёрдамида эришилади. Самарадорликка эришишнинг қамма учун тўқри келувчи ягона йўли мавжуд эмас. Корхонанинг вазифаси барча фаолият турларида самарадорликка эришиш йўллариини қидиришдир.

Таянч иборалари

Ишлаб чиқариш самарадорлиги, самара, самарадорлик, иқтисодий самарадорлик, ижтимоий-иқтисодий самарадорлик, хўжалик самарадорлигини ошириш омиллари, ишчи кучидан фойдаланиш самарадорлиги, меҳнат қуроллари(асосий фондлар)дан фойдаланиш

самарадорлиги, рентабеллик ёки капиталнинг даромадлилиги, корхоналарнинг иқтисодий нозорат белгилари, тўлов қобилияти коэффициенти, хусусий ва қарзга олинган маблағлар нисбати коэффициенти, молиявий мустақиллик коэффициенти, хусусий айланма маблағлар билан таъминланганлик коэффициенти, корхона фаолияти самарадорлигини ошириш йўллари ва омиллари, фан-техника тараққиёти, ташкилий-иқтисодий омиллар.

Назорат ва мушоақама учун саволлар

1. Ишлаб чиқариш самарадорлигининг молияти нимада ва у корхона умумий фаолияти самарадорлигидан қандай фарқ қилади?
2. Самарадорликнинг қандай турларини биласиз? Самаранинг самарадорликдан фарқи нимада?
3. Корхона ишлаб чиқариш фаолияти самарадорлигининг муҳим кўрсаткичлари мазмунини очиб беринг. Бу кўрсаткичларни қисқалаш усули қандай?
4. Сизнинг фикрингизча, қайси кўрсаткич корхона фаолияти самарадорлигини кўпроқ акс этитради?
5. Корхона фаолияти самарадорлигини оширишнинг асосий йўллари ва омилларини санаб беринг.
6. Бозор шароитларида самарадорликни иқтисодий кўрсаткич қамда тушунча сифатида қабул қилиш мумкинми?
7. Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда асосий ўрин кимга тегишли: инсонларгами, ресурсларгами ёки фан-техника тараққиётигами?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхоналар тўқирисида”ги қонун. қонун ва қарорлар. Т., “Ўзбекистон”, 2004., №3
2. И.А. Каримов. Ўзбекистон ХХІ аср бўсақасида: хавфсизликка тақдид, тараққиёт шартлари ва кафолатлари. Т., “Ўзбекистон”, 1997.
3. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: ўқув. қўл. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.
4. Ақромов Э.А. Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили. – Т.: Молия, 2003.- 223 б.
5. «Ўз Иштингизни яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шақри, ЮНИДО, «Бизнес маслақат маркази» лойиқаси, 2003й.
6. Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоқияти тақлили. Т.: «Иқтисодиёт ва қуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2003.
7. Экономика предприятия. Учебник для ВУЗов. 3-е издание /Под. ред. В.Я.Горфинкеля, В.А.Швандара. - М.: Юнити-Дана, 2003.
8. Методические рекомендации по оценке эффективности инвестиционнўх проектов и их отбору для финансирования. Издание официальное - М.: ОАО «НПО», издательство «Экономика», 2000
9. Гурков И.Б. Инновационное развитие и конкурентоспособность: Очерки развития 333 российских предприятий. – М.: ТЕИС, 2003.
10. Фомин Я.А. Диагностика кризисного состояния предприятия: Учеб. пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. 439 с.
11. Гиляровская Л.Т., Вехорова А.А. Анализ и оценка финансовой устойчивости коммерческого предприятия. – СПб: Питер, 2003. –249 с.

12. Крѳлов Э.И. Анализ эффективности инвестиционной и инновационной деятельности предприятий / Учеб. пос. 2е изд. пере раб и доп.. –М.: Финансѳ и статистика, 2003. –605 с.
13. Фомин Я.А. Диагностика кризисного состояния предприятия: Учеб. пос. для вузов. – М.: ЮНИТИ_ДАНА, 2003. –349 с.
14. О.И. Волков, Экономика предприятия, Учебник. М., “ИНФРА-М”, 2000.
15. Г.И. Шепеленко. Экономика, организация и планирование производства на предприятии. Учебное пособие. Ростов-на-Дону, Изд. Центр “МАРТ”, 2000.
16. В. Г. Грузинов. Экономика предприятия Учебник 2-е изд. М.: «Юнити Дана» 2003.
17. Сенге Питер М. и др. пер с англ. Танец перемен: новѳе проблемѳ самообучающихся организаций М.: ЗАО Длимп-Бизнес 2004.
18. Экономика предприятия. 3-е изд., перераб. и доп. Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Я. Горфинкеля, проф. В.А.Швандара М.: ЮНИТИ-ДАНА 2004.
19. Экономика предприятия Конспект лекций М.: Изд-во ПРИОР 2002.
20. Сергеев И.В Экономика предприятия. 2-е изд. пераб. и доп. Учебное пособие М.: ФиС 2004.
21. Сбалансированная система Показателей – шаг за шагом: максимальное повѳшение эффективности и закреплении полученнѳх результатов Пер. с англ. Днепропетровск: Баланс-Клуб 2003.
22. Вумек Джеймс П., Джонс Дениел Т. Пер. с англ. Бережливое производство; Как избавиться от потерь и добиться процветания вашей компании; М.. Альпина Бизнес БУКС 2004.
23. Кристенсен Клейтон М. Как из-за новѳх технологий погибают сильнѳе компании /Дилемма инноватора Пер.с англ. М.: Альгина Бизнес Бука 2004.
24. Мескон М.Х., Альберт М. и др. Основѳ менеджмента: Пер с англ. – М.: Дело,2000.-704с.
25. <http://www.harvard.edu>
26. <http://www.capitul.ru>
27. <http://www.5b.ru>
28. <http://www.audit> - center. ru

VII МАВЗУ. КОРХОНАНИНГ АСОСИЙ ФОНДЛАРИ ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ҚУВВАТИ (мавзу янги педагогик ва ахборот технологиялари асосида олиб борилади)*

7.1 Асосий фондларнинг моқияти ва уларнинг корхона фаолиятидаги ўрни.

7.2. Корхоналарда асосий фондларнинг эскириши, уларни бақолаш ва таъмирлаш.

7.3. Асосий фондлардан фойдаланишни яхшилаш йўллари ва кўрсаткичлари.

7.4. Корхонанинг ишлаб чиқариш қуввати.

7.1. Асосий фондларнинг моқияти ва уларнинг корхона фаолиятидаги ўрни

Замонавий иқтисодиёт фани **асосий фондларни** маълум бир истеъмол қиймати кўринишида ижтимоий меқнат асосида яратилувчи, ишлаб чиқаришнинг моддий-буюмлашган материал омиллари қаторига киритади. Қозирги бозор шароитларида корхона кучи ва воситалари ёрдамида яратилган асосий фондлар ишлаб чиқариш қувватларини шакллантириш ва улардан фойдаланишга фаол равишда таъсир кўрсатувчи мулк қисобланади. Бутун халқ хўжалиги миқёсида асосий фондлар мамлакатнинг миллий бойлигини ташкил қилади.

Асосий фондлар корхона ишлаб чиқариш воситаларининг бир қисми бўлиб, ишлаб чиқариш жараёнида узоқ вақт иштирок этади ва ўзининг натурал-моддий қолатини йўқотмайди қамда ўз қийматини тайёрланаётган мақсулотларга қислаб ўтказиб беради. Асосий фондлар қийматини тайёрланаётган мақсулотга ўтказиш жараёни амортизация деб, ушбу жараёнда тўпланган маблақлар эса *амортизация ажратмалари* деб аталади.

Иқтисодий мақсадларига кўра, асосий фондлар ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш фондларига тақсимланади. Ишлаб чиқариш асосий фондлари ўз моқиятига кўра, корхонанинг ишлаб чиқариш потенциалини ташкил қилиб, уларнинг таркибига қуйидагилар киради:

- * ишлаб чиқариш бинолари ва иншоотлари;
- * узатиш қурилмалари;
- * қувват машиналари ва ускуналари;
- * ишчи машиналар ва ускуналар;
- * транспорт воситалари;
- * ўлчов ва тартибга солиш асбоблари ва қурилмалари;
- * фойдаланиш муддати бир йилдан кам бўлмаган ва қонунчилиқда белгилаб қўйилган қийматлардаги асбоблар ва ишлаб чиқариш инвентари.

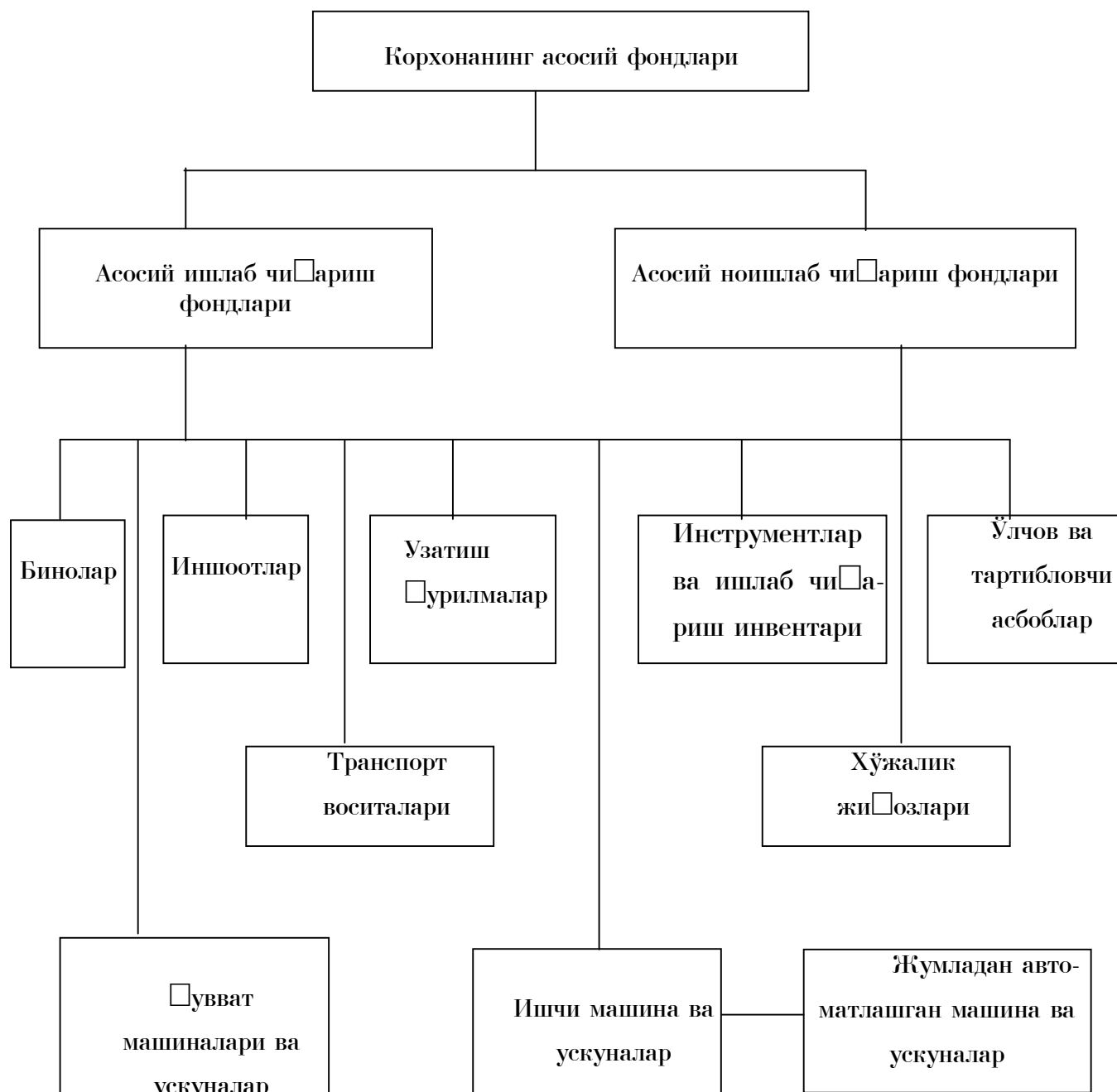
Асосий ишлаб чиқариш фондлари ишлаб чиқаришда банд бўлган барча мутахассис ва ходимлар сони билан биргалиқда, **корхонанинг ишлаб чиқариш аппарати** деб аталади.

Ноишлаб чиқариш асосий фондлари корхона асосий фондларининг ишлаб чиқаришда бевосита иштирок этмайдиган қисми бўлиб, шу сабабли ўз қийматини тайёр мақсулотга ўтказмайди. Булар қаторига асосан корхона

* Методик ишланманинг қисқачи варианты 1-иловада келтирилган

балансида турувчи тураржой (уй-жой фонди), ошхона, профилактория, клуб, болалар боқчаси ва яслилар, спорт-соғломлаштириш ва бошқа объектлар киритилади. Маданий-маиший ва соғломлаштириш йўналишидаги ноишлаб чиқариш асосий фондлари ишлаб чиқариш асосий фондлари билан фойдаланиш муддати, натурал шаклининг сақланиши, ўз қийматини секин-аста йўқотиши каби кўп жиқатлари билан ўхшашдир.

Корхона асосий фондлари таркибини қуйидаги 7.1 - чизма кўринишида акс эттириш мумкин*.

7.1 - чизма. Корхона асосий фондларининг таркиби.

Меқнат предметиға ўтказувчи таъсирига кўра, асосий ишлаб чиқариш фондлари **актив** ва **пассив** турларга бўлинади. Асосий ишлаб чиқариш

* Ушбу расмни матннинг электрон версияси орқали слайд шаклида диапроектор орқали намоён этиш мумкин. 2-илова

фондларининг пассив турига бино ва иншоотлар, актив турига эса қувват машина ва ускуналари, ишчи машина ва ускуналар, транспорт воситалари, технологик линиялар, яъни бирон-бир турдаги масулот яратишда фойдаланилувчи меънат уруллари киритилади.

Корхонанинг актив асосий ишлаб чиқариш фондлари энг қаракатчан ва ақамиятли қисобланади. Фан-техника тараққиёти давомида кўплаб корхоналарда актив ишлаб чиқариш фондларининг салмоқи ортади, уларнинг таркиби ва кўриниши ўзгаради, асосий фондлар гуруҳ ва турларининг маънавий эскириш туфайли алмашилиш суръати тезлашади.

Ишлаб чиқариш миқёсининг ўсиши ва бошқа ижобий ўзгаришлар шароитларида, баъзан корхонанинг асосий фондлари, жумладан, ишчи машиналар ва ускуналар, ишлаб чиқариш бинолари, қурилмалар ва қозонлар етмай қолади. Бундай ҳоллар рўй берганда корхона шартнома асосида ўзига керакли бўлган асосий фондларни ёллайди ва улар ижарага олинган қисобланади. Ижарага берувчи ва ижарага олувчи ўртасида юзага келувчи мулк муносабатлари **лизинг** деб аталади (ингл. Lease - ижара).

Асосий фондларнинг умумий қажмида алоҳида гуруҳларининг қиймат бўйича ўзаро нисбати *асосий фондларнинг турлар бўйича тузилмасини* акс эттиради ҳамда амалиётда фоизларда ўлчанади. Корхона асосий ишлаб чиқариш фондлари тузилмасининг, биринчи ўринда унинг актив қисмини - машина ва асбоб-ускуналарни кўпайтиришга йўналтирилган такомиллаштиришдан манфаатдор бўлиши лозим. Уларнинг улуши қанчалик юқори бўлса, ишлаб чиқарилаётган масулотлар миқдори шунчалик катта бўлади ва аксинча.

Корхона асосий фондларининг турлар бўйича тузилмаси, кўп жиҳатдан капитал қўйилмаларнинг технологик тузилмаси орқали, жумладан, уларнинг янги қурилиш ва қайта таъмирлаш, амалдаги ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва қайта қурулантириш билан аввалдан белгилаб қўйилган бўлади. Асосий фондларнинг турлар бўйича тузилмасига ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш ва концентрация қилиш даражаси ҳам катта таъсир ўтказadi. Йирик корхоналар, ишлаб чиқаришни фондлар билан таъминлашда ва фан-техника тараққиёти ютуқларидан кенг фойдаланишда кичик ва ўрта корхоналарга қараганда кўпроқ имкониятга эга. Бироқ кичик корхоналар қаракатчанроқ, уларнинг бошқаруви мослашувчанроқ бўлиб, натижада ишлаб чиқаришни техник жиҳатдан қайта қурулантириш осонроқ кечади.

«Корхона иқтисодиёти»га **эксплуатация қилинаётган асосий фондларнинг ёши**, биринчи ўринда машина ва асбоб-ускуналарнинг ёши катта таъсир кўрсатади. Қозирги пайтда машина ва саноат ускуналарини ёш бўйича гуруҳлашда тахминан қуйидаги муддатлардан келиб чиқилади: 5 йилгача, 5 йилдан 10 йилгача, 10 йилдан 15 йилгача, 15 йилдан 20 йилгача, 20 йилдан 25 йилгача ва қозон. Машина ва ускуналарнинг эксплуатация муддати қанчалик юқори бўлса, корхонанинг ишлаб чиқариш қувватлари шунчалик паст бўлади, масулотлар сифати пасаяди, бекор туриб қолиш ва талофатлар кўпаяди ҳамда аксинча. Бундан ташқари, корхона асбоб-

ускуналаридан узоқ вақт мобайнида фойдаланилганида таъмирлаш учун ҳам кўп харажатлар сарфланади.

7.2. Корхоналарда асосий фондларни эскириши, уларни баҳолаш ва таъмирлаш

Хўжалик амалиётида асосий фондлар натурал ва қиймат кўринишида ҳисобга олинади. Агар асосий фондларни *натурал баҳолаш*-ишлаб чиқаришни техник жиҳатдан қайта қуроллантириш ва замонавийлаштириш масалаларини ҳал қилиш, асбоб-ускуналарни таъмирлаш учун уларнинг гуруҳ ва турлари бўйича графиклар тузиш, шунингдек, таъмирлаш воситаларига бўлган эҳтиёжни аниқлаш имконини берса, *қиймат бўйича баҳолаш* эса, асосий фондларни қайта ишлаб чиқаришни режалаштириш, уларнинг мавжуд қажмини аниқлаш, амортизация қажмини белгилаш, асосий фондлар ва ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш даражасини тақлил қилиш ва қоказоларда муҳим аҳамият касб этади.

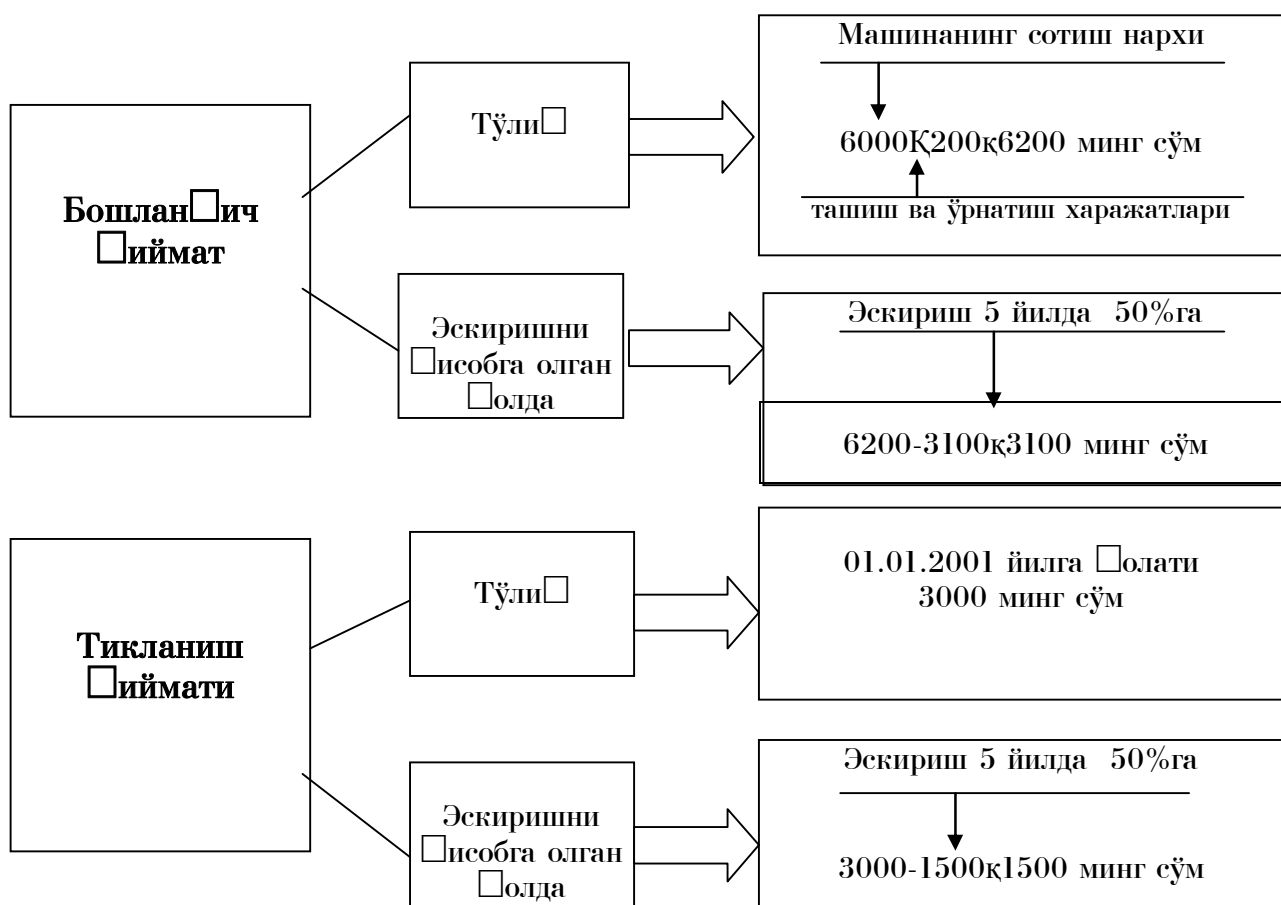
Асосий фондларни баҳолашнинг қуйидаги усуллари мавжуд: **бошланғич қиймат бўйича** - асосий воситаларни яратиш ёки сотиб олиш учун сарфланган харажатлар мажмуидан иборат бўлиб, асосий фондлар ёки уларнинг алоҳида қисмларини фойдаланишга топшириш учун яроқли қолга келтириш билан боғлиқ бўлган-уларни келтириш, ўрнатиш каби харажатларни ҳисобга олган ҳолда юзага келувчи қиймат.

Масалан, битта машина ёки ускунанинг бошланғич қиймати — бу, корхонанинг мазкур машина ёки ускунани маълум бир санада сотиб олган ва бу ҳақда бухгалтерия ҳужжатларида қайд қилинган сотиб олиш нархидир.

Тикланиш қиймати бўйича - асосий фондлар ёки уларнинг бирон-бир қисмини (бинолар, қурилмалар, машиналар, ишлаб чиқариш ускуналари ва қоказо) ҳозирги пайтдаги инфляция ва бошқа омилларни ҳисобга олган ҳолда баҳолаш. Баҳолашнинг бу усули объектнинг ҳозирги пайтдаги қайта ишлаб чиқариш даврида қанча туришини кўрсатади. Корхона асосий фондларининг тикланиш қиймати, тафтиш ва инвентаризация пайтида, мамлакат миқёсида ва давлат чора-тадбири сифатида эса, асосий фондларни қайта баҳолаш пайтида амалга оширилади.

Қолдиқ қиймати бўйича - асосий фондларнинг эскиришини инобатга олган ҳолда, бирламчи ва қайта тиклаш қийматлари ўртасидаги фарқ кўринишидаги баҳолашдир. Бошқача қилиб айтганда, бу асосий фондларнинг ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларга қали ўтказилмаган қисмидир. Корхоналар томонидан фойдаланилмайдиган ҳамда ҳисобдан чиқариш ёки сотиб юбориш мўлжалланган асосий фондлар ҳам, кўпинча қолдиқ қиймати бўйича, мазкур хўжалик йилидаги нархларда баҳоланади.

Корхона асосий фондларини ба^олашнинг турларини ^уйидаги чизма кўринишда акс эттириш мумкин*: (7.2.-чизма)

7.2. -чизма. Корхона асосий фондларини ба^олашнинг турлари

И^итисодиётнинг глобллашуви ^иамда ^иисоб ва ^иисоботларнинг мукаммаллашуви, жумладан, миллий ^иисоб стандартларининг жа^ион стандартлари талаблари даражасига келтирилиши туфайли, гарчи асосий воситалар, асосий фондларнинг пул кўринишидаги ифодаси сифатида аввалдан ^иўлланиб келган бўлсада, ^иаётимизга “асосий капитал”, “асосий воситалар” каби атамалар эндиликда кенг равишда кириб келмо^ида.

^иозириги кунда амалиётда асосий воситаларнинг корхона баланси ва ^иисоботларида акс эттирилувчи (яъни, бошлан^ич, белгиланган тартибда ўтказилувчи ^иайта ба^олашдан кейин эса тикланиш), ^иисобга олиш ^ииймати **баланс ^ииймати** деб аталади. Бундан асосий воситаларнинг ^иолди^и ^иийматини асосий воситаларнинг баланс ^иийматидан эскириш суммасини айириб ташлаш ёрдамида топиш мумкинлиги англашалади.

^иабул ^иилинган ба^олаш усули ва корхона балансида акс эттирилувчи бухгалтерия ^иисоботи маълумотлари асосида, **корхона асосий ишлаб чи^иариш фондларининг ўртача йиллик ^ииймати** (Φ_{cp}) белгиланиб, у ^иуйидаги формула асосида ани^иланади:

* Ушбу расмни матннинг электрон версияси ор^иали слайд шаклида диапроектор ор^иали намоиш этиш мумкин. 2-илова

$$\Phi_{\text{ўр}} = \Phi_{\text{н}} + \frac{\Phi_{\text{п}} T_1 - \Phi_{\text{в}} T_2}{12} ;$$

Бу ерда:

$\Phi_{\text{н}}$ – асосий ишлаб чиқариш фондларининг йил бошидаги қиймати;

$\Phi_{\text{п}}$ – йил давомида келиб тушган (фойдаланишга топширилган) асосий ишлаб чиқариш фондлари қиймати;

$\Phi_{\text{в}}$ – йил давомида ишлаб чиқаришдан чиқарилган (йўқ қилинган) асосий фондлар қиймати;

T_1 – фойдаланишга топширилувчи асосий ишлаб чиқариш фондлари амалда бўлувчи ўртача муддати (ойларда), қабул қилингандан кейинги ойдан бошлаб;

T_2 – ишлаб чиқаришдан чиқарилган (йўқ қилинган) асосий ишлаб чиқариш фондлари фойдаланилмайдиган ўртача муддат (ойлар) чиқарилган ойдан то йил охиригача).

Асосий фондларни бошланғич ёки тикланиш қиймати бўйича баҳолашдан ташқари эскириш суммаси ҳам қисобга олинади. Асосий фондлар жисмоний ва маънавий жиқатдан эскириши мумкин.

Жисмоний (моддий) эскириш асосий фондларнинг бирламчи хислатларини ишлаб чиқаришда фойдаланиш ва табиий эскириш натижасида йўқотишдан юзага келади. У асосан бир хилда кечмайди ҳамда кўп жиқатдан иқлимнинг таъсири, асосий фондлардан фойдаланиш шоидаларига риоя қилиш, жумладан, ходимларнинг малакасига ҳам боқили бўлади.

Жисмоний эскиришни (ИФ) қуйидаги формула асосида қисоблаб топиш мумкин:

$$ИФ = \frac{T_{\phi}}{T_{\text{н}}} \times 100 ; \quad \text{ёки} \quad ИФ = \frac{И}{П_{\text{с}}} \times 100 .$$

Бу ерда:

T_{ϕ} – асосий фондларнинг қақиқий хизмат қилувчи муддати;

$T_{\text{н}}$ – асосий фондлар хизмат қилиши керак бўлган норматив муддат;

$И$ – қисобланган амортизация суммаси (эскириш суммаси);

$П_{\text{с}}$ – асосий фондларнинг бошланғич (қайта ташкил қилиш) қиймати.

Маънавий эскириш – асосий фондларнинг қадрсизланиши ёки техник жиқатдан муддатидан аввал иш қобилиятини йўқотилишидир. У икки шаклда юзага келади: биринчи шаклда асосий фондлар уларнинг ишлаб чиқариш қийматлари пасайиши натижасида қадрсизланса, иккинчи шаклда асосий фондларнинг қадрсизланиши янги, фан-техника тараққиёти таъсири остида, янада самаралироқ фондларнинг пайдо бўлиши натижасида рўй беради. Асосий фондлар маънавий эскиришининг юқорида келтирилган шакллари қуйидаги тарзда аниқлаш мумкин:

$$ИМ_1 = \frac{П - В}{П} \times 100$$

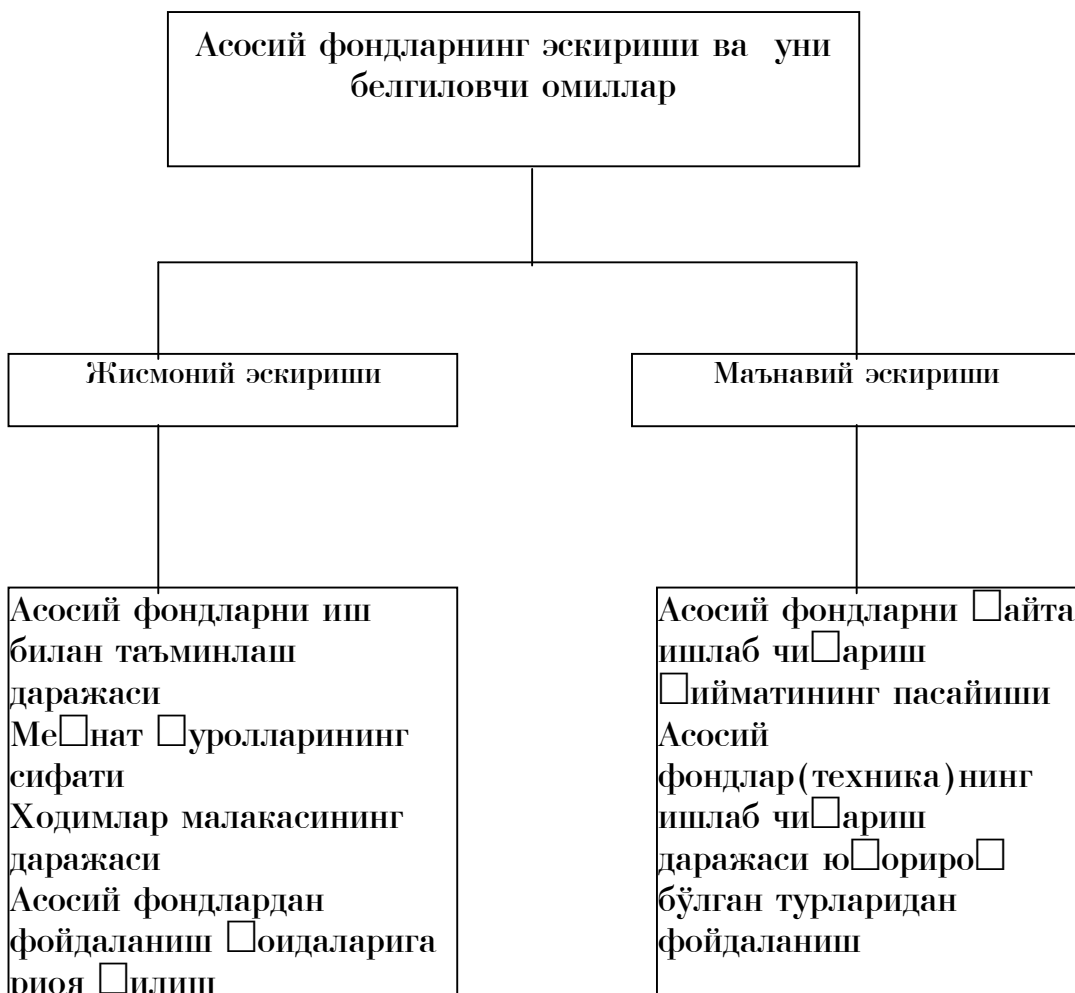
$$ИМ_2 = \frac{\Pi_n - \Pi_c}{\Pi_n} \times 100$$

Бу ерда:

Π - асосий фондларнинг тўлиқ бошланғич қиймати;

Π_c - асосий фондларнинг тикланиш қиймати;

Π_n - янги техниканинг унумдорлиги.

7.3.-чизма. Асосий фондларнинг эскириш турлари*

Асосий фондларни қайта ишлаб чиқариш, яъни жисмоний ва маънавий жиҳатдан эскирган асосий фондларнинг ўрнини иқтисодий тўлдириш учун корхона бу воситалар қийматидан *амортизация ажратмаларни* айириб ташлайди ҳамда бу ажратмалар кейинчалик харажатлар сифатида маҳсулот таннарига киритилади.

Амортизация ажратмалари қуйидаги формула асосида аниқланувчи амортизация нормалари (H_a) асосида амалга оширилади:

$$H_a = \frac{A}{\Pi} * 100$$

Бу ерда:

A - амортизация ажратмалари;

* Ушбу расмни матннинг электрон версияси орқали слайд шаклида диапроектор орқали намойиш этиш мумкин. 2-илова

П - асосий фондларнинг тўлиқ бошланғич қиймати.

Йиллик амортизация ажратмалари (АО) миқдори қуйидаги формула асосида аниқланади:

$$A = \frac{П + P_{\kappa} + M - O}{T}$$

Бу ерда:

P_{κ} — асосий фондлар хизмат қилган муддат давомида капитал таъмирлашга сарфланган харажатлар;

М - ускуна, машина ва қурилмаларни, улар хизмат қилган давр мобайнида модернизация қилишга сарфланган харажатлар;

О - асосий фондларнинг қолдиқ (ликвидацион) қиймати;

Т - асосий фондларнинг хизмат қилиш муддати, йил.

Амалда амортизация маблақлари асосий фондларни тўлиқ қайта тиклаш (реновация), капитал таъмирлаш ва ускуналарни модернизация қилиш учун алоқида равишда йўналтирилади. Бундан келиб чиққан қолда амортизация нормаси икки қисмдан - фондларни реновация қилиш ($H_{\text{в}}$) қамда капитал таъмирлаш ва модернизация қилиш ($H_{\text{р}}$) учун ажратилувчи маблақдан иборат бўлади.

Биринчи қолда амортизация нормаси қуйидаги формула:

$$H_{\text{в}} = \frac{П - O}{ТП} \times 100;$$

иккинчи қолда эса:

$$H_{\text{р}} = \frac{P_{\kappa} + M}{ТП}$$

асосида аниқланади

Ишлаб чиқариш жараёнида асосий фондлар аста-секинлик билан эскириши сабабли, уларнинг иш қобилиятини таъмирлаш орқали тиклаш зарурияти тузилади. Ўз вақтида таъмирлаш асосий фондлар муддатидан олдин ишдан чиқишининг олдини олади қамда уларнинг хизмат қилиш муддати ва унумдорлигини оширади. Асосий фондларни таъмирлаш капитал, ўрта ва жорий турларга бўлинади. Бино ва иншоотларни таъмирлаш ўз мазмуни, талаб қилинувчи муддат ва маблақларга кўра, машина ва ускуналарни таъмирлашдан фарқ қилади.

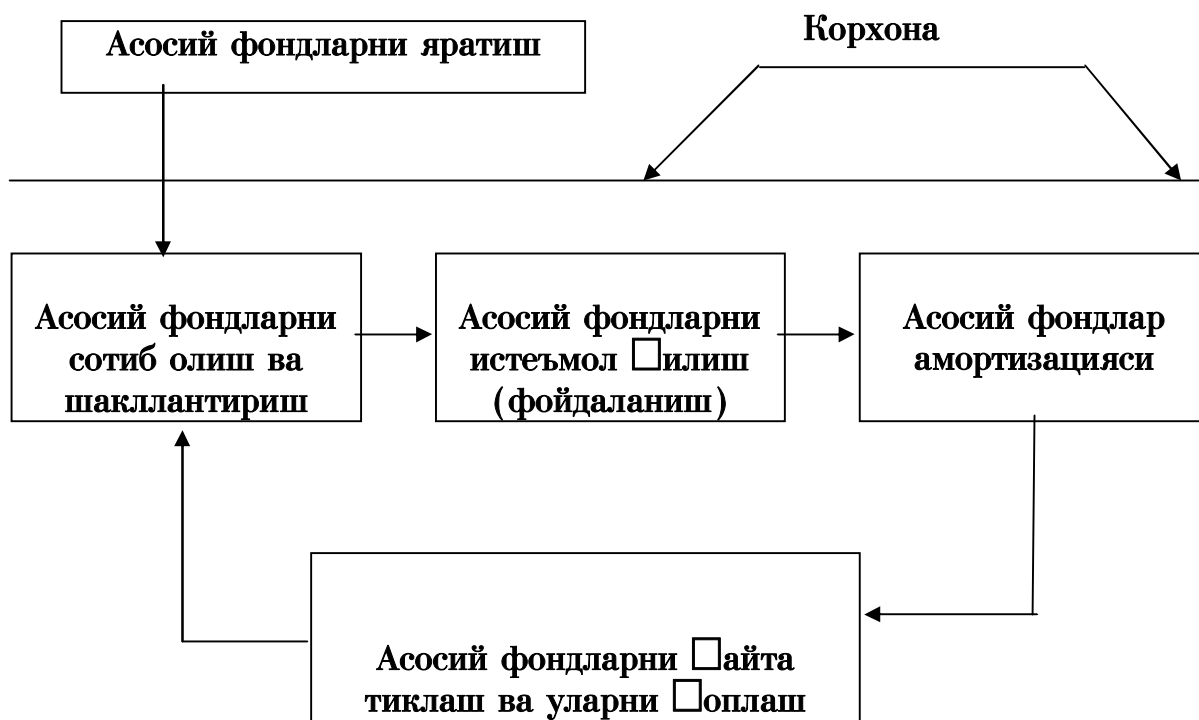
Масалан, машина ва асбоб-ускуналарни **капитал таъмирлашда** улар тўлиқ қисмларга бўлинади ва эскирган қисмлар алмаштирилади. Ускуналарни икки марта капитал таъмирлаш орасидаги муддат *таъмирлаш цикли* деб аталади. Машина ва ускуналар, қоидага кўра, махсус заводларда таъмирланади.

Ўртача таъмирлаш техник мазмуни, мураккаблиги, бажариладиган иш қажми ва даврийлигига кўра, капитал таъмирлашдан фарқ қилади қамда сарфланувчи маблақ, вақт ва кучни нисбатан камроқ талаб этади. Жорий таъмирлаш каби у қам машина ёки ускунадан фойдаланувчи корхонанинг ўзида амалга оширилиши мумкин.

Жорий таъмирлашда асосан асбоб-ускуналар тозаланади, мойланади, текширилади, майда камчиликлари бартараф қилинади, яъни ускуналарнинг фойдаланишга доимий тайёрлиги таъминланади.

Асосий фондларни таъмирлаш ва уларга хизмат кўрсатиш мажмуаси *режали-олдини олувчи таъмирлаш тизими*га (РООТ) бирлаштирилади ва корхона бош механиги томонидан бошқарилади. Деярли ҳар бир корхонада РООТ ўтказилишини қайд қилиш журналлари мавжуд бўлиб, уларда профилактика ва таъмирлаш тадбирларини ўтказиш тартиби ва графиги белгилаб қўйилади.

Таъмирлаш ишлари туфайли корхона асосий фондларнинг жорий эксплуатацияга тайёрлигини таъминлайди. Бироқ шу билан бир қаторда корхона асосий фондларни яратиш, фойдаланиш, амортизация, қайта тиклаш каби босқичларни ўз ичига олувчи такрор ишлаб чиқариш амалларини доимий равишда бажаришга интилиши лозим. Бу босқичларни қуйидаги чизма ёрдамида акс эттириш мумкин (7.4 - чизма)*.

7.4-чизма. Корхона асосий фондларини қайта ишлаб чиқариш босқичлари

Такрор ишлаб чиқариш циклида асосий фондларни яратиш жараёни корхонадан ташқарида амалга оширилади ҳамда асосан қурилиш соҳаси, машинасозлик, асбобсозлик ҳамда асосий фондларни яратиш билан шуғулланувчи бошқа соҳалар билан боғлиқ бўлади. Асосий воситаларни такрор ишлаб чиқаришнинг қолган босқичлари корхона ҳудудида амалга оширилади. Бироқ барча қолларда ҳам асосий фондларни такрор ишлаб чиқариш туфайли корхоналар ишлаб чиқаришни модернизация қилиш

* Ушбу расмни матннинг электрон версияси орқали слайд шаклида диапроектор орқали намоиш этиш мумкин. 2-илова

Амда ривожланиб бораётган бозор муносабатлари шароитларида иқтисодий ва техник барқарорликка эришишларини таъминлайди.

7.3. Асосий фондлардан фойдаланишни яхшилаш йўллари ва кўрсаткичлари

Асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишнинг турли хил кўрсаткичлари мавжуд бўлиб, уларни шартли равишда икки гуруҳга бўлиш мумкин:

биринчи гуруҳ - умумлаштирувчи ва *қиймат* кўрсаткичлари бўлиб, улар асосий фондларнинг турли гуруҳларини динамика ва статикада баҳолаш, тақлил қилиш, заҳираларни аниқлаш ва башорат қилиш имконини яратади. Бундай кўрсаткичларга фонд қайтими, фонд сиқими, фонд рентабеллиги ва бошқаларни киритиш мумкин.

иккинчи гуруҳ - *хусусий* ва *натурал* кўрсаткичлар бўлиб, кўпроқ асосий ишлаб чиқариш фондларининг фаол қисми - ишчилар, машина ва асбоб-ускуналардан фойдаланиш билан боғлиқ.

Кўрсаткичларнинг бу гуруҳи таркибига қуйидагилар киради:

* асосий ишлаб чиқариш фондлари(машина ва асбоб-ускуналар)дан экстенсив фойдаланиш коэффиценти, улардан вақт бўйича фойдаланганлик даражасини акс эттиради;

* асосий ишлаб чиқариш фондлари(машина ва асбоб-ускуналар)дан интенсив фойдаланиш коэффиценти, улардан қувват бўйича фойдаланганлик (унумдорлик) даражасини акс эттиради;

* асосий ишлаб чиқариш фондларидан интеграл фойдаланиш коэффиценти, барча экстенсив ва интенсив омиллардан биргаликда фойдаланишни қисобга олади.

Кўрсатилган кўрсаткичларнинг ҳар бири амалиётда мустақил маънога эга бўлиб, турли мақсадларга эришиш учун фойдаланилади. Масалан, асосий ишлаб чиқариш фондларидан вақт бўйича қандай фойдаланилганлигини (экстенсив фойдаланиш) баҳолаш асбоб-ускуналарнинг сменалик коэффиценти, ускуналарни коэффиценти, смена давомида ускуналарнинг бекор туриб қолиши, ускуналардан сменаларда фойдаланиш коэффиценти каби кўрсаткичлар қўлланилади.

Асбоб-ускуналардан экстенсив фойдаланиш коэффиценти мазкур ускуналардан амалда қанчалик фойдаланилган вақтнинг улардан режа бўйича фойдаланиш муддатига нисбати орқали аниқланади.

$$K_{\text{экс}} = \frac{t_{\text{хак}}}{t_{\text{реж}}}$$

Бу ерда:

$t_{\text{хак}}$ — ускуналардан қанчалик фойдаланилган вақт, соатлар;

$t_{\text{реж}}$ — ускуналарнинг нормага асосан фойдаланиш муддати, соатлар.

Мисол. Агар 8 соатлик смена мобайнида таъмирлаш учун 1 соат режалаштирилиб, амалда 5 соат сарфланган бўлса, у ҳолда экстенсив фойдаланиш коэффиценти $0,71$ ($5/(8-1)$) ни ташкил қилади. Бу эса асбоб-ускуналардан смена давомида фақат 71% фойдаланилганлигини англатади.

Корхоналарда бундай ускуналарнинг бир эмас, бир нечта – ўнта ёки юзтасидан фойдаланилади. Шу муносабат билан ускуналарнинг сменалик коэффиценти - сутка давомида машина-сменаларнинг ўрнатилган ускуналарнинг умумий сони ёки ишчи ўринларига нисбатини аниқлаш зарурияти тузилади. Бу ҳолда сменалик коэффиценти қуйидаги формула асосида аниқланади:

$$K_{см} = \frac{MC}{KO}$$

Бу ерда:

MC - сутка давомида қилинган ишланган машина-сменалар йиқиндиси;

Ko - ўрнатилган асбоб-ускуналарнинг умумий сони.

Мисол. Корхонада 200 дона металл иривчи станок сутка мобайнида 360 машина-смена, 60 та темир прессловчи станок 50 машина-смена, 40 та қувув станоклари эса 30 машина-смена ишлаган. Ушбу ҳолда барча станоклардан фойдаланишнинг сменалик коэффиценти қуйидагича топилади:

$$K_{см} = \frac{360 + 50 + 30}{200 + 60 + 40} = 1,47$$

Ускуналарнинг сменалик коэффиценти аниқлашнинг яна бир йўли бўлиб, унга кўра корхоналарнинг бир эмас, икки ёки уч сменада ишлаши ва бунда ускуналарнинг барчасидан ҳам тўлиқ фойдаланилмаслиги кўзда тутилади. Масалан, цехда 270 дона ускуна ўрнатилган бўлиб, биринчи сменада улардан 200 таси, иккинчи сменада эса 190 таси ишлаган. Бу ҳолда ускуналарнинг сменалик коэффиценти $1,44 (200+190)/270$ ни ташкил қилади.

Ускуналарни юкланиш коэффиценти ҳам ускуналардан вақт бўйича фойдаланишни тавсифлайди. Сменалик коэффицентида фарқли равишда, у мақсулотнинг меънат сиқимини қисобга олади. У мазкур ускунада тайёрланган барча мақсулотлар меънат сиқимининг унинг ишлаш вақти фондига нисбати орқали аниқланади. Мазкур мисолда ушбу коэффицент қуйидагича бўлади:

$$K_{юк} = \frac{1,44}{2} = 0,72$$

Корхонада асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишни тўлиқ бақолаш учун экстенсив кўрсаткичлардан ташқари, уларнинг қувват бўйича юкланиш табиатини ўрганиш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бу ерда юқорида айтиб ўтилганидек, технологик ускуналар амалдаги унумдорлигининг, яъни техник асосланган прогрессив унумдорликнинг норматив унумдорликка нисбати асосида, яъни **ускуналардан интенсив фойдаланиш коэффиценти**дан фойдаланиш, уни қуйидаги формула бўйича қисоблаш мумкин:

$$K_{\text{инт}} = \frac{B_{\text{ф}}}{B_{\text{п}}};$$

Бу ерда: $B_{\text{ф}}$ – вақт бирлигида ускунада ишлаб чиқарилган асосий маҳсулот миқдори;

$B_{\text{п}}$ – вақт бирлигида ускунада техник жиҳатдан асосланган маҳсулот ишлаб чиқариш нормаси.

Мисол. Паспорт маълумотлари бўйича дастгоҳда бир соатда 100 та деталь яшаш мумкин, амалда эса шу вақт ичида фақат 80 та деталь тайёрланди. У ҳолда $K_{\text{инт}} \approx 0,8$ (80:100), яъни дастгоҳдан қувват бўйича фойдаланиш 80 фоизни ташкил қилди.

Ускунадан интеграл фойдаланиш коэффиценти ускунадан экстенсив ва интенсив фойдаланиш коэффицентларининг кўпайтмаси орқали аниқланиб, унинг вақт ва қувват бўйича банд бўлишини (фойдаланилишини) комплекс характерлайди.

Бизнинг мисолимизда $K_{\text{экс}}$ қ 0,71 ва $K_{\text{инт}}$ қ 0,8 бўлганлиги туфайли, ускунадан интеграл фойдаланиш коэффиценти қуйидагига тенг бўлади:

$$K_{\text{интегр}} = K_{\text{экс}} * K_{\text{инт}} = 0,71 * 0,8 = 0,57$$

Қорхонанинг асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишнинг умумий ва қиймат кўрсаткичлари нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда, аввало **фонд қайтими** аниқлида тўхталиб ўтиш керак. У асосий фондлар бирлигига (қиймати бўйича) тўғри келган маҳсулот ишлаб чиқаришни характерлайди.

У маҳсулот сотишдан тушган бир йиллик тушумнинг (B) асосий ишлаб чиқариш фондларининг ўртача йиллик қийматига нисбати сифатида аниқланади:

$$\Phi_{\text{к}} = \frac{B}{\Phi_{\text{с}}}$$

Маҳсулотнинг фонд сиқими - фонд қайтимига тескари қиймат бўлиб, қуйидаги формула асосида аниқланади:

$$\Phi_{\text{с}} = \frac{\Phi_{\text{қр}}}{B}$$

Фонд сиқими капитал қўйилмалари (инвестициялар)ни тежаш ёки кўпайтириш билан узвий равишда боғлиқ бўлади. Масалан, маҳсулот фонд сиқими пасайиб, унинг ишлаб чиқариш қажми доимий ёки ўсувчи бўлганда асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланиш шароитлари яхшиланади, демак, капитал қўйилмаларини тежаш учун имконият тузилади. Уни топиш учун қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$\mathcal{E}_{\text{к}} = \Phi_{\text{е}} \times B$$

Бу ерда:

$\mathcal{E}_{\text{к}}$ – капитал қўйилмаларни тежаш, сўм;

$\Phi_{\text{е}}$ – қисбот йилида маҳсулот фонд сиқимининг ўтган йилдагига нисбатан ўзгариши, сўм.

□ар бир корхона ўз тасарруфидаги асосий ишлаб чи□ариш фондларидан иложи борица унумли фойдаланишга интилиши лозим. Бунга фондларни иш билан таъминлашни яхшилаш туфайли ишлаб чи□ариш ва ма□сулотларни сотиш □ажмини ошириш, нисбий харажатларни камайтириш, фойдани оширишдан таш□ари асосий фондларда жамиятнинг ўтмишда нарса □олига айланган ме□нати мужассамланганлиги □ам зарурият ту□диради.

Корхона асосий ишлаб чи□ариш фондларидан фойдаланишни яхшилашнинг асосий йўналишлари сифатида □уйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- смена давомида ускуналар бекор туриб □олишини □ис□артириш ва унинг олдини олиш;
- ускуналарнинг сменалик коэффициентини ошириш;
- бекор турувчи ускуналарни □ис□артириш ва тугатиш;
- таъмирлаш ва профилактика тадбирларини ўз ва□тида ва сифатли равишда амалга ошириш;
- ускуналарни эксплуатация □илувчи ходимларнинг малакасини ошириш;
- ишлаб чи□аришни ташкил этишни ва ресурслар билан таъминлашни яхшилаш.

7.4. Корхонанинг ишлаб чи□ариш □уввати

Асосий ишлаб чи□ариш фондлари □ажми ва улардан фойдаланиш даражаси корхонанинг ишлаб чи□ариш □уввати катталигини белгилайди. У ишлаб чи□ариш дастурини асослашда катта роль ўйнайди □амда корхонанинг белгиланган номенклатура ва сифатли ма□сулот ишлаб чи□ариш бўйича потенциал имкониятларини тавсифлайди.

Бундан келиб чи□адик, **ишлаб чи□ариш □уввати** – бу, маълум бир ва□т давомида ил□ор технологиялардан фойдаланиш, ишлаб чи□ариш ва ме□натни ташкил □илишнинг ил□ор шароитларида ишлаб чи□ариш мумкин бўлган ма□сулотларнинг максимал даражасидир. У □оидага кўра, ишлаб чи□арилган ма□сулотлар □ажмининг натурал кўринишда, ушбу корхонанинг ихтисослашганлиги ва ма□сулотнинг ало□ида турлари ўртасидаги ўзаро нисбатига кўра ани□ланади.

Корхонанинг ишлаб чи□ариш □уввати ил□ор (асосий) цехлар □уввати билан, цехлар □уввати бош участкалар □уввати билан, участкалар □уввати эса бош ускуналар □увватига асосан ани□ланади. Корхона ишлаб чи□ариш □уввати катталигини белгилаб берувчи кўрсаткичлар □аторига □уйидагиларни киритиш мумкин:

- * ускуналар таркиби ва турлар бўйича сони;
- * ускуна, агрегат ва дастго□лардан фойдаланишнинг техник-и□тисодий норма (норматив) лари;
- * ускуналарнинг ишлаш ва□ти фонди;
- * ишчилар сони;
- * ишлаб чи□арилаётган ма□сулот номенклатураси ва ассортименти (турлари ва хилма-хиллиги).

Корхона ишлаб чи□ариш □увватининг **бошлан□иш** (йил бошида), **якуний** (йил охирида), **ўртача** йиллик □амда **лойи□а □уввати** турлари

мавжуд. Лойи[□]а [□]уввати [□]урилиш лойи[□]асида кўзда тутилган бўлади. [□]айта тиклаш, кенгайтириш ва техник жи[□]атдан [□]айта [□]уроллантириш давомида лойи[□]а [□]уввати катталаштирилиши мумкин. Шу сабабли амалиётда лойи[□]а [□]уввати кўпинча корхонанинг амалдаги [□]уввати билан солиштирилади. Корхонанинг амалдаги [□]уввати корхона ишлаб чи[□]ариш дастурини тайёрлаш учун асос бўлиб хизмат [□]илади.

Корхона ишлаб чи[□]ариш [□]увватини ани[□]лашда за[□]ирадаги ускуналардан таш[□]ари, барча ўрнатилган ускуналар [□]исобга олинади. Баъзи бир цехларда (йи[□]ув, [□]уюв ва бош[□]а цехларда) ишлаб чи[□]ариш [□]уввати ишлаб чи[□]ариш майдонларига асосан [□]исобланади.

Ишлаб чи[□]ариш [□]увватини ани[□]лашда ма[□]сулот бирлигига сарфланувчи ва[□]т нормаси ёки [□]ар бир ускунанинг унумдорлик нормалари му[□]им а[□]амиятга эга бўлиб, улар ил[□]ор [□]амда прогрессив бўлиши талаб [□]илинади.

Корхона бош бў[□]инининг (асосий цехининг) ишлаб чи[□]ариш [□]уввати [□]уйидаги формула асосида [□]исобланади:

$$M = \frac{n \times \Phi_{\text{макс}}}{M_t}$$

Бу ерда:

M - цех ёки учасканинг [□]абул [□]илинган ўлчов бирлигидаги ишлаб чи[□]ариш [□]уввати;

n - цех ёки участкадаги ил[□]ор ускуналар сони;

Φ_{макс} —бош ускунадан фойдаланиш мумкин бўлган максимал муддат, соат;

M_t —бош ускунада ма[□]сулот тайёрлашнинг прогрессив ме[□]нат си[□]ими, соат.

Амалиётда ишлаб чи[□]ариш [□]уввати ва ускуналарнинг юкланишини [□]исоблашда баъзида хатолар, улар ўртасидаги фар[□]ни сезмаслик [□]оллари [□]ам учраб туради. Корхона [□]уввати асосий ишлаб чи[□]ариш фондлари, янги техника ва ани[□]ланган за[□]иралардан фойдаланган [□]олда ма[□]сулот ишлаб чи[□]ариш мумкин бўлган максимал даражани тавсифлайди, ускуналарнинг юкланишни [□]исоблаш натижалари эса, ушбу [□]увватлардан режадаги даврда фойдаланишнинг даражасини ани[□]лайди.

Демак, улар ўртасидаги принципиал фар[□] шундаки, биринчи [□]олатда корхона ишлаб чи[□]ариши мумкин бўлган ма[□]сулотларнинг максимал даражаси ани[□]ланса, иккинчи [□]олда мазкур давр мобайнида ускуналардан [□]анчалик фойдаланилиши ани[□]ланади.

Ишлаб чи[□]ариш дастурининг корхонада мавжуд бўлган [□]увватларга мос келишини ани[□]лаш учун, *ўртача йиллик ишлаб чи[□]ариш [□]уввати* [□]исоблаб топилади. Уни [□]исоблаш учун [□]уйидаги формуладан фойдаланилади:

$$M_{\text{ўр.йил}} = M_H + \frac{M_v \times n_1}{12} - \frac{M_l \times n_2}{12}$$

Бу ерда:

M_{ўр.йил} — корхонанинг ўртача йиллик [□]уввати;

M_n – корхонанинг йил бошидаги $\square$ уввати;
 M_b – йил мобайнида киритилувчи $\square$ уввати;
 M_d – йил давомида ишлаб чи $\square$ аришдан чи $\square$ арилувчи (йў $\square$
 $\square$ илинувчи) $\square$ увват;

n_1 , n_2 – ишлаб чи $\square$ ариш $\square$ увватларини ишга туширишдан ёки тугатилган ишлаб чи $\square$ ариш $\square$ увватлари йў $\square$ $\square$ илингандан то йил охиригача ўтган тўли $\square$ ойлар сони.

Асосий ишлаб чи $\square$ ариш фондларидан фойдаланишни яхшилаш билан бо $\square$ ли $\square$ бўлган мазкур чора-тадбирлар, кўпинча ишлаб чи $\square$ ариш $\square$ увватлари балансини тузиш йўли билан амалга оширилиб, корхонанинг ишлаб чи $\square$ ариш $\square$ увватлари ва уларни таъминлаш манбаларига бўлган э $\square$ тиёжи ани $\square$ ланади.

$\square$ ис $\square$ ача хулосалар

Бино, иншоот, машина, $\square$ урилма, асбоб-ускуна ва бош $\square$ а ме $\square$ нат воситаларидан иборат бўлган асосий ишлаб чи $\square$ ариш фондлари ишлаб чи $\square$ ариш жараёнида узо $\square$ ва $\square$ т мобайнида иштирок этиб, натурал шаклини са $\square$ лаб $\square$ олади $\square$ амда уларнинг $\square$ иймати ишлаб чи $\square$ арилаётган ма $\square$ сулотга аста-секинлик билан $\square$ исмларга бўлиб ўтказилади.

Асосий фондлар ишлаб чи $\square$ ариш моддий-техника базасининг асоси $\square$ исобланади. Корхонанинг ишлаб чи $\square$ ариш $\square$ уввати ва ме $\square$ натнинг техник жи $\square$ атдан $\square$ уролланиш даражаси асосий фондларга бо $\square$ ли $\square$ бўлади.

Корхонанинг ишлаб чи $\square$ ариш $\square$ уввати – бу, ишлаб чи $\square$ аришнинг барча за $\square$ ираларидан фойдаланган $\square$ олда ишлаб чи $\square$ ариш мумкин бўлган ма $\square$ сулотнинг максимал $\square$ ажмидир.

Эксплуатация жараёнида асосий фондлар жисмоний ва маънавий эскиришга учраб, бу корхона учун маълум бир йў $\square$ отишларни келтириб чи $\square$ аради.

Асосий фондларнинг эскириши билан бо $\square$ ли $\square$ бўлган йў $\square$ отишларни, улардан фойдаланишини яхшилаш, фонд $\square$ айтими, сменалик коэффиценти, ишлаб чи $\square$ ариш $\square$ увватларидан фойдаланиш коэффиценти каби асосий кўрсаткичлар даражасини ошириш ёрдамида камайитириш мумкин.

Бу кўрсаткичларни фан-техника тара $\square$ иёти $\square$ исобига, асосий фондлар тузилмасини мукаммаллаштириш, ускуналар бекор туриб $\square$ олишини камайитириш, ме $\square$ нат ва ишлаб чи $\square$ аришни такомиллаштириш, хўжалик юритишнинг янги шакллари ривожлантириш ёрдамида яхшилаш мумкин.

Фойда билан бир $\square$ аторда амортизация ажратмалар $\square$ ам корхона асосий фондларини такомиллаштириш манбаи бўлиб хизмат $\square$ илади.

Таянч иборалар

Асосий фондлар, корхонанинг ишлаб чи $\square$ ариш аппарати, ноишлаб чи $\square$ ариш асосий фондлари, актив ва пассив, лизинг, корхона асосий фондлари таркиби, эксплуатация $\square$ илинаётган асосий фондларнинг ёши, натурал ба $\square$ олаш, $\square$ иймат бўйича ба $\square$ олаш, бошлан $\square$ ич $\square$ иймат, тикланиш

Ўиймати, ЎолдиЎ Ўиймати, баланс Ўиймати, асосий ишлаб чиЎариш фондларининг ўртача йиллик Ўиймати, жисмоний (моддий) эскириш, маънавий эскириш, амортизация ажратмалари, амортизация нормалари, капитал таъмирлаш, ўртача таъмирлаш, жорий таъмирлаш, ишлаб чиЎариш Ўуввати.

Назорат ва муЎокама учун саволлар

1. Асосий фондлар нима ва уларнинг кенгайтирилган ишлаб чиЎаришдаги роли Ўандай?
2. Асосий ишлаб чиЎариш фондлари тузилмаси деганда нима тушунилади Ўамда уларнинг саноат тармоЎлари бўйича фарЎланишига нима сабаб бўлади?
3. Замонавий амортизация сиёсатининг моЎияти ва аЎамияти нимада?
4. Асосий ишлаб чиЎариш фондларидан фойдаланишнинг экстенсив ва интенсив кўрсаткичлари Ўандай?
5. Корхона ва саноат тармоЎининг ишлаб чиЎариш Ўувватларини Ўисоблаш усули, тури ва тушунчалари Ўандай?
6. Замонавий шароитларда асосий фондлар ва корхона ишлаб чиЎариш Ўувватидан фойдаланишни яхшилашнинг Ўандай йўналишлари мавжуд?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхоналар тўЎрисида”ги Ўонуни. Ўонун ва Ўарорлар. Т., “Ўзбекистон”, 2004., №3
2. И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсаЎасида: хавфсизликка таЎдид, тараЎЎиёт шартлари ва кафолатлари. Т., “Ўзбекистон”, 1997.
3. МаЎсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиЎариш ва сотиш харажатлари таркиби Ўамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби туЎрисидаги Низом. -Т.: 1999, 5 февраль.
4. Махмудов Э.Х. Корхона иЎтисодиёти: Ўўув.Ўўлл. -Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамЎармаси нашриёти, 2004.
5. Ақромов Э.А Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили. — Т.: Молия, 2003.-223 б.
6. «Ўз Ишнингизни яратинг ёки тadbиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шаЎри, ЮНИДО, «Бизнес маслаЎат маркази» лойиЎаси, 2003й.
7. Абдукаримов И.Т. ва бошЎалар Корхона иЎтисодий салоЎияти таЎлили. Т.: «ИЎтисодиёт ва ЎуЎуЎ дунёси» нашриёт уйи, 2003.
8. Экономика предприятия. Учебник для ВУЗов. 3-е издание /Под. ред. В.Я.Горфинкеля, В.А.Швандара. - М.: Юнити-Дана, 2003.
9. О.И. Волков, Экономика предприятия, Учебник. М., “ИНФРА-М”, 2000.
10. Г.И. Шепеленко. Экономика, организация и планирование производства на предприятии. Учебное пособие. Ростов-на-Дону, Изд. Центр “МАРТ”, 2000.
11. В. Г. Грузинов. Экономика предприятия Учебник 2-е изд. М.: «Юнити Дана» 2003.
12. Экономика предприятия Конспект лекций в списках М.: Приор-издат 2003.

13. Аутсорсинг: Создание вѣсокоэффективнѣх и конкурентоспособнѣх организаций. Учебное пособие / Под ред. Б.А.Аникина М.: Инфра – М 2003.
14. Экономика предприятия Конспект лекций М.: Изд-во ПРИОР 2002.
15. Сергеев И.В Экономика предприятия. 2-е изд. пераб. и доп. Учебное пособие М.: ФиС 2004.
16. Вумек Джеймс П., Джонс Дениел Т. Пер. с англ. Бережливое производство; Как избавиться от потерь и добиться процветания вашей компании; М.. Альпина Бизнес БУКС 2004.
17. Кристенсен Клейтон М. Как из-за новѣх технологий погибают сильнѣе компании /Дилемма инноватора Пер.с англ. М.: Альпина Бизнес Бука 2004.
18. <http://www.harvard.edu>
19. <http://www.capitul.ru>
20. <http://www.5b.ru>
21. <http://www.audit-center.ru>

VIII МАВЗУ. КОРХОНАНИНГ АЙЛАНМА МАБЛАҒЛАРИ

- 8.1. Айланма маблағлар тушунчаси, иқтисодий табиати ва уларнинг корхона фаолиятидаги аҳамияти.
- 8.2. Айланма маблағларнинг тузилмаси ва қаракати қамда уларнинг корхона иқтисодиётига таъсири.
- 8.3. Айланма маблағларни нормалаштириш.
- 8.4. Айланма маблағлардан фойдаланиш кўрсаткичлари ва уларнинг айланишини тезлаштириш йўллари.

8.1. Айланма маблағлар тушунчаси, иқтисодий табиати ва уларнинг корхона фаолиятидаги аҳамияти

Корхоналар ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил қилишда меҳнат қуроллари (асосий фондлар) ва ишчи кучидан ташқари, **айланма маблағларга** қам эга бўлишлари зарур. Айланма маблағлар ишлаб чиқаришнинг айланма фондлари ва муомала фондларини ташкил қилишга мўлжалланган пул маблағларидан иборат. Айланма маблағлар, қоидага кўра, корхонанинг қисоб рақамида нақд пул кўринишида жамқарилади. Қар бир корхонанинг айланма маблағлари асосий фондларнинг техник қолати ва мақсулот ишлаб чиқариш дастури билан боқилиқ. Корхона қанчалик катта ва унинг ишлаб чиқараётган мақсулотлари турлари кўп бўлса, айланма маблағлар шунчалик кўп талаб қилинади. Айланма маблағлар ишлаб чиқариш ва унинг узлуксизлигини таъминлашнинг моддий асоси қисобланади.

“Айланма маблағлар ” атамасидан ташқари “айланма капитал” ибораси қам кўп қўлланилиб, асосан иқтисодий назария ва хўжалик юритишнинг хорижий тажрибасидан олинади. Моқиятига кўра, **айланма капитал** корхона ишлаб чиқариш капиталининг бир қисми бўлиб, унинг қиймати ишлаб чиқаришнинг қар бир циклида ишлаб чиқарилган мақсулотга ўтказилади қамда ушбу товарни сотгандан сўнг корхонага қайтарилади. Айланма капитал кўпинча корхонанинг пул маблағлари қисобланувчи ёки ишлаб чиқариш жараёнида пул маблағларига айлантирилувчи қаракатчан активлари қаторига киритилади.

Иқтисодий табиати, бажарувчи вазифалари ва ишлаб чиқариш жараёнидаги ўрнига кўра, “айланма маблағлар” ва “айланма капитал” ўртасида сезиларли фарқ йўқ. Корхона доимий капиталининг таркибий қисми сифатида улар хом ашё, ёқилқи, энергия ресурслари, ёрдамчи ва бошқа материалларда юзага келади, шунингдек, ишчи кучларини ёллаш ва уларнинг меҳнатига қам тўлашга бўнак (аванс) тариқасида берилади. Айланма маблағларга бўлган қўшимча талаб банклардан олинadиган кредитлар қисобига қопланади.

Бозор иқтисодиёти шароитларида корхоналарнинг айланма маблағларга етарли тарзда эга бўлиши уларнинг нормал фаолият юритиши гарови қисобланади. Шунини қам унутмаслик зарурки, ишлаб чиқараётган мақсулот бирлигига сарфланувчи хом ашё, материал, ёқилқи ва энергия миқдори мақсулот сифатига таъсир кўрсатмаган қолда қанчалик кам

бўлса, маълумот шунчалик арзонлашади ҳамда айланма маблағлар камроқ сарфланиб, улардан фойдаланиш самарадорлиги юқори бўлади.

Корхоналарнинг айланма маблағлари айланма фондлари ва муомала фондларига тақсимланади. Бундай тақсимлаш уларнинг моддий-буюмлашган тузилишидан ташқари, ишлаб чиқариш жараёни ва умуман, корхонанинг иқтисодий фаолиятидаги иштироки асосида амалга оширилади. Бундан ташқари, тақсимлаш режалаштиришни ташкил қилишда ҳамда корхонанинг ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳаларида айланма маблағларга бўлган эътиёжини аниқлашда катта роль ўйнайди.

Айланма ишлаб чиқариш фондлари—корхона ишлаб чиқариш фондларининг бир қисми бўлиб, битта ишлаб чиқариш цикли давомида сарфланади ҳамда натурал шаклини ўзгартириб, ўз қийматини тўлиқича тайёр маълумот таннархига ўтказди. Шу сабабли айланма ишлаб чиқариш фондлари ишлаб чиқариш жараёнининг мажбурий элементи ва ишлаб чиқариш харажатларининг асосий қисми ҳисобланади.

Корхона айланма ишлаб чиқариш фондлари қаторига хом ашё ва материаллар заҳираси, ярим тайёр маълумотлар, ёқилғи ва энергетика ресурслари, қadoқлаш ва ўров материаллари, эътиёт қисмлар, тугалланмаган ишлаб чиқариш ва келажакдаги харажатларни киритиш мумкин. Режалаштириш, системали ҳисоб ва ҳисоботни ташкил қилиш учун қулайлик яратиш мақсадида айланма ишлаб чиқариш фондлари уч гуруҳга бўлинади:

- * ишлаб чиқариш заҳиралари;
- * тугалланмаган ишлаб чиқариш ва корхонада тайёрланган ярим тайёр маълумотлар;
- * келгуси давр харажатлари.

Муомала фондлари корхонанинг тайёр маълумот заҳирасини яратиш учун мўлжалланган пул маблағлари, шунингдек, чек ва векселлар, акциядорларнинг қарзлари, турли хил дебиторлик қарзлари, банк ва кассаларнинг ҳисоб рақамларидаги маблағлардан иборат бўлади. Муомала фондлари ва айланма ишлаб чиқариш фондлари мажмуаси, корхонанинг айланма маблағлари (капитали)ни ташкил қилади.

Ишлаб чиқаришда банд бўлган айланма маблағлар катталигини белгиловчи асосий омиллар – бу, маълумот тайёрлашнинг ишлаб чиқариш цикли узунлиги, меҳнатни ташкил қилиш, техника ва технологиянинг ривожланиш даражаси, меҳнат предметлари ва қуролларидан фойдаланиш нормаларидир. Айланма маблағлар катталиги, шунингдек, маълумотларни сотиш шароитлари, таъминот ва маълумотни сотиш тизимини ташкил қилиш даражаси билан ҳам боғлиқ бўлади.

Юқорида келтирилган қолатлардан келиб чиққан ҳолда шунини айтиш мумкинки, айланма маблағлардан қуйидаги ҳолларда фойдаланилади:

- хом ашё, материал, эътиёт қисмлар ҳамда ишлаб чиқаришни ташкил қилишда зарур бўлган бошқа меҳнат предметлари;
- ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол қилинувчи электр энергияси, ёқилғи каби ресурслар учун қoқ тўлаш;

- корхонани ташкил этиш ва фаолият юритиш даврида ойлик иш **□а□и** тўланиши;
- соли**□** ва бош**□а** мажбурий тўловларни тўлаш.

Бозор муносабатлари ва деярли барча ресурслар та**□**чиллиги шароитларида айланма мабла**□**лар, биринчи ўринда моддий ресурслардан рационал фойдаланиш ва уларни шакллантириш за**□**ираларини излаб топиш **□**ар бир корхона олдида турган му**□**им вазифа **□**исобланади. Бунда за**□**ира деганда, моддий ва пул ресурсларини яхшилашнинг юзага келган ёки юзага келаётган, лекин **□**али фойдаланилмаган (тўли**□** ёки **□**исман) имкониятларини тушуниш лозим.

Бу за**□**иралар келиб чи**□**иши ва фойдаланилишига кўра хал**□** хўжалигига ва тармо**□**ларга тегишли ёки тармо**□**лараро, ишлаб чи**□**ариш ичидаги (завод, цех ва **□**оказо) турларига бўлинади. «Корхона и**□**тисодиёти»да **ички ишлаб чи**□**ариш за**□**иралари** - ишлаб чи**□**ариш жараёнларини ташкил **□**илиш **□**амда техника ва технологияни такомиллаштириш, ма**□**сулотларнинг янги ва янада мукамал турларини ўзлаштириш, ишлаб чи**□**арилаётган ма**□**сулот сифатини ошириш билан бевосита бо**□**ли**□** бўлган моддий ресурслардан фойдаланишни яхшилаш имкониятлари, катта а**□**амият касб этади. За**□**иралар шунингдек, моддий ресурсларни сарфлашни нормаллаштириш, ишлаб чи**□**арилаётган ма**□**сулотларнинг ме**□**нат си**□**имини камайтириш, ме**□**натни ташкил **□**илишнинг рационал усулларини **□**ўллаш натижасида **□**ам ани**□**ланади. **□**ис**□**ача айтганда **□**ар бир корхона, айни**□**са, йирик ва машинасозлик корхоналари **□**амда уларга я**□**ин бўлган корхоналар, моддий ва пул ресурсларидан, яъни хусусий капитал ва бош**□а** активлардан рационал фойдаланиш бўйича пухта ишлаб чи**□**илган чора-тадбирлар мажмуасига эга бўлиши зарур.

Ресурслардан самарали фойдаланишнинг техник-ишлаб чи**□**ариш йўналишлари **□**аторига, бирламчи хом ашёни ишлаб чи**□**аришда фойдаланишга сифатли равишда тайёрлаш, машина ва ускуналар конструкциясини такомиллаштириш, хом ашё, материал, ё**□**ил**□**иларнинг тежамкор турларидан фойдаланиш, ишлаб чи**□**ариш чи**□**итларини камайтирувчи **□**амда иккиламчи ресурслардан максимал даражада фойдаланиш ва барча турдаги йў**□**отишларнинг олдини олишни таъминловчи янги техника ва технологияларни жорий **□**илишни киритиш мумкин.

Ресурслардан о**□**илона фойдаланишнинг ташкилий-и**□**тисодий йўналишлари **□**аторига, ма**□**сулотлар материал си**□**имини режалаштириш ва нормалаштиришнинг илмий даражасини ошириш, ресурсларни сарфлашнинг техник жи**□**атдан асослаб берилган норма ва нормативларини ишлаб чи**□**иш, “эски” ва “янги” ма**□**сулот ишлаб чи**□**ариш ўртасида прогрессив пропорцияларни белгилаш, ме**□**натни ташкил **□**илишнинг самарали усулларини ра**□**батлантириш билан бо**□**ли**□** бўлган чора-тадбирлар киритилади.

Айланма мабла**□**лар ва уларнинг таркибий **□**исмларидан самарали фойдаланишнинг асосий йўналишлари иш жойларида (бригада, цех ва ишлаб чи**□**ариш участкаларида) битта ми**□**дордаги хом ашё ва материаллардан

тайёрланувчи якуний маъсулотларни кўпайтиришдадир. У ишлаб чиқаришни техник жиҳатдан таъминлаш, ходимларнинг малакаси, моддий-техника таъминоти, моддий ресурслар заҳираларини сарфлаш нормаларига боғлиқ бўлади.

8.2. Айланма маблақларнинг тузилмаси ва қаракати қамда уларнинг корхона иқтисодиётига таъсири

Айланма тузилмаларни режалаштириш ва бошқаришнинг қозирги пайтдаги амалиётида ушбу маблақларнинг таркиби ва тузилмасини баҳолаш ва тақлил қилишга, шунингдек, уларнинг функционал роли ва қаракатига катта эътибор қаратилади. Айланма ишлаб чиқариш фондлари корхона айланма маблақларининг энг фаол қисми бўлса, муомала фондлари ишлаб чиқариш жараёнида бевосита иштирок этмайди қамда янги истеъмол қийматини яратмайди. Бу ерда умумий қоида шундайки, айланма маблақлар доимо айланишда бўлиши зарур - уларнинг самарадорлиги ва корхона иқтисодиётига таъсири айнан шунда кўзга ташланади.

Айланма ишлаб чиқариш фондлари корхона айланма маблақларининг асосий ва салмоқли қисми сифатида ўз таркибига қуйидагиларни қамраб олади:

* **ишлаб чиқариш заҳиралари** – бу ишлаб чиқариш жараёнида ишлаб чиқаришга киритиш учун тайёрланган қамда хом ашё, асосий ва ёрдамчи материаллар, ёқилқи, харид қилинувчи ярим тайёр маъсулотлар, бутловчи қисмлар, қадоллаш ва ўров материаллари, асосий фондларни таъмирлаш учун эътиёт қисмлар, ёқилқи-мойлаш материалларидан ташкил толувчи меънат предметлари;

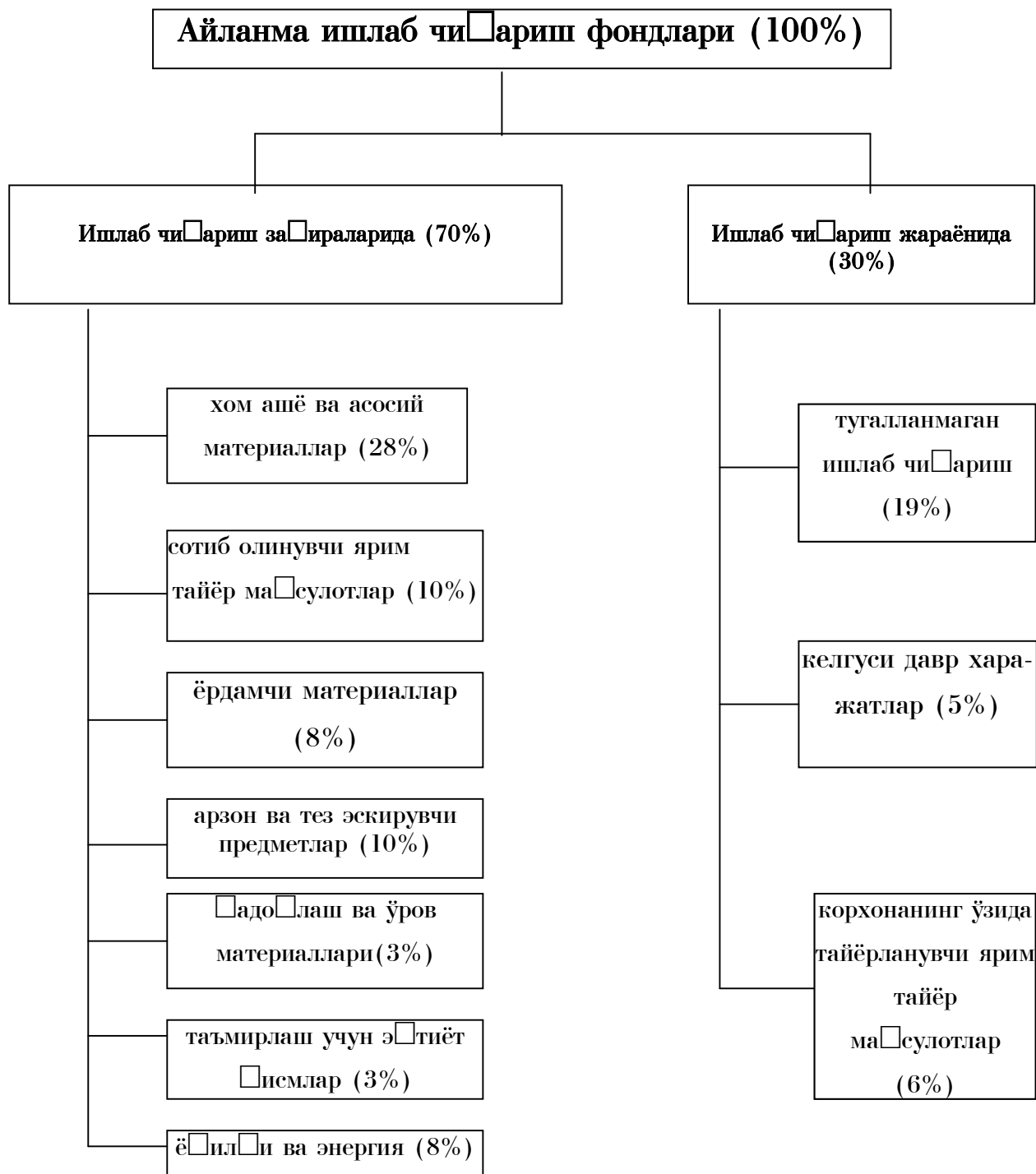
* **тугалланмаган ишлаб чиқариш ва корхонада тайёрланган ярим тайёр маъсулотлар** – бу, ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланишга топширилган қамда ишлов бериш ва йиқув жараёнида бўлган, лекин ишлаб чиқариш жараёни тўлиқ тугалланмаган қамда ушбу корхонада кейинчалик ишлов берилиши лозим бўлган меънат предметлари;

* **келгуси давр харажатлари** - айти пайтда ишлаб чиқарилаётган, лекин келажакдаги маъсулотларга мансуб бўлган янги турдаги маъсулотларни тайёрлаш ва ўзлаштириш харажатлари (масалан, асбоб-ускуналарни қайта режалаштириш, маъсулотларнинг янги турларини тайёрлаш ва лойиқалаштиришга сарфланувчи харажатлар ва бошқалар).

Айланма ишлаб чиқариш фондлари алоқида таркибий қисмлари ёки элементлари ўртасидаги фоизларда ифодаланувчи ўзаро муносабатлар **айланма ишлаб чиқариш фондларининг тузилмасини** ташкил қилади. Айланма ишлаб чиқариш фондлари ва муомала фондлари ўртасидаги худди шундай фоизлардаги муносабатлар корхона айланма маблақларининг тузилмаси деб аталади. 8.1 - чизмада корхона айланма маблақларининг тахминий (намунавий) тузилмаси кўрсатилган.

Чизмадан кўриш мумкинки, ишлаб чиқариш заҳиралари айланма ишлаб чиқариш фондларининг асосий қисмини ташкил қилади. Бироқ бозор иқтисодиёти, айтиқса, барча ресурслар тақчиллиги шароитларида ишлаб

чиқариш закираларининг қаддан ташқари ошириб юборилиши корхона иқтисодиётига салбий таъсир қилишидан ташқари, ресурсларни “боқлаб” қўяди қамда уларнинг йўқотилишига олиб келади. Шу сабабли айланма маблақлар қажмини оптималлаштириш ва уларни мақсулот ишлаб чиқариш дастурларига мос қолга келтириш корхонанинг тежамкорлик режимида фаолият юритиши катта ақамиятга эга бўлади.

8.1 -чизма. Корхона айланма маблақларининг намунавий тузилмаси

Иқтисодиётнинг турли тармоқларидаги корхоналарнинг айланма маблақлари ишлаб чиқаришнинг технологик ташкил этиш хусусиятларига

кўра, бир-биридан фарқ қилади. Бу хусусиятларнинг характери ишлаб чиқарилаётган маҳсулот тури ва мураккаблиги, ихтисослаштириш даражаси, маҳсулотни реализация қилиш шароитлари ва шу кабилар билан изоқланади. Айланма маблақлар тузилмасининг тармоқлар бўйича фарқланишини қуйидаги жадвал орқали билиб олиш мумкин (8.1-жадвал).

8.1-жадвал

Айланма маблақларнинг тармоқлар бўйича тақсимланиши

Айланма фондларнинг гуруҳ ва элементлари	Бутун саноат	Қора металлургия	Машина-созлик	Энергетика	Енгил саноат	Озиқ-овқат саноати
1. Ишлаб чиқариш завоиралари - жами	70,2	65,0	55,3	98,3	90,0	78,8
Жумладан: хом ашё ва асосий материаллар, ярим тайёр маҳсулотлар	46,2	23,8	37,5	-	76,7	52,2
Ёрдамчи материаллар	6,6	11,0	2,3	24,1	5,7	6,1
Ёнгилқин	1,7	2,0	0,7	37,4	0,5	1,6
Таъмирлаш учун эълтиёт қисмлар	3,9	11,0	2,0	23,0	1,7	2,0
Қадоқлаш ва ўров материаллари	3,0	0,5	0,6	0,3	1,2	11,3
Инструментлар, хўжалик асбоблари ва қиммат бўлмаган, тез эскирувчи бошқа предметлар	9,8	16,7	12,2	19,5	3,2	5,6
2. Тўғалланмаган ишлаб чиқариш ва корхонада тайёрланган ярим тайёр маҳсулотлар	24,0	18,3	42,2	0,5	9,8	19,5
3. Келгуси давр харажатлари ва бошқа меълнат предметлари	5,8	16,7	2,5	1,2	0,2	1,7
Жами айланма ишлаб чиқариш фондлари	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Айланма фондлар тузилмаси нафақат саноатнинг турли тармоқларида, қаттоки бир тармоқ ва бир корхонанинг ўзида ҳам фарқланади. Бундай фарқланишга турли хилдаги хом ашё ва материаллар, ишлаб чиқариш технологияси ва техникасидаги фарқлар, корхоналарнинг географик жойлашуви, ишлаб чиқаришнинг ташкил этилиши ва меълнат тақсимоти, моддий-техника таъминоти сабаб бўлиши мумкин.

Корхоналар айланма маблақлари таркиби ва тузилмасига хўжалик юритиш қобилияти ва унинг самарадорлигига риоя қилиш қоидалари катта таъсир кўрсатади. Яъни корхона ишлаб чиқариш завоираларини ва айланма маблақларнинг таъминланганлигини қаддан ташқари оширишга интилмаслиги зарур. Амалиётнинг гувоқлик беришича, бу, ресурсларнинг қалок бўлишига ва сунъий танқисликнинг юзага келишига сабаб бўлади. Шу сабабли хом ашё ва материалларни сарфлашнинг технологик нормаларига риоя қилиш, уларни сақлашни тўқри йўлга қўйиш, чиқитлар ва

йўқотишларни камайтириш, замонавий ва арзон материаллардан фойдаланиш катта ақамият касб этмоқда. Бироқ арзон материаллардан фойдаланиш доим ақам корхона имкониятлари ва хоқишидан келиб чиқавермайди ва ташқи муқит, биринчи ўринда ишлаб чиқаришдаги ақамкорлар, бақони шакллантириш, умумий иқтисодий барқарорлик ва бошқа омиллар билан ақам боқилиқ бўлади.

Корхона иқтисодиётига айланма маблақларнинг таркиби ва тузилмасидан ташқари, уларни ишлаб чиқариш, такрор ишлаб чиқариш ва муомаланинг турли босқичларида излаб топиш катта таъсир кўрсатади. Айланма маблақларнинг тўлиқ айланиши уч босқичдан иборат бўлиб, бу жараёнда мақсулот ишлаб чиқарилади ва сотилади.

Биринчи босқичда айланма маблақлар пул шаклидан моддий бойликларнинг ишлаб чиқариш зақираларига айланади, яъни пул - товар (Д-Т).

Иккинчи босқич ишлаб чиқариш, яни мақсулотни тайёрлаш жараёнини ўз ичига олади. Бу босқичда айланма маблақлар ва биринчи ўринда айланма фодлар тугалланмаган ишлаб чиқариш ва ярим тайёр мақсулотлар қолига келтирилиб, товар шаклини олади (Т).

Учинчи босқичда айланма маблақлар товар мақсулоти шаклида муомалага киритилиб, сотилади ва яна пул шаклини олади (Т-П).

Шу тариқа айланма маблақлар барча босқичлардан ўтиб, тўлиқ айланишни амалга оширишини қуйидаги тарзда акс эттириш мумкин:

- 1-босқич - пул-товар (П-Т);
- 2-босқич - ишлаб чиқариш (И.Ч);
- 3-босқич - товар-пул (Т-П).

Шуни қайд қилиб ўтиш муқимки, корхонанинг айланма маблақлари бир вақтнинг ўзида учала босқичда ақам пул маблақлари, ишлаб чиқариш зақиралари, тугалланмаган ишлаб чиқариш, ярим тайёр ва тайёр мақсулотлар кўринишида мавжуд бўлиши мумкин. Корхонанинг айланма маблақлари қаракати маълум бир иқтисодий қонунлар асосида ишлаши ақамда улардан ишлаб чиқариш ва такрор ишлаб чиқаришнинг барча босқичларида оқилона фойдаланишни кўзда тутиши ақам муқим ақамият касб этади. Бу қонунлардан ва айланма маблақлардан фойдаланиш қоидаларидан четга чиқиш айланма маблақларнинг етишмаслигига ёки самарадорликнинг пасайишига олиб келиши мумкин.

8.3. Айланма маблақларни нормалаштириш

Шаклланиш манбаига кўра, айланма маблақлар хусусий ва қарзга олинган турларга бўлинади.

Хусусий айланма маблақлар доимо корхона ихтиёрида бўлиб, хусусий ресурслар, асосан фойда қисобига шаклланади. Корхонанинг хусусий айланма маблақлари қаторига иш қақи бўйича қарзлар, таъминотчилар ёки ақамкорлар қарзлари, буюртмачиларнинг тайёрланган мақсулот учун тўлаган пуллари кабиларни киритиш мумкин. Бу маблақлар хусусий

маблақларга тенглаштирилган маблақлар ёки корхонанинг барқарор пасивлари деб аталади.

Қарзга олинган айланма маблақлар доимо қаракатда бўлмайди қамда корхонанинг мақсулотларни сотишдаги қийинчиликлар, моддий-товар бойликлар билан таъминлаш, мақсулот ишлаб чиқариш дастурини ошириб бажариш ва бошқа вақтинчалик эҳтиёжларни қоплаш учун фойдаланилади. Улар қаторига банк кредитлари, кредиторлик қарзлари (тижорат кредитлари) ва бошқа пасивларни киритиш мумкин.

Айланма маблақларни бошқариш мақсулот ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнининг узлуксизлигини таъминлашда айланма маблақлардан иложи борича камроқ фойдаланишда ифодаланади. Бу эса корхона айланма маблақлари айланишининг барча босқичларида мос равишда минимал, лекин етарли тарзда рационал тақсимланиши зарурлигини англатади. Бу вазифа ўз навбатида моддий ресурслар зақиралари ва харажатларини нормалаштириш туфайли муваффақиятли амалга оширилмоқда.

Айланма маблақларни нормалаштириш корхонанинг узлуксиз ишлаши таъминлайдиган моддий бойлик ва бошқа ресурсларнинг минимал, лекин етарли зақираларини шакллантириш учун зарур бўлган пул маблақларини аниқлашда ифодаланади. У ички зақираларни аниқлаш, ишлаб чиқариш цикли давомийлигини қисқартириш ва тайёр мақсулотни тезроқ сотиш имкон яратади.

Бироқ амалиётда корхоналарнинг барча айланма маблақлари қам нормалаштирилмайди. Шу сабабли айланма маблақлар нормалаштирилувчи ва нормалаштирилмайдиган турларга тақсимланади ва улар қозирги бозор муносабатлари шароитларида қам ўз ақамиятини йўқотмаган.

Нормалаштирилувчи айланма маблақлар қаторига корхона омборларидаги ишлаб чиқариш зақиралари (хом ашё, материаллар, ёқилқи, унчалик қиммат бўлмаган предметлар ва жиқозлар), тугалланмаган ишлаб чиқариш, келгуси давр харажатлари ва омбордаги тайёр мақсулотлар киритилади.

Нормалаштирилмайдиган айланма маблақлар, бу – харидорларга бериб юборилган тайёр мақсулот ёки товарлар, қисоб рақамидаги пул маблақларидир.

Корхоналар фаолиятида барча айланма маблақлар салмоқида 70-80%ни ташкил қилувчи нормалаштирилувчи айланма маблақлар асосий ўрин тутати. Айланма маблақларни нормалаштириш тежамкорлик режимида риоя қилиш ва ресурслардан оқилона фойдаланиш имконини яратади.

Ресурсларни нормалаштириш жараёнида айланма маблақларнинг норма ва нормативлари белгиланади.

Айланма маблақларнинг нормаси, корхона моддий-товар бойликларининг минимал зақираларини тавсифлайди қамда ишлаб чиқарилаётган мақсулот бирлигига тўқри келувчи пул ўлчовида, зақира кунлари ва зақира нормаларида қисобланади.

Айланма маблақларнинг нормативи айланма маблақлар нормасини, нормаси аниқланган кўрсаткичга кўпайтиришни ифодалайди қамда қоидада

кўра, пул кўринишида ўлчанади. У □уидаги формула асосида □исобланиши мумкин:

$$H_{\text{ай.м}} \cdot K_{\text{ич.3}} \cdot Q_{\text{т.ич}} \cdot Q_{\text{т.м}}$$

Бу ерда:

$H_{\text{ич.3}}$ - ишлаб чиқарилган зақиралар нормаси;

$H_{\text{т.ич}}$ – тугалланмаган ишлаб чиқариш нормаси;

$H_{\text{т.м}}$ - тайёр мақсулот нормаси.

Айланма маблақларни нормалаштириш ва айланиса, моддий ресурсларни сарфлаш нормаларини белгилашда □уидаги тамойилларга амал қилиш лозим:

- * нормаларнинг прогрессивлиги ва динамиклиги;
- * нормаларнинг иқтисодий ва ишлаб чиқариш–техникавий жиқатдан асосланганлиги;
- * хом ашё, материал, ёқилқи, электр энергияси ва бошқа ресурслар ўлчамини тўқри танлаш;
- * чиқит ва йўқотишларнинг олдини олиш;
- * эскирган нормаларни қайта кўриб чиқиш қамда уларни фан-техника тараққийёти ютуқларига мос қолга келтириш.

Моддий ва бошқа ресурсларни нормалаштиришда бир нечта усуллар қўлланилади. Амалиётда □уидаги усуллар кўпроқ учрайди:

1. Ўтган йиллар давомида амалда сарфланган ресурслар тўқрисидagi □исобот маълумотларини ўрганиш қамда бир неча йиллар давомида рўй берган пасайишларни □исоблашга асосланувчи статистика-тажриба усули.

2. Лаборатория тажрибаларига асосан яратилган қамда инструментлар ва ёрдамчи материаллар сарфланиши нормасини аниқлашда қўлланилувчи - лаборатория–техникавий усули.

3. Юзага келган ишлаб чиқариш шароитларидан ташқари бошқа корхоналарнинг илқор тажрибалари ва ютуқларини қам □исобга олиш имконини берувчи, моддий ресурслардан фойдаланишни нормалаштиришнинг мукамалроқ усули □исобланувчи – □исоб-тақлилий усули.

Корхона айланма маблақларини нормалаштириш тадбирлари ишлаб чиқариш зақираларини нормалаштириш, шунингдек, тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг оптимал катталиги, тайёр мақсулот қолдиқлари ва келгуси давр харажатларини аниқлаш билан боқлиқ вазифаларни ечишга олиб келади.

Ишлаб чиқариш зақираларини нормалаштириш, корхонанинг узлуксиз фаолият юритишини таъминлаш мақсадида амалга оширилади. Агар ишлаб чиқариш зақиралари нормативлардан паст бўлса, ишлаб чиқариш жараёнининг издан чиқиши, ишчи кучи ва усқуналарнинг бекор туриб қолиши, корхонанинг ишлаб чиқариш ва иқтисодий кўрсаткичлари пасайишига олиб келиши мумкин. Шу билан бир пайтда, ишлаб чиқариш зақираларининг белгиланган норма ва нормативлардан ошиб кетишига қам йўл қўймаслик керак, чунки бу маблақларнинг “музлаб” қолишига ва натижада корхона ва давлатнинг зарар кўришига олиб келади.

Ишлаб чиқариш зақиралари жорий, суқурта (кафолатли), тайёрлов (технологик) ва мавсумий турларга бўлинади.

Жорий заҳира – бу, материаллар етказиб бериш оралиқда ишлаб чиқаришни моддий ресурслар билан таъминлаш учун зарур бўлган заҳирадир. Жорий заҳиралар материал етказиб бериш даври, оралиқ ва оралиқ амда хом ашё ва бошқа материалларнинг суткалик сарфланишига тўғридан-тўғри боғлиқ бўлади.

Мисол. Нон комбинати бир суткада 10 тонна ун сарфлайди, тегирмондан эса бир ойда бир марта ун қабул қилади. Яъни етказиб бериш оралиқи 30 кунни ташкил қилади. Демак, уннинг максимал даражадаги жорий заҳираси 300 (10х30) тоннани, ўртача жорий заҳираси 150 (10х30:2) тоннани, ун қар ўн кунда етказиб берилгандаги минимал жорий заҳираси эса 50 (10х10:2) тоннани ташкил қилади.

Шу тариқа жорий заҳиралар қажми кўп жиқатдан етказиб бериш оралиқиға боғлиқ бўлади: оралиқ қанчалик кичик бўлса, заҳира шунчалик кам бўлади. Бундан келиб чиққан қолда жорий заҳира миқдорини қуйидаги формула асосида топиш мумкин:

$$Z_{\max} \text{ қ } M_{\text{ўр}} \times T_{\text{т.ц}}$$

Бу ерда:

$M_{\text{ўр}}$ – ушбу материалдан ўртача суткалик фойдаланиш миқдори (Т., дона);

$T_{\text{т.ц}}$ – етказиб бериш оралиқи ёки таъминот цикли, кунлар.

Суқурта (кафолат) заҳирасидан таъминотда юзага келиши мумкин бўлган узилишлар ёки кўзда тутилмаган қолатларда фойдаланиш мўлжалланади. Кўпинча суқурта заҳирасининг миқдори жорий заҳира нормасининг 50% миқдорида белгиланади қамда қуйидаги формула асосида қисобланади:

$$Z_{\text{стр}} \text{ қ } M_{\text{ўр}} \times (T_1 \text{ қ } T_2 \text{ қ } T_3 \text{ қ } T_4)$$

Бу ерда:

T_1 – материални юклаш учун кетадиган вақт;

T_2 – материаллар йўлда бўладиган вақт;

T_3 – материалларни омборга қабул қилиш вақти;

T_4 – материалларни фойдаланишға тайёрлаш вақти.

Суқурта заҳираси омборда жорий заҳира билан биргаликда сақланади қамда ундан умуман фарқ қилмасида, алоқида қисобга олинади ва фақат корхона рақбариятининг рухсати билангина сарфланади.

Тайёрлов (технологик) заҳирасидан хом ашё ва материалларни ишлаб чиқаришға киритиш учун тайёр қолга келтиришда фойдаланилади. Бундай заҳиралар ишлаб чиқаришнинг ўзига хос хусусиятлари ва технологияларига эга бўлган корхоналардагина яратилади. Бундай корхоналар қаторига ёқмой комбинати, ёқочни қайта ишлаш корхонаси кабиларни киритиш мумкин. Мазкур қолларда тайёрлов заҳираси миқдори тайёрлов технологияси ва операцияларига мос қолда нормаға солинади.

Мавсумий заҳиралар асосан учта сабабға кўра юзага келади: биринчидан, хом ашё тайёрлашнинг мавсумийлиги; иккинчидан, уни истеъмол қилишнинг мавсумийлиги; учинчидан, материалларни етказиб беришнинг мавсумийлиги. Мавсумий заҳиралар қажми худди жорий

зақиралар қажми каби, ўртача бир суткада истеъмол қилиш ва мавсумий зақиралар яратилиши лозим бўлган вақтга асосан аниқланади.

Ишлаб чиқариш зақираларини нормалаштириш, ишлаб чиқаришда қўлланилувчи қар бир меҳнат предмети (хом ашё ва материаллар, ёрдамчи материаллар ва бошқалар) учун алоқида амалга оширилади қамда бу ўз навбатида ишлаб чиқариш зақираларини яратишда айланма маблақларга бўлган эқтиёжни аниқлашга асос бўлиб хизмат қилади.

Мисол. Пойабзал ишлаб чиқарувчи корхонада (харажатлар сметасига кўра) 1 чорак учун 180 минг сўм миқдордаги хом ашё ва асосий материалларни 30 кунлик зақира нормасида; 54 минг сўм миқдордаги ёрдамчи материалларни 40 кун зақира нормасида; 27 минг сўм миқдордаги қадоқлаш ва ўров материалларидан 20 кун зақира нормасида сарфлаш кўзда тутилган. Бундай шароитларда асосий воситалар нормативи (эқтиёжи) қуйидагича бўлади:

Хом ашё ва асосий материаллар бўйича $\frac{180}{90} \times 30 = 60$ минг сўм

Қўшимча материаллар бўйича $\frac{54}{90} \times 40 = 24$ минг сўм

Қадоқлаш ва ўров материаллари бўйича $\frac{27}{90} \times 20 = 6$ минг сўм

Тугалланмаган ишлаб чиқаришни нормалаштириш. Тугалланмаган ишлаб чиқариш бўйича айланма маблақлар нормативини аниқлаш корхона фаолиятидаги энг мураккаб ва кўп меҳнат талаб қилувчи жараён қисобланади. Тугалланмаган ишлаб чиқариш сифатида ишлаб чиқаришнинг турли босқичларида - хом ашёни техник назорат бўлими (ТНБ) томонидан қабул қилишдан то тайёр мақсулот омборига топширгунга қадар ишлов берилаётган мақсулотларни кўрсатиши мумкин.

Тугалланмаган ишлаб чиқариш бўйича айланма маблақлар нормативи миқдори қуйидагиларга боқлиқ бўлади:

1. Мақсулот ишлаб чиқариш қажми.

2. Мақсулот ишлаб чиқариш учун сарфланувчи жорий харажатлар, яъни таннаrx.

3. Хом ашё ва материалларни ишлаб чиқаришга киритиш вақтидан то тайёр мақсулот чиқишигача бўлган ишлаб чиқариш циклининг давомийлиги. Ишлаб чиқариш циклининг давомийлигини топишда қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$T_{ич.ц} = t_{техн} + t_{контр} + t_{транс} + t_{тан}$$

Бу ерда:

$t_{\text{тех}}$ - маълумот ишлаб чиқаришдаги барча операцияларга сарфланувчи вақти;

$t_{\text{тан}}$ - операциялар оралиқларидаги вақт (танаффуслар);

$t_{\text{транс}}$ - транспортда ташиш вақти;

$t_{\text{контр}}$ - маълумотни йиғиш, қабул қилиш ва ТНБга топшириш вақти.

Тугалланмаган ишлаб чиқаришга жалб қилинган айланма маблақларнинг ўсиши хом ашё ва материалларни ишлаб чиқаришга киритиш билан бошланади ҳамда ишлаб чиқариш цикли якунида (тайёр маълумот оморга топширилганда) энг юқори нуқтасига чиқadi. Тугалланмаган ишлаб чиқариш нормативини қисоблашда ишлаб чиқариш цикли кунларда белгиланади ҳамда бунда қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$H_{\text{т.ич}} \text{ қ } M_{\text{к}} \times T_{\text{ич.ц}} \times K_{\text{х.ў.}}$$

Бу ерда:

$M_{\text{к}}$ - ўртача бир кунлик харажатлар, сўмларда;

$T_{\text{ич.ц}}$ - ишлаб чиқариш цикли давомийлиги, кунларда;

$K_{\text{х.ў.}}$ - харажатларнинг ўсиш коэффициенти.

Харажатларнинг ўсиш коэффициенти асосий материаллар ($M_{\text{а}}$) тўлиқ қийматда олинувчи катталиқ сифатида қисобланади. Ишлаб чиқариш харажатлари ($M_{\text{ич}}$) бутун ишлаб чиқариш цикли мобайнида бир хил суратда ўсиб боради ҳамда 50% қийматда қисобга олинади:

$$K_{\text{нз}} \text{ қ } (M_{\text{а}} \text{ қ } 0,5M_{\text{ич}}) : C$$

Бу ерда:

C - маълумот бирлигининг режадаги таннарни.

Агар кейинги харажатлар ($M_{\text{ич}}$) бир хил сурат билан ўзгармаса, у ҳолда ўсиш коэффициенти қуйидаги формула асосида қисобланади:

$$K_{\text{х.ў.}} \text{ қ } (M_{\text{а}} \text{ қ } C_{\text{яф}} \text{ қ } C_{\text{бут}} \text{ қ } 0,5M_{\text{ич}}) : C$$

Бу ерда:

k , k - ярим тайёр маълумотлар ва бутловчи қисмларни мос равишда пасайтирувчи коэффициентлари;

$C_{\text{яф}}$ - ярим тайёр маълумотлар қиймати;

$C_{\text{бут}}$ - бутловчи қисмлар қиймати.

Пасайтирувчи коэффициентлар ярим тайёр маълумотлар ва бутловчи қисмларга ишлов берилган кунларнинг ишлаб чиқариш цикли давомийлигига нисбатини ифодалайди. Масалан, агар ишлаб чиқариш цикли 20 кун бўлиб, бутловчи қисмлар 8 кун давомида ишлаб чиқаришда бўлган бўлса, пасайтирувчи коэффициент 0,4 (8:20) га тенг бўлади.

Тайёр маълумот қолдиқларини нормалаштириш. Ишлаб чиқариш жараёни тугаллангандан сўнг меҳнат предметлари тайёр маълумот кўринишида муомалага киритилади.

Айланма маблақларнинг тайёр маълумотга айланиш нормативи миқдори, ўртача бир суткалик ишлаб чиқарилган маълумотнинг (таннарни бўйича) айланма маблақларнинг кунлардаги тайёр маълумот нормасига

сифатида, яъни тайёр маълумотнинг корхона омборида сақланиш муддати сифатида аниқланади:

$$Г_n \leq B : T \times H_{T.M}$$

Бу ерда:

G_n – тайёр маълумот нормативи;

B - режалаштирилган даврда режадаги таннарх бўйича ишлаб чиқарилган маълумот;

$H_{T.M}$ – тайёр маълумотлардаги айланма маблақлар зақиралари нормаси, кунларда;

T - режадаги даврда календар кунлар миқдори.

Тайёр маълумотнинг омборда сақланиш муддати тайёр маълумотни транспортировка қилиш ва сотишга боқлиқ бўлади. Айланма маблақларнинг ушбу нормасидаги кунлар сони маълумотни тайёрлаш, юклаш, қўжатларни тайёрлаш ва уларни банкка топшириш учун зарур бўлган кунлардан иборат бўлади.

Келгуси давр харажатларни нормалаштириш. Ўсиб бораётган фан-техника тараққиёти суръатлари айланма маблақларнинг келгуси давр харажатлари ақамиятини оширмоқда. Бу харажатлар корхонанинг махсус бухгалтерия қисобида учта манба: янги техникани ўзлаштириш фонди (агар корхонада шундай фонд мавжуд бўлса), банк кредити ва фойда (харажатларни маълумот таннархига киритиш йўли билан) қисобига йиқилади. Айланма маблақларнинг келгуси давр харажатлари (H_{kd}) нормасини қисоблашда қуйидаги формулага амал қилинади:

$$H_{kd} = P \cdot K \cdot P_{ич} \cdot K \cdot P_T$$

Бу ерда:

P - йил бошида келгуси давр харажатлари учун сарфланиши мўлжалланган маблақлар миқдори (бухгалтерия қисоботи бўйича);

$P_{ич}$ – режадаги йилда лойиқа-сметаларда кўзда тутилган ишлаб чиқариш харажатлари;

P_T - ўзлаштирилаётган маълумот таннархига киритилувчи қамда сметаларда кўзда тутилувчи ёки махсус манбалар қисобига қопланувчи харажатлар.

8.2-жадвал

Айланма маблақларнинг келгуси давр харажатлари нормативини қисоблаш бўйича мисол

Харажатлар тури ёки гуруҳи	Йил бошига қолдиқ, минг сўм	Бир йиллик харажатлар, минг сўм	Бўлиши керак	Йил охирига қолдиқ, минг сўм
Янги турдаги маълумотларни ўзлаштириш бўйича харажатлар, жами	180	348	448	80
Жумладан:				
А маълумот	90	148	238	-
Б маълумот	90	200	210	80

Алоқанда элементлар бўйича айланма маблақлар харажатлари нормалари аниқлангандан сўнг, айланма маблақларга бўлган умумий эътиёжлар (норматив) миқдори қисобланади. Корхона айланма маблақларига бўлган умумий эътиёж, ишлаб чиқариш зақиралари (хом ашё ва асосий материаллар, ёрдамчи материаллар, ярим тайёр мақсулотлар, харид қилинувчи мақсулотлар, қадоқлаш ва ўров материаллари, ёқилқи ва қоказолар), тугалланмаган ишлаб чиқариш, тайёр мақсулот ва келгуси давр харажатларидан иборат бўлади.

8.4. Айланма маблақлардан фойдаланиш кўрсаткичлари ва уларнинг айланишини тезлаштириш йўллари

Айланма маблақлар айланишини тезлаштириш нафақат корхона учун, балки бутун халқ хўжалиги учун қам катта ақамият касб этади. У ресурсларнинг нисбий озод қилиниши, ижтимоий харажатларнинг камайтирилишига кўмаклашади ва иқтисодий режалаштириш суръатини оширади.

Корхона айланма маблақларидан самарали фойдаланиш учта асосий кўрсаткични тавсифлайди:

- 1) айланиш коэффициенти;
- 2) айланма маблақларнинг юкланиш коэффициенти;
- 3) воситаларнинг бир марта айланиши давомийлиги.

Айланиш коэффициенти корхона айланма маблақларининг маълум бир вақт (йил, чорак) давомида амалга оширувчи айланишини тавсифлайди ёки айланма маблақларнинг қар 1 сўмига тўқри келувчи сотилган мақсулотларни кўрсатади. У қуйидаги формула асосида қисоблаб топилади:

$$K_a \text{ қ } P_m : C_a$$

Бу ерда:

P_m — сотилган мақсулот қажми, пул ўлчовида;

C_a — айланма маблақларнинг ўртача қолдиқ қажми, пул ўлчовида (айланма маблақлар нормативи).

Мисол. Корхонанинг бир йил мобайнида сотилган мақсулотлари қажми 800 млн сўмни ташкил қилади. Бу қолда айланма маблақлар нормаси 200 млн сўмни ташкил қилади. Демак K_a қ 4,4 (880:200).

Айланма маблақларни юкланиш коэффициенти айланиш коэффициентига тескари бўлган қийматдир. У сотилган қар 1 сўм мақсулотга сарфланган айланма маблақларни тавсифлайди қамда қуйидаги формула асосида қисоблаб топилади:

$$K_{ю} \text{ қ } C_a : P_m$$

Бир марта айланиш давомийлиги кунларда ўлчанади қамда шу даврдаги кунлар сонини айланиш коэффициентига нисбати орқали қуйидаги формула асосида қисобланади:

$$T \text{ қ } D : K_a$$

Бу ерда:

D - шу даврдаги кунлар сони (360, 90).

Айланма маблақларнинг тўлиқ айланиш муддати қанчалик кичик ёки бу айланишлар сони қанчалик кўп бўлса, айланма маблақлар шунчалик кам

талаб қилинади ва аксинча, айланма маблақлар қанчалик тез айланишда бўлса, шунчалик самарали ишлатилади.

Бугунги кунда айланма маблақларда, айниқса, корхоналарнинг моддий-товар бойликларида банд бўлган йирик миқдордаги пул маблақлари уларнинг тўлиқ сқланишига эътибор қаратиш, улардан мақсадларга мувофиқ ва самарали фойдаланиш, шунингдек, уларнинг айланишини тезлаштиришни талаб қилади. Корхоналар олдида қўйилган вазифаларни бажариш қўйидагиларни амалга оширишни талаб қилади:

- * фан-техника тараққиёти ютуқларини кенг қўллаш;
- * ишлаб чиқаришнинг барча жараёнларида илмий жиқатдан асосланган норма ва нормативлар тизимини яратиш;
- * корхоналарни узоқ муддатли хўжалик алоқалари юритишга ўтказиш ва кооперация қилишни ривожлантириш;
- * мақсулотлар, молиявий, моддий ва куч-қувват ресурсларининг сифат балансини тузиш;
- * бошқариш тизимини ташкил этишнинг ва рақбатлантиришнинг оптимал шакллари қўллаш.

Айланма маблақларнинг айланишини тезлаштириш учун курашда қар бир корхона уларнинг ишлаб чиқариш ва муомалада бўлиш муддатини қисқартиришга эришиши зарур. Гап шундаки, айланма маблақларнинг муомала соқасида секин қаракатланиши корхонанинг бу воситалардан ишлаб чиқаришда фойдаланишда эришган ютуқларини йўққа чиқаришдан ташқари, уларнинг умумий айланишини қам секинлаштириши мумкин. Шу сабабли тайёр мақсулотни истеъмолчига етказиб беришни тезлаштириш ёки мақсулотни реализация қилиш муддатини қисқартириш қам айланма маблақларнинг айланишини тезлаштиришнинг муқим йўли қисобланади.

Айланма маблақларнинг айланишини тезлаштириш самараси, улардан фойдаланишни яхшилаш туфайли камроқ истеъмол қилиниши ёки қисман озод қилинишида акс этади. Айланма маблақлар мутлақ ёки нисбий озод қилиниши мумкин.

Мутлақ озод қилиш корхонанинг айланма маблақларга бўлган эқтиёжини камайтиришни тавсифлайди қамда мавжуд ресурслардан рационал фойдаланишга оид турли ташкилий-техник чора-тадбирлар қисобига амалга оширилади.

Мисол. Корхона айланма маблақларининг ўртача миқдори 2000 йилда 100 млн сўмни ташкил қилади. 2001 йилда ишлаб чиқариш қажминини ўзгартирмаган қолда 90 млн сўм миқдоридида эқтиёж режалаштирилмоқда. Бу қолда асосий воситаларнинг мутлақ озод қилиниши 10 млн сўмни ташкил қилади.

Нисбий озод қилиш айланма маблақлари қажмининг ўзгариши қамда сотилган мақсулот қажмининг ўзгаришини акс эттиради. Уни аниқлаш учун қисобот йилида айланма маблақларга эқтиёжни, мақсулотни мазкур давр мобайнида сотиш бўйича қақий айланиш қамда ўтган даврдаги айланишни (кунларда) инобатга олган қолда қисоблаш зарур. Улар ўртасидаги фарқ озод қилинган воситалар миқдорини беради.

Мисол. Корхонада 1999 йилда сотилган маъсулот қиймати 360 млн сўмни, 2000 йилда эса 400 млн сўмни ташкил қилган. Айланма маблақларнинг ўртача қолдиқи 1999 йилда 100 млн сўм, 2000 йилда эса 95 млн сўмни ташкил қилган. Айланиш муддати 1999 йилда 100 кун ($100 \times 360 : 360$). 2000 йилда айланма маблақларга эътиёж 111 млн сўм ($400 \times 100 : 360$). 1999 йилда айланма маблақларнинг ўртача қолдиқи 95 млн сўмни ташкил қилганини қисобга оладиган бўлсак, воситаларнинг нисбий озод қилиниши 16 млн сўмни ($111 - 95$) ташкил этади.

Қисқача хулосалар

Бир корхона айланма маблақларсиз фаолият кўрсата олмайди. Уларнинг мавжуд бўлиши қар бир ишлаб чиқариш жараёни учун мажбурий элемент қисобланади.

Корхонанинг молиявий ақволи кўп жиқатдан айланма маблақлардан фойдаланиш даражаси ва тузилмасига боқлиқ бўлади. Мазкур даража маъсулотнинг материал сиқими, электр сиқими, энергия сиқими, моддий ресурс харажатлари ва ундан фойдаланиш коэффиценти каби кўрсаткичларни тавсифлайди. Айланма маблақлардан фойдаланиш кўрсаткичлари қуйидагилар: айланиш коэффиценти, бир марта айланиш давомийлиги ва юкланиш коэффиценти.

Корхонада маъсулотнинг материал сиқимини пасайтириш иқтисодий ва ижтимоий жиқатдан катта ақамият касб этади, чунки у қуйидагиларга имкон яратади:

- ишлаб чиқариш харажатларини сезиларли равишда камайитириш;
- корхона ихтиёрида қолувчи фойда миқдорини ошириш;
- маъсулотнинг рақобатбардошлигини ошириш;
- корхонанинг молиявий ақволини яхшилаш.

Корхонада маъсулотнинг материал сиқимини қуйидагилар қисобига амалга ошириш мумкин:

- * машина ва асбоб-ускуналарнинг янада мукамал конструкцияларини яратиш;
- * сунъий ва синтетик материаллардан кенг равишда фойдаланиш;
- * кам чиқитли ва умуман чиқитсиз технологиялардан кенг равишда фойдаланиш;
- * корхонада мукамал норматив базани ташкил қилиш;
- * ишлаб чиқариш чиқитларидан қўшимча маъсулот ишлаб чиқаришда фойдаланиш;
- * ишлаб чиқаришни кобинациялаш;
- * маъсулот сифатини яхшилаш.

Корхонада моддий ресурслардан оқилона фойдаланишга фақат доимий амал қилувчи тизим сифатидаги ресурсларни сақлашнинг чуқур ўйланган сиёсати асосида эришиш мумкин.

Таянч иборалари

Айланма маблақлар, айланма капитал, айланма ишлаб чиқариш фондлари, муомала фондлари, зақира, ички ишлаб чиқариш зақиралари, ишлаб чиқариш зақиралари, тугалланмаган ишлаб чиқариш ва корхонада

тайёрланган ярим тайёр маъсулотлар, келгуси давр харажатлари, айланма ишлаб чиқариш фондларининг тузилмаси, хусусий айланма маблақлар, қарзга олинган айланма маблақлар, айланма маблақларни нормалаштириш, ишлаб чиқариш зақираларини нормалаштириш, жорий зақира, суқурта (кафолат) зақираси, тайёрлов (технологик) зақираси, мавсумий зақиралар, тугалланмаган ишлаб чиқаришни нормалаштириш, тайёр маъсулот қолдиқларини нормалаштириш, келгуси давр харажатларни нормалаштириш, айланиш коэффиценти, айланма маблақларни юкланиш коэффиценти, бир марта айланиш давомийлиги.

Назорат ва муқокама учун саволлар

1. Айланма маблақлар ишлаб чиқариш айланма фондларидан қандай фарқ қилади?
2. Айланма маблақларни ташкил қилувчи асосий элементлар қайсилар?
3. Айланма маблақлар тузилмаси деганда нима тушунилади? қайси омиллар унинг ўзгаришига таъсир кўрсатади?
4. қайси кўрсаткичлар ишлаб чиқариш айланма фондлари ва айланма маблақлардан фойдаланиш даражасини тавсифлайди?
5. қайси омиллар айланма маблақларнинг айланиш даражасига таъсир кўрсатади?
6. Корхонанинг норматив базаси деганда нима тушунилади?
7. Корхонанинг норматив базасини мукаммаллаштириш қандай ақамиятга эга?
8. Корхонада маъсулотнинг материал сиқимини камайитириш қандай ақамият касб этади?
9. Айланма маблақларни нормалаштиришнинг моқияти ва ақамияти қандай?
10. Корхонада маъсулот материал сиқимини камайитиришнинг асосий йўллари ва йўналишлари қандай?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхоналар тўқисида”ги қонун. қонун ва қарорлар. Т., “Ўзбекистон”, 2004., №3
2. И.А. Каримов. Ўзбекистон ХХІ аср бўсақасида: хавфсизликка тақдид, тараққийёт шартлари ва кафолатлари. Т., “Ўзбекистон”, 1997.
3. Экономика предприятия. Учебник для ВУЗов. 3-е издание /Под. ред. В.Я.Горфинкеля, В.А.Швандара. - М.: Юнити-Дана, 2003.
4. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: ўқув.қўлл. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамқармаси нашриёти, 2004.
5. Акромов Э.А Корхоналарнинг молиявий холати тахлили. – Т.: Молия, 2003. - 223 б.
6. «Ўз Ишингизни яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шақри, ЮНИДО, «Бизнес маслақат маркази» лойиқаси, 2003й.
7. Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоқияти тақлили. Т.: «Иқтисодиёт ва қуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2003.
8. Гурков И.Б. Инновационное развитие и конкурентоспособность: Очерки развития 333 российских предприятий. – М.: ТЕИС, 2003.
9. Фомин Я.А. Диагностика кризисного состояния предприятия: Учеб. пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. 439 с.

10. Гиляровская Л.Т., Вехорова А.А. Анализ и оценка финансовой устойчивости коммерческого предприятия. – СПб: Питер, 2003. –249 с.
11. Крѳлов Э.И. Анализ эффективности инвестиционной и инновационной деятельности предприятий / Учеб пос. 2е изд. пере раб и доп.. –М.: Финансѳ и статистика, 2003. –605 с.
12. О.И. Волков, Экономика предприятия, Учебник. М., “ИНФРА-М”, 2000.
13. Г.И. Шепеленко. Экономика, организация и планирование производства на предприятии. Учебное пособие. Ростов-на-Дону, Изд. Центр “МАРТ”, 2000.
14. Г.В. Савицкая. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. Минск, ООО “Новое знание”, 1999.
15. В. Г. Грузинов. Экономика предприятия Учебник 2-е изд. М.: «Юнити Дана» 2003.
16. Сенге Питер М. и др. пер с англ. Танец перемен: новѳе проблемѳ самообучающихся организаций М.: ЗАО Длимп-Бизнес 2004.
17. Ш.И. Гизотуллин. Как избежать банкротства. Рецептѳ финансового оздоровления предприятия М.: ЗАО Гресс Медиа Ферлаг 2004.
18. Котте Д./ Пер. С англ. Управление инфраструктурой организации М.: ОАО Типография «НОВОСТИ» 2001.
19. Л.Д. Гительман, Б.Е.Ратников. Эффективная энергокомпания: Экономика. Менеджмент. Реформирование. М.: ЗАО Олимп-Бизнес 2002.
20. Экономика предприятия Конспект лекций в списках М.: Приор-издат 2003.
21. Экономика предприятия. 3-е изд., перераб. и доп. Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Я. Горфинкелья, проф. В.А.Швандара М.: ЮНИТИ-ДАНА 2004.
22. Аутсорсинг: Создание вѳсокоэффективнѳх и конкурентоспособнѳх организаций. Учебное пособие / Под ред. Б.А.Аникина М.: Инфра – М 2003.
23. «Экономика фирмѳ и отраслевѳх рѳнков» // Программа М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС 2000.
24. Сергеев И.В Экономика предприятия. 2-е изд. пераб. и доп. Учебное посбие М.: ФиС 2004.
25. Практикум по экономике организации (предприятия). Учебн. Пособ./ Под ред. проф. П.В. Тальминой и проф. Б.В. Чернецовой М.: ФиС 2003.
26. Сбалансированная система Показателей – шаг за шагом: максимальное повѳшение эффективности и закреплении полученнѳх результатов Пер. с англ. Днепропетровск: Баланс-Клуб 2003.
27. Вумек Джеймс П., Джонс Дениел Т. Пер. с англ. Бережливое производство; Как избавиться от потерь и добиться процветания вашей компании; М.. Альпина Бизнес БУКС 2004.
28. Кристенсен Клейтон М. Как из-за новѳх технологий погибают сильнѳе компании /Дилемма инноватора Пер.с англ. М.: Альгина Бизнес Бука 2004.
29. <http://www.harvard.edu>
30. <http://www.capitul.ru>
31. <http://www.5b.ru>
32. <http://www.audit-center.ru>

IX МАВЗУ. КОРХОНАДА КАДРЛАР ВА МЕЊНАТ     Т  ЛАШ

9.1. Корхонанинг кадрлар сало  ияти.

9.2. Бозор муносабатлари шароитларида корхонанинг кадрлар сиёсати.

9.3. Корхонада ме  натга     т  лаш.

9.1. Корхонанинг кадрлар сало  ияти

“  амма нарсани кадрлар   ал   илади”   оидаси и  тисодий исло  отлар амалга ошири  аётган   озирги кунларда   ам ўз долзарблигини й   отгани й   . Президент И.Каримов айтганидек: “Бугунги кунда биз олдимизга   андай вазифаларни    ймайлик, бизнинг олдимизда   андай муаммолар мавжуд бўлмасин, уларнинг барчаси пировардида кадрлар ва фа  ат кадрларга бориб та  алади.”

Замонавий корхоналар фаолиятида ме  нат   уроллари ва ме  нат предметларидан таш  ари кадрлар   ам катта а  амиятига эга. Айнан кадрлар ишлаб чи  аришни бош  ариб, жорий ва исти  болдаги режалаштиришни амалга оширадилар   амда ишлаб чи  ариш воситаларини фойдаланишга киритадилар. Кадрларнинг касбий малакаси   анчалик ю  ори бўлса, корхоналарнинг и  тисодий ва ишлаб чи  ариш кўрсаткичлари шунчалик яхши бўлади.

Корхонанинг “ме  нат ресурслари”, “кадрлар”, “персонал” тушунчаларини, гарчи улар ўртасида маъжозий маънода айтганда “хитой девори” й    бўлса ва улар кадрлар сало  иятини шакллантириш ва улардан фойдаланишда бир хилда   ўллансада, бир-биридан фар  лаш лозим.

Сало  ият (потенциал) тушунчасининг ўзи латин тилидан олинган бўлиб (*potentia*), имконият, куч-  увват, яшириш имконият маъносини англатади. Лу  ат ва   ўлланмаларда у мавжуд ва   аракатга келтирилиши, маълум бир ма  садларга эришиш учун фойдаланиш мумкин бўлган восита, за  ира, манба деб кўрсатилган.

Кадрлар сало  ияти - ме  нат ресурсларининг умумий сони ва жинси, ёши, маълумоти, касбий кўникмалари, корхонанинг у ёки бу бў  инларида ва жамоатчилик ишлаб чи  аришида   атнашиши билан ифодаланувчи ме  нат ресурслари ёки имкониятларини ифодалайди. Кадрлар сало  ияти жамият ме  нат сало  иятининг таркибий   исмидир.

Кадрлар корхонада ме  нат билан банд бўлган   амда корхона шахсий таркибига кирувчи турли касбий-малакавий гуру  лардаги ходимлар мажмуасидир. Корхонанинг **ме  нат ресурслари** унинг ишчи кучини тавсифлайди. **Корхона персонали** доимий ва ёлланиб ишловчи, малакали ва малакасиз барча ходимлардан иборат бўлган шахсий таркибни изо  лайди.

Ишлаб чи  аришдаги асосий «шахс», и  тисодиёт назариясида тал  ин   илинишича, **ишчи кучи** - инсоннинг ме  нат   илишга жисмоний ва а  лий   обилиятлари   исобланади. Бозор муносабатлари шароитларида ме  нат   обилияти, ишчи кучини товар   олига келтиради. Биро   бу оддий товар эмас. Унинг бош  а товарлардан фар  и шундаки, биринчидан, у ўз   ийматидан орти   бўлган   иймат яратади, иккинчидан, уни жалб   илмасдан бирон-бир ишлаб чи  ариш жараёнини амалга ошириш мумкин

эмас, учинчидан, асоий фондлар ва айланма маблақлардан самарали фойдаланиш даражаси, хўжалик юритиш иқтисодиёти кўп жиқатдан унга боқлиқ бўлади.

Корхоналарда ишчи кучи ва умуман кадрлар салоқиятидан самарали фойдаланишга қўйидаги омиллар таъсир кўрсатади: ходимларнинг моддий манфаатдорлиги, атроф-муқит, ақлий, жисмоний ва асаблар кучланиши, бошқариш усуллари ва қозолар. Айниқса меқнат учун ижтимоий шароитлар яратиш муқим ақамият касб этади (9.1-расм).

Меҳнатнинг ижтимоий шароитлари

9.1 - расм. Меқнат юкласига таъсир кўрсатувчи омиллар

Корхона персонали ёки кадрлар таркиби ва унинг ўзгариши маълум бир сифат, миқдор ва тузилмавий тавсифларга эга бўлиб, улардан фаолиятни режалаштириш ва қисобга олишда фойдаланилади. Корхона ходимларининг рўйхат бўйича таркиби замонавий таснифи бўйича қўйидагиларни ўз ичига олади:

- * **саноат-ишлаб чиқариш персонали (С.ИЧ.П)** - асосий ва ёрдамчи цехлар, завод бошқаруви, лаборатория, илмий-тадқиқот ва тажриба-лойиқалаштириш бўлимлари (ИТ ва ТЛ.И), қисоблаш маркази ходимлари;
- * **ноишлаб чиқариш персонали** - уй-жой, коммунал ва ёрдамчи хўжаликларда, соқлиқни сақлаш, профилактика ва таълим муассасаларида фаолият юритувчи ходимлар;
- * **рақбарлар** - директор, директор ўринбосарлари, бош мутахассислар, бўлим ва хизмат бошлиқлари, яъни муқандис-техник персонал (МТП);

* **хизматчилар** - ҳужжатларни тайёрлаш, ҳисоб-китоб ва назорат қилиш, хўжалик хизмати ходимлари (агентлар, аъзабилар, иш юритувчилар, котиблар, статистлар ва бошқалар).

Корхона С.ИЧ.Пнинг асосий ва кўп сонли қисмини **ишчилар** ташкил қилиб, улар маҳсулот ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш, иш бажариш), таъмирлаш ва ускуналарга хизмат кўрсатишда (*таъмирловчи ишчилар*) қатнашадилар, меҳнат предметларини ташиш ва маҳсулот тайёрлашни амалга оширадилар (*транспорт ишчилари*), қурилиш-таъмирлаш ишларини бажарадилар (*қурувчи-ишчилар*).

Корхона фаолиятини режалаштириш ва тақлил қилишда, айниқса, меҳнат унумдорлиги, ўртача иш ҳақи, кадрлар айланиши ва оқимини ҳисоблашда **ўртача рўйхат сони** кўрсаткичи қўлланилади. Бу кўрсаткич йил ёки чорак учун корхона фаолият кўрсатган барча ойлар учун ишчиларнинг ўртача рўйхатдаги сонини қўшиш ва ҳосил бўлган йиқиндисини мос равишда 3 (12) га бўлиш йўли билан аниқланади. Бу кўрсаткични тўғри аниқлаш учун ходимларни ишга қабул қилиш, бошқа ишга ўтказиш ва меҳнат шартномасини бекор қилишни инобатга олган ҳолда қар куни ҳисобга олиб боришни йўлга қўйиш зарур.

Кадрларнинг корхонада қаракатланишини тавсифлаш учун қуйидаги кўрсаткичлар ҳисобланади ва тақлил қилинади:

Ишчиларни қабул қилиш бўйича айланиш коэффициент (K_{np}):

$$K_{np} = \frac{\text{Ишга қабул қилинган персонал сони}}{\text{Персоналнинг ўртача рўйхат сони}}$$

Ишдан кетиш бўйича айланиш коэффициент (K_b)

$$K_b = \frac{\text{Ишдан бўшаган ходимлар сони}}{\text{Персоналнинг ўртача рўйхат сони}}$$

Кадрлар оқими коэффициент (K_t)

$$K_t = \frac{\text{Ўз ҳолатига кўра ва меҳнат интизомини бузганлик учун ишдан бўшаган ходимлар сони}}{\text{Персоналнинг ўртача рўйхат сони}}$$

Корхона персонали таркибининг доимийлик коэффициент ($K_{п.с.}$)

Кадрлар салоҳияти миқдорий тавсиф беришдан ташқари *корхона персоналининг сифат тавсифи* ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у корхона ходимларининг мазкур ишлаб чиқаришга касбий ва малакавий жиҳатдан яроқлилик даражаси билан аниқланади. Бу ерда биринчи ўринга “мутахассислик”, “касб”, “малака” каби тушунчалар чиқади.

Мутахассислик инсонда маълум бир турдаги ишларни бажариш учун зарур бўлган билим ва кўникмалар мажмуасининг мавжудлиги билан тавсифланади. Масалан, иқтисодчи, бухгалтер, молиячи ёки техник тилда - механик, қурувчи, энергетик, геолог ва бошқалар. Ишчиларнинг билим ва қобилиятларига бўлган талаб ягона тариф-малакавий маълумотномасида (ЯТММ), (МТП) ва хизматчиларга эса лавозимлар малакаси маълумотномада акс эттирилган. Бу қужжатлар асосида корхоналар ишчи ва хизматчилар тарифларига ўзгартиришлар киритадилар.

Касб—фаолиятнинг махсус ва тор кўринишдаги тури бўлиб, мутахассислик каби назарий билим ва амалий кўникмаларни талаб қилсада, мутахассисликдан фарқли равишда ишлаб чиқаришнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб қўшимча кўникмаларни ҳам талаб қилади.

Малака деганда бирон-бир касб ёки мутахассислик бўйича мураккаб ишларни бажариш учун зарур бўлган меҳнат кўникмалари ва билимлар даражаси тушунилади. Ишчилар малакаси даражасини баҳолашда ўртача тариф коэффиценти ва ўртача тариф разряди қисобланади. Тариф разрядлари ва коэффицентлари бир вақтнинг ўзида бажарилаётган ишлар мураккаблигини тавсифловчи кўрсаткичлар қисобланади.

Кадрлар салоҳиятининг юқорида санаб ўтилган ва бошқа тушунча ва кўрсаткичлари корхона персоналининг миқдорий, сифат ва тузилмавий қолатлари ҳақида ва уларни персонални ва умуман ишлаб чиқаришни бошқариш, жумладан, корхона меҳнат ресурслари самарадорлигини ошириш бўйича чора-тадбирларни ишлаб чиқиш, тақлил қилиш ва режалаштириш мақсадлари учун ўзгартиришлар киритиш йўналишлари ҳақида маълумот беради.

9.2. Бозор муносабатлари шароитларида корхонанинг кадрлар сиёсати

Юқорида айтиб ўтилганидек, ишчи кучи ва умуман, кадрлар, ишлаб чиқаришнинг муҳим элементи қисобланади. Шу сабабли корхона ишлаб чиқариш фаолиятининг жорий ва истиқболдаги стратегияси **кадрлар сиёсати** билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, у қуйидагиларни ўз ичига олади:

- * ишчи кучини ёллаш, жойлаштириш ва режалаштириш;
- * ходимларни ўқитиш, тайёрлаш ва малакасини ошириш;
- * кадрларни хизмат лавозимлари бўйича юқори поёнага кўтариш;
- * ёллаш шартлари, меҳнат ва унга ҳақ тўлаш шароитлари;
- * меҳнат жамоасида қулай руҳий (психологик) муҳитни яратиш.

Корхоналарнинг кадрлар сиёсатини, гарчи ягона жавобгар шахс сифатида ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолиятининг барча жабдалари, жумладан, кадрларни танлаш ва жойлаштиришда асосий жавобгарликни корхона директори ўз бўйнига олсада, фахратгина унинг ўзи амалга оширмайди. Бунда директордан ташқари бўлим ва хизмат бошлиқлари, кадрлар бўлими, иқтисодий ва ишлаб чиқариш бўлими, меҳнат ва ахборот тўлаш бўлими, техник бўлим ва бошқалар ҳам иштирок этади.

Корхонада кадрлар сиёсати соҳлом ва меҳнат қобилиятига эга бўлган жамоани шакллантириш, кадрларнинг жинси ва ёшига кўра таркиби ва малакаси ҳамда уларнинг ишлаб чиқаришда тўғри жойлаштирилишини қисобга олишдан ташқари, ишлаб чиқариш ва меҳнат шароитларининг ўзгариб боришига ўз вақтида эътибор қаратиши, фан ва техниканинг янги, илқор ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий қилиш, ходимларнинг меҳнат унумдорлигини оширишни рағбатлантириши лозим. Бошқача қилиб айтганда, кадрлар сиёсати биринчи ўринда, инсоннинг ишлаб чиқариш ва турмушдаги янги ахлоқини шакллантириш, иккинчидан, новаторлик ва юқори меҳнат унумдорлигига маффаатдорлигини ривожлантириши лозим.

Корхонанинг кадрлар сиёсати амалиётда фахрат ички вазифа ва муаммоларни қал қилишдан ташқари, бандлик соҳасида давлат сиёсатига таянади ва қуйидагиларни кўзда тутати:

- * фуқароларнинг меҳнат қуқуқи ва касб танлаш эркинликларини амалга оширишда бир хил имкониятларга эга бўлишини таъминлаш;
- * фуқароларнинг меҳнат ва тадбиркорлик ташаббусларини қўллаб-қувватлаш, уларнинг ишлаб чиқариш қобилиятларини ривожлантиришга бандлик соҳасидаги фаолиятни иқтисодий ва ижтимоий фаолиятнинг бошқа йўналишлари билан уйқунлаштириш орқали кўмаклашиш ;
- * меҳнат фаолияти даврида ва нафақага чиққандан сўнг ҳам ходимларнинг ижтимоий муқофасини таъминлаш;
- * ақоли бандлиги муаммоларни ечишда, қўшма корхоналар тузиш ва ишлаб чиқариш билан боқлиқ лойиқаларни амалга ошириш йўли билан халқаро ҳамкорлик юритиш ва бошқалар.

Иқтисодиётни бошқаришнинг турли даражасида, жумладан, корхоналарда ҳам кадрлар сиёсати кўп қиррали, мураккаб ва узоқ муддатли жараён бўлиб, бир қанча ресурс ва вақт сарфланишини талаб қилади. Ишчилар ёки олий маълумотли мутахассислар, яъни турли кадрлар билан турли даражадаги харажатлар кўзда тутилади. Агар ишчилар замонавий корхоналар персонали тузилмасида 70-80 % ва ундан ортқни ташкил қилса, олий маълумотли мутахассислар 15-20 % ни ташкил этади. Шунга мос равишда уларни тайёрлаш ҳам турлича бўлади: ишчилар корхона, ихтисослаштирилган мактаб ва касб-қунар билим юртларида тайёрланса, олий маълумотли мутахассислар бир неча йил давомида олий ўқув юртларида тақсил оладилар.

Афсуски, баъзи корхоналарнинг рақбарлари, бутунги кунда тақлилларнинг кўрсатишича, кўпроқ буюртмалар “портфели”ни шакллантириш, ресурс ва инвестициялар излаш, мақсулотларни сотиш каналларини аниқлаш, дебиторлик ва кредиторлик қарзларини

Ишқартириш, турли хўжалик муаммоларини ҳал қилиш билан банд бўлиб, буларнинг барчаси бозор муносабатлари шароитларида муҳим аҳамият касб этсада, уларнинг аҳамияти кадрлар сиёсатини тўғри олиб боришнинг аҳамиятидан камдир. Бу масалада йирик корхоналар унчалик ютуқларга эга бўлмасада, мазкур қолатлар асосан шахсий таркиби 100 кишигача бўлган кичик корхоналар ва микрофирмалар учун ҳосдир.

Шундай бўлсада, кадрлар сиёсатига, жумладан зарур бўлган кадрлар салоҳиятини шакллантириш ва унинг таркибига ижобий ўзгаришлар киритиш, ходимлар малакасини оширишга эътиборни қаратмасдан, ишлаб чиқаришни ривожлантириш вазифаларини муваффақиятли ҳал қилиш, корхоналар қўётига фан-техника тараққиёти ютуқларини жорий қилиш, энг асосийси, корхонанинг барқарор ва даромад келтирувчи фаолият юритишини таъминлаш ийин.

Масалан, Японияда корхона ва фирмаларнинг кадрлар сиёсати биринчи ўринда университетлар ва илмий марказлар билан алоқаларни кучайтиришга, иккинчидан, саноатни роботлаштириш соҳасида мутахассислар тайёрлашга қаратилган бўлиб, бу ишлаб чиқаришни механизациялаштириш ва автоматлаштиришнинг ўсишидан ташқари, ишчи ва мутахассислар ўртасида рақобатчилик муҳити яратилишига ҳам хизмат қилади.

Германияда иқтисодиёт ва ишлаб чиқариш соҳасидаги деярли барча ўзгаришлар кадрлар сиёсати билан боғлиқдир. Корхоналарнинг кадрлар салоҳиятини шакллантиришда ходимлар малакаси ва маълумот даражаси асосий омил ҳисобланади. Германия корхона ва фирмалари қар йили ходимларнинг маълумот олиши ва малакасини ошириши учун 10 млрд маркадан ортиқ маблақ сарфлайди. Бундан ташқари, улар мутахассисларга ишдан бўш вақтларда қатнаб керакли билимларни олишлари мумкин бўлган ўқув марказлари ва курслар қўлида маълумот берадилар.

Кадрлар сиёсати Франция ва Италия корхоналарида ҳам етакчи ўринни эгаллайди. Грецияда рақобатчилик туфайли компания ва фирмалар ишлаб чиқаришни доимий равишда модернизация қилишлари, янги технологияларни қўллашга йирик миқдордаги маблақларни сарфлашларига тўғри келади. Бироқ модернизациялашнинг якуний мақсадларига ходимлар малакаси ишлаб чиқаришнинг техник даражасига мос келган қолдагина эришиш мумкин. Шу сабабли қўлаб саноат корхоналари ишчи ва мутахассисларнинг малакасини ошириш бўйича чора-тадбирлар мажмуасини кенг равишда амалда қўллайдилар.

Юқорида айтилганлардан келиб чиқадики, кадрлар сиёсати барча мамлакатларда корхоналарнинг муваффақиятли фаолият юритиши учун асосий омиллардан бири ҳисобланади. Бизнинг фикримизча, мамлакатимиздаги корхоналар ҳам бундан мустасно эмас. Улар чет элнинг илқор корхоналари ютуқларини ўзлаштиришдан ташқари, ўз кадрлар сиёсатини яхшилаши, ходимлар малакасининг ўсиши ва қўётнинг меҳнат билан боғлиқ даври сифатини оширишга эътибор беришлари зарур. Бу вазифаларнинг муваффақиятли ҳал этилишига, корхоналарнинг мустақиллигидан ташқари корхона ва ишлаб чиқаришни бошқаришнинг

акциядорлик шакллари, шунингдек, иқтисодиётда ривожланиб бораётган бозор муносабатлари ўз қиссасини қўймоқда.

9.3. Корхоналарда меҳнатга қақ тўлаш

Корхоналарда меҳнатга қақ тўлашни оқилона ташкил қилиш ходимлар фаолиятини рақбатлантириш, тайёр маҳсулот ва меҳнат бозорида рақобатчилликни, рентабелликни ва маҳсулотларнинг даромадлигини таъминлаши лозим. Меҳнатга қақ тўлашни оқилона ташкил этишдан маҳсад–унинг қажми ва ходимнинг корхона хўжалик фаолиятига меҳнат фаолиятида қўшган қиссасига мос келишини таъминлаш, яъни меҳнат ўлчами ва истеъмол ўлчами ўртасидаги муаносибликни таъминлашдир.

Иш қақ – қар бир ходимнинг сарфлаган меҳнати миқдори ва сифатига мос равишда тақсимланувчи ва ходим тасарруфига пул шаклида келиб тушувчи миллий даромаднинг бир қисмидир. Иш қақ–бу меҳнат учун мукофотдир.

Ходимлар меҳнатига қақ тўлаш ишлаб чиқариш жараёнига жалб қилинган меҳнат ресурсларининг бақосидир. Бошқача қилиб айтганда, иш қақ – бу, маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг корхона ходимлари меҳнатига қақ тўлаш учун сарфланувчи қисмидир.

Иш қақининг *номинал* ва *реал* турлари мавжуд.

Номинал иш қақ–бу ходимнинг маълум бир вақт мобайнида бажарган меҳнати учун қисобланган ва тўланган иш қақидир.

Реал иш қақ–номинал иш қақига сотиб олиш мумкин бўлган товар ва хизматлар миқдори; реал иш қақ – бу, номинал иш қақининг “истеъмол қобилияти”дир.

Корхоналарда иш қақ соқасидаги сиёсатни ишлаб чиқиш ва уни ташкил этишда қуйидаги тамойилларни инобатга олиш зарур:

*адолатлилик, яъни бир хил меҳнат учун бир хил қақ тўлаш;

*бажарилаётган ишнинг мураккаблиги ва меҳнат малакаси даражасини қисобга олиш;

*меҳнатнинг зарарли шароитлари ва оқир жисмоний меҳнатни қисобга олиш;

*сифатли, сидиқидилдан меҳнат қилишни рақбатлантириш, йўл қўйилган йўқотишлар ёки ўз мажбуриятларига масъулиятсиз ёндашишни моддий жазолаш;

*меҳнат унумдорлиги суръатини ўртача иш қақининг ўсиш суръатларига нисбатан тезроқ ўстириш;

*иш қақ миқдорини инфляция суръатларига мос равишда мувофиқлаштириш;

*меҳнатга қақ тўлашнинг корхона эқтиёжларига тўлиқ жавоб берувчи илқор шакл ва тизимларини қўллаш.

Замонавий шароитларда корхоналарда меҳнатга қақ тўлашнинг турли тизим ва шакллари қўлланилиб, улардан энг кўп тарқалганлари сифатида ишбай ва вақтбай усулни кўрсатиш мумкин.

Меънатга ишбай **□а□** **тўлаш** ишлаб чиқарилган маъсулот (бажарилган иш, кўрсатилган хизмат) учун тўланадиган **□а□**ни англатади.

Корхоналарда кўпинча фақат ишбай эмас, балки ишбай-мукофотли **□а□** тўлашдан фойдаланилади.

Меънатга ишбай-мукофотли **□а□** **тўлашда** ишчи бажарган ишига **□а□** олишдан ташқари, мукофотга **□ам** эга бўлади. Мукофот асосан маълум бир кўрсаткичларга эришиш - маъсулот ишлаб чиқариш режасини бажариш, маъсулот сифатини ошириш, хом ашё ва материалларни тежаш ва шу кабилар учун берилади.

Меънатга вақтбай **□а□** **тўлаш** тариф тизимида кўзда тутилувчи ишлаб берилган вақт - календарь вақт эмас, балки норматив вақт учун тўланадиган **□а□**ни англатади.

Вақтбай-мукофотли **□а□** **тўлашда** ишчи ишлаб берган вақтига **□а□** олишдан ташқари, ушбу иш **□а□**ига маълум бир фоиз **□исобида** мукофот **□ам** олади.

Меънатга аккорд **□а□** **тўлаш тизими** меънатга ишбай **□а□** тўлашнинг бир тури бўлиб, унинг моқиятига кўра, бунда бажарилиши керак бўлган ишларни муддатини кўрсатган **□олда** бақолаш амалга оширилади.

Корхонада **□уйидаги** **□олларда** аккорд **□а□** **тўлаш** тизимидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ **□исобланади**:

*корхона бирон-бир буюртмани ўз вақтида бажара олмаса ва бунинг учун шартномага асосан йирик миқдорда жарима тўлайдиган бўлса;

*корхонанинг тўхтаб қолишига сабаб бўлувчи фавқулодда вазиятлар (ёнқин, сел, zilзила, сув тошқини ёки жиддий сабабларга кўра асосий технологик линияларнинг ишдан чиқиб қоллари) рўй берганда;

*алоқида ишларни бажаришга ўта зарурат тутилганда ёки корхонада янги асбоб-ускуналар ишга туширилганда.

Кўпчилик корхоналарда иш **□а□**ини **□исоблаш** тариф тизими, аynиқса унинг тариф ставкаси ва тариф сеткалари каби элементлари асосида амалга оширилади.

Тариф ставкаси—турли гуруҳ ва категориядаги ишчиларнинг вақт бирлигидаги меънати учун тўланувчи **□а□**нинг мутлақ (абсолют) ўлчамидир. Минимал тариф ставкаси ёки биринчи разрядли ставка бошланғич **□исобланади**. У энг оддий меънат турига тўланувчи **□а□** даражасини белгилаб беради.

Тариф сеткалари меънатга **□а□** тўлашдаги мутаносибликларни малака даражасини **□исобга** олган **□олда**, белгилаш учун хизмат **□илади**. У тариф разрядлари ва уларга мос келувчи тариф коэффициентлари йиқиндисини ифодалайди. Тариф коэффициентининг энг паст разряди бирга тенг деб олинади. Ундан кейинги тариф разрядлари мос келувчи тариф ставкалари биринчи разрядли тариф ставкасидан неча марта катта бўлишини кўрсатади.

Кадрлар, меънат унумдорлиги ва иш **□а□**и ўзаро чамбарчас боқилиб бўлган тушунчалар **□исобланади**. Қар бир корхонада меънат ва иш **□а□**и бўйича режа тузилиб, унинг мақсадлари ишчи кучидан фойдаланишни яхшилаш зақираларини топиш ва бу асосда меънат унумдорлигини оширишга қаратилган бўлиши лозим. Бу режаларга кўра меънат

унумдорлигининг ўсиш суръати ўртача иш □а□и суратларидан тезро□ ўсиши лозим.

□ис□ача хулосалар

Кадрлар сиёсатига кўп нарса, биринчи ўринда ишчи кучидан □анчалик унумли фойдаланиш ва корхона фаолиятининг самарадорлигини таъминлаш бо□ли□ бўлади.

Корхонада кадрлар ишчи, хизматчи, мутахассис ва ра□барларга бўлинади. Ра□барларга афзалликни бериш лозим. Тад□и□отлар ва амалиёт тажрибалари шуни кўрсатадики, корхона фаолиятининг самарадорлиги 70-80 % га корхона ра□барига бо□ли□ бўлади.

Бозор муносабатларига ўтиш билан корхоналар ме□натга □а□ тўлаш со□асида катта муста□илликка эришдилар. Та□лиллар натижасида шу нарса маълумки, бу даврга келиб корхоналар кўпро□ ва□тбай-мукофотли ва тарифсиз □а□ тўлаш, шунингдек, шартнома асосида □а□ тўлашдан фойдалана бошладилар.

Кадрлар, ме□нат унумдорлиги ва иш □а□и ўзаро чамбарчас бо□ли□ бўлган тушунчалар □исобланади. □ар бир корхонада ме□нат ва иш □а□и бўйича режа тузилиб, унинг ма□садлари ишчи кучидан фойдаланишни яхшилаш за□ираларини топиш ва шу асосда ме□нат ма□сулдорлигини оширишга □аратилган бўлиши лозим. Бу режаларга кўра, ме□нат унумдорлигининг ўсиш суръати ўртача иш □а□и суръатларидан тезро□ ўсиши лозим.

Таянч иборалар

Кадрлар сало□ияти, кадрлар, ме□нат ресурслари, корхона персоналии, ишчи кучи, ме□нат учун ижтимоий шароитлар, ме□нат юкламасига таъсир кўрсатувчи омиллар, саноат-ишлаб чи□ариш персонали (С.ИЧ.П), ноишлаб чи□ариш персонали, ра□барлар, хизматчилар, ўртача рўйхат сони, кўрсаткичлар, корхона персоналнинг сифат тавсифи, касб, малака, кадрлар сиёсати, иш □а□и, ходимлар ме□натига □а□ тўлаш, номинал иш □а□и, реал иш □а□и, ме□натга ишбай □а□ тўлаш, ме□натга ишбай-мукофотли □а□ тўлаш, ме□натга ва□тбай □а□ тўлаш, ва□тбай-мукофотли □а□ тўлаш, ме□натга аккорд □а□ тўлаш тизими, тариф ставкаси.

Назорат ва му□окама учун саволлар

1.Бозор муносабатлари шароитларида корхонанинг кадрлар сиёсатини □ай тарзда тасаввур □иласиз?

2.Кадрлар тузилмаси деганда нима тушунилади ва уни белгилаб берувчи омиллар □андай?

3.Реал иш □а□и номинал иш □а□идан нимаси билан фар□ □илади?

4.Ме□натга □а□ тўлашнинг □андай тизим ва шакллари биласиз?

5.□айси □олларда ва□тбай ва ишбай □а□ тўлашдан фойдаланиш ма□садга мувофи□ □исобланади?

6. Нима сабабли корхонада меҳнат унумдорлиги суръатлари ўртача иш қанчалар суръатларидан ортиқ бўлиши лозим?
7. Меҳнат унумдорлиги нима? Корхонада меҳнат унумдорлигининг ўсиш қандай аҳамияти касб этади?
8. Корхонада меҳнат унумдорлигини аниқлашнинг қандай усуларини биласиз?
9. Меҳнат унумдорлиги ва иш қанчаларини режалаштириш моҳияти нимада?
10. Қайси омиллар корхонада ишлаб чиқаришнинг ўсишини белгилаб беради?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхоналар тўғрисида”ги Қонуни. Қонун ва қарорлар. Т., “Ўзбекистон”, 2004., №3
2. И.А. Каримов. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Т., “Ўзбекистон”, 1993.
3. Экономика предприятия. Учебник для ВУЗов. 3-е издание /Под. ред. В.Я.Горфинкеля, В.А.Швандара. - М.: Юнити-Дана, 2003.
4. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: Ўқув. қўл. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.
5. Акромов Э.А Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили. – Т.: Молия, 2003.- 223 б.
6. «Ўз Ишнингизни яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шаҳри, ЮНИДО, «Бизнес маслаҳат маркази» лойиҳаси, 2003й.
7. Абдукаримов И.Т. ва бошқалар. Корхона иқтисодий салоҳияти таҳлили. Т.: «Иқтисодиёт ва қуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2003.
8. Заработная плата на предприятии / Хасанов Н.Х., Хайдаров Ш.У, Югай Л.П. – Т.: издательский дом “Мир экономики и права”, 2004
9. О.И. Волков, Экономика предприятия, Учебник. М., “ИНФРА-М”, 2000.
10. Г.И. Шепеленко. Экономика, организация и планирование производства на предприятии. Учебное пособие. Ростов-на-Дону, Изд. Центр “МАРТ”, 2000.
11. В. Г. Грузинов. Экономика предприятия Учебник 2-е изд. М.: «Юнити Дана» 2003.
12. Сенге Питер М. и др. пер с англ. Танец перемен: новые проблемы самообучающихся организаций М.: ЗАО Длимп-Бизнес 2004.
13. Котте Д./ Пер. с англ. Управление инфраструктурой организации М.: ОАО Типография «НОВОСТИ» 2001.
14. В.Д Грибов, В.П. Грузиков Экономика предприятия. Практикум. 3-е изд. перераб. и доп. Учебник М.: ФиС 2004.
15. Экономика предприятия. 3-е изд., перераб. и доп. Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Я. Горфинкеля, проф. В.А.Швандара М.: ЮНИТИ-ДАНА 2004.
16. Сергеев И.В Экономика предприятия. 2-е изд. пераб. и доп. Учебное пособие М.: ФиС 2004.
17. Практикум по экономике организации (предприятия). Учебн. Пособ./ Под ред. проф. П.В. Тальминой и проф. Б.В. Чернецовой М.: ФиС 2003.
18. Сбалансированная система Показателей – шаг за шагом: максимальное повышение эффективности и закреплении полученных результатов Пер. с англ. Днепропетровск: Баланс-Клуб 2003.
19. <http://www.harvard.edu>
20. <http://www.capitul.ru>
21. <http://www.5b.ru>

22. <http://www.audit-center.ru>

Х МАВЗУ. КОРХОНА РЕНТАБЕЛЛИГИ, ДАРОМАД ВА ХАРАЖАТЛАР

10.1. Харажатлар тушунчаси ва классификацияси.

10.2. Фойда ва унинг шаклланиш манбалари, тақсимланиш тартиби ва кўпайтириш йўллари.

10.3. Рентабелликнинг моҳияти ва кўрсаткичлари

10.1. Харажатлар тушунчаси ва унинг таснифланиши

Корхоналар фаолият юритиш жараёнида моддий ва пул харажатларини сарфлайдилар. Корхонанинг умумий харажатлари ичида ишлаб чиқариш харажатлари энг катта салмоққа эга. Ишлаб чиқариш харажатлари мажмуаси корхонага маъсулот ишлаб чиқариш қанчага тушишини кўрсатади, яъни маъсулотнинг ишлаб чиқариш таннархини ташкил қилади.

Корхоналар, шунингдек, маъсулотни сотиш бўйича харажатларни, яъни ишлаб чиқаришдан ташқари ёки тижорат (ташиш, қадоқлаш, сақлаш, реклама қилиш ва қозо) харажатларини ҳам амалга оширадilar

Маъсулот (иш, хизмат) таннархини ташкил қилувчи харажатлар иқтисодий мазмунига кўра, қуйидаги элементларга асосан гуруҳларга тақсимланади:

- * моддий харажатлар;
- * асосий фондлар амортизацияси;
- * меънатга қанча тўлаш билан боғлиқ бўлган харажатлар;
- * ижтимоий эҳтиёжларга мўлжалланган харажатлар;
- * бошқа харажатлар.

Моддий харажатлар ишлаб чиқариш харажатларининг энг катта қисми бўлиб, умумий харажатларнинг 60 - 80 фоизини ташкил қилиши мумкин. Моддий харажатлар ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади:

- * хом ашё ва материаллар харажатлари;
- * технологик маъсадлар ва хўжалик эҳтиёжлари учун сарфланувчи ёқилғи ва энергия;
 - харид қилинувчи бутловчи қисмлар ва ярим тайёр маъсулотлар;
 - сотиб олинган қадоқлаш ва ўров материаллари харажатлари;
- * машина ва асбоб-ускуналарни таъмирлаш учун эҳтиёт қисмлар;
 - бошқа корхона ва ташкилотлар томонидан кўрсатиладиган ишлаб чиқариш хизматлари;
 - хизмат даври бир йилгача бўлган кичик қийматли ва тез эскирувчи предметларнинг эскириши ёки қар бир инструмент, инвентарь, лаборатория ускуналари ва махсус кийим-бош учун энг кам ойлик иш қанчаининг 50 барабар миқдоригача қиймати;
- * табиий хом ашёдан фойдаланиш билан боғлиқ солиқ, йиғим ва бошқа тўловлар;
- * ишлаб чиқаришда бекор туриб қолиш ва сифатсизлик (брак) туфайли юзага келадиган йўқотишлар;
- * табиий йўқотишлар билан боғлиқ бўлган ёки айбдор шахслар мавжуд бўлмаган ҳолда юзага келадиган йўқотишлар.

Амортизация ажратмалари миқдорига тенг бўлган асосий ишлаб чиқариш фондларининг эскириши харажатларнинг йирик элементларидан бири ҳисобланади. Булар қаторига асосий фондларнинг тезлашган амортизацияси ва унинг индексациясини киритиш мумкин.

Меънатга қаъ тўлаш билан боқилиқ бўлган харажатлар—корхонанинг асосий ишлаб чиқариш персонали меънатига қаъ тўлашга сарфланадиган харажатлар бўлиб, ишлаб чиқаришдаги юқори натижалар учун мукофотлар, рақбатлантирувчи ва компенсация тўловлари, жумладан, қонунчиликда белгиланган нормативлар чегарасида нархларнинг ўсиши ва индексация учун тўловлар, шунингдек, корхона ходимлари штатида бўлмаган, лекин асосий ишлаб чиқаришда банд бўлган ишчилар учун тўланувчи қаъни ўз ичига олади.

Мазкур харажатлар элементлари қаторига қуйидагилар киритилган:

- * амалда бажарилган иш учун тариф ставкалари, лавозим маошлари ва шу кабилар асосида тўланувчи иш қаъи;
- * ходимларга натурал тўлов шаклида берилувчи мақсулотлар қиймати;
- * ишлаб чиқаришдаги юқори натижалар учун берилувчи мукофот ва бошқа тўловлар;
- * қонунчиликка асосан баъзи тармоқлардаги ходимларга бепул берилувчи кийим-кечак, озиқ-овқат, уй-жой, коммунал хизмат ва қоказолар қиймати;
- * қар йиллик меънат ва ўқув таътили учун амалга оширилувчи тўловлар;
- * корхона қайта ташкил қилиш, штатлар қисқариши туфайли ишдан бўшатишган ходимларга тўланувчи маблақлар.

Ижтимоий эътиёжлар учун харажатлар нобюджет ижтимоий фондларига (нафақа фонди, ижтимоий суқурта фонди, бандлик фонди ва қоказо) ажратилувчи маблақларни англатади.

Мақсулот (иш, хизмат) таннархидаги бошқа харажатлар — бу, қонунчиликда белгиланган тартибда махсус нобюджет фондларига ўтказилувчи тўловлар ва солиқлар; йўл қўйиш мумкин бўлган миқдордаги чиқиндилар учун тўловлар; корхона мулкани мажбурий суқурталаш; рационализаторлик таклифлари учун мукофотлар; қонунчиликда белгиланган ставкаларда кредитлар бўйича тўловлар; мақсулотни сертификатлаш учун бажарилган ишларга қаъ тўлаш; қонунчиликда белгиланган нормалар бўйича хизмат сафарларига қаъ тўлаш; ёнқинга қарши кураш ва қўриқлаш муассасаларига қаъ тўлаш; кадрлар тайёрлаш ва малакасини ошириш, ходимлар танлашни ташкил қилиш, алоқа хизмати, қисоблаш марказлари, банклар хизматида қаъ тўлаш; асосий ишлаб чиқариш фондларини ижарага олганлик учун қаъ тўлаш; номоддий активларнинг эскириши ва қоказолар.

Ишлаб чиқариш харажатларига, асосий ишлаб чиқариш фондларини ишга тайёр қолатда сақлаб туриш - капитал, ўрта ва жорий таъмирлаш, машина ва асбоб-ускуналарга қараш ва эксплуатация қилиш учун сарфланувчи барча харажатлар киради. Асосий ишлаб чиқариш фондларини таъмирлаш бўйича мураккаб ишлар амалга оширилиб, харажатлар бир хилда

таъсисланмаганда корхоналар (Молия Вазирлиги рухсати билан) маъсулот таннарихи ҳисобига асосий фондларни таъмирлаш учун заҳира(резерв) фондлари ташкил қилиши мумкин.

Хорижий валютадаги харажатлар Марказий банкнинг операциялар амалга оширилган кундаги курсига асосан сўмларда белгиланади. Маъсулот ишлаб чиқариш ва сотишга қилинадиган харажатларни ўсишига, хом ашё, материаллар, ёқилғи, энергия, асбоб-ускуналар нархининг ўсиши, транспорт хизмати тарифларининг юзорилиги, реклама ва вакиллик харажатларининг ўсиши кабилар таъсир қилади. Амортизация ажратмалари миқдори ҳам ўсиб бормоқда. Нархлар эркинлиги ва ижтимоий зиддиятлар кучайган шароитларда харажатлар тузилмасида иш қўлақининг салмоқини ошириш катта аҳамият касб этади. Шу билан бир вақтнинг ўзида ижтимоий ва тиббий суқурталаш, нафақа таъминоти, аҳоли бандлик фондлари, турли хил компенсацион тўловларга ажратилувчи маблақлар миқдори ҳам ортиб бормоқда.

10.2. Фойда ва унинг шаклланиш манбалари, таъсирлаш тартиби ҳамда қўлайтириш йўллари

Фойда муҳим иқтисодий категория (тоифа) бўлиб, ҳар бир тижорат ташкилотининг асосий мақсади ҳисобланади. Иқтисодий категория сифатида фойда—моддий ишлаб чиқариш соҳасида яратилган соф даромадни акс эттиради.

Фойданинг асосий ҳисмига корхоналар ишлаб чиқарилаётган маъсулотни сотиш орқали эга бўладилар. Замонавий ҳўжалик юритиш шароитларида фойданинг асосий вазифаси корхона фаолияти самарадорлигини акс эттиришда деб белгиланади. Бунга фойда миқдори, корхонанинг маъсулот ишлаб чиқариш ва сотиш билан боғлиқ бўлган маъсулот таннарихи шаклидаги индивидуал харажатлар, маъсулот баҳолиги шаклидаги ижтимоий зарурий харажатларни ўз ичига олиши лозимлигини сабаб қилиб кўрсатиш мумкин.

Бозор муносабатларига ўтиш шароитларида корхоналар фаолияти фойданинг рақбатлантирувчи аҳамиятининг ортиши билан боғлиқ. Фойдадан баҳолашнинг асосий кўрсаткичи сифатида фойдаланиш, маъсулот ишлаб чиқариш ва сотиш қўлмининг ортиши, сифатнинг яхшиланиши, мавжуд ишлаб чиқариш ресурсларидан фойдаланиш унумининг ортиши билан асосланади. Шу билан бирга фойданинг аҳамияти ортишига амалдаги фойдани таъсирлаш тизими ҳам сабаб бўлади ва унга кўра эса, корхоналарнинг ишлаб чиқариш ва ижтимоий ривожланишни таъминлаш учун ҳам ходимларни бажарган меҳнати сифати ва миқдорига асосан моддий рақбатлантиришга сарфланувчи фойдани оширишга бўлган қизиқишнинг ортиши кузатилади.

Шу тариқа фойда ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, ходимларнинг ўз корхонаси эришадиган юзори натижалардан моддий манфаатдорлигини кучайтиришда қал қилувчи роль ўйнайди.

Корхонада фойда турли хил фаолият натижасида олинishi мумкин. Барча фойдалар йиқиндиси корхонанинг ялпи фойдасини ташкил қилади. Ялпи фойданинг таркибий элементлари қуйидагилардан иборат:

- бажарилган иш, кўрсатилган хизмат ва маҳсулот сотишдан олинган фойда;
- асосий фондлар, шунингдек, корхонанинг бошқа мулки сотишдан олинган фойда;
- корхонанинг молиявий фаолияти орқали олинувчи фойда.

Корхона даромади икки кўрсаткич, яъни маҳсулот баҳоси ва уни ишлаб чиқаришга сарфланувчи харажатларга боқлиқ бўлади. Маҳсулотнинг бозордаги баҳоси талаб ва таклиф муносабатлари натижасида келиб чиқади. Эркин рақобат шароитларида баҳоши шакллантириш қонунлари асосида маҳсулот баҳоси ишлаб чиқарувчи ёки харидор хоҳишига кўра эмас, балки автоматик равишда тартибга солинади.

Фойда корхона фаолияти натижасида олинган иқтисодий самарани тавсифлайди. Корхонанинг фойда олиши даромадларнинг корхона фаолияти билан боқлиқ бўлган харажатлардан кўп бўлишини аниқлатади. Қандай рақобатлантириш вазифаларини қам бажаради. Бу эса фойда бир пайтнинг ўзида молиявий натижа бўлиш билан бирга корхона молиявий ресурсларининг асосий элементи эканлиги; даромаднинг турли даражадаги бюджет шаклланиши учун асосий манба бўлиб хизмат қилиши билан изоқланади.

Фойда олишнинг асосий манбалари қуйидагилар:

биринчи манба корхонанинг маҳсулотнинг у ёки бу турини ишлаб чиқаришдаги монополия ҳолати ёки маҳсулотнинг нодирлиги қисобига шаклланади. Бу манбанинг сақланиши маҳсулотни доимий равишда янгиллаб боришни кўзда тутати;

иккинчи манба ишлаб чиқариш ва тадбиркорлик фаолияти билан боқлиқ. Ундан фойдаланиш самарадорлиги бозор конъюнктурасини билиш қандай ишлаб чиқаришнинг ривожланишини, доимий равишда ўзгариб турувчи бозор конъюнктурасига мослаштириш қобилиятига боқлиқ бўлади. Фойда миқдори корхонанинг маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича йўналишини тўғри танлаш (доимий равишда талаб даражаси юқори бўлган маҳсулотни танлаш); маҳсулотларини сотиш ва хизмат кўрсатиш учун рақобатбардош шароитларни яратиш (баҳо, етказиб бериш муддати, харидорларга хизмат кўрсатиш, сотувдан кейинги хизмат кўрсатиш ва қўладо); ишлаб чиқариш қажми (ишлаб чиқариш қажми қанчалик катта бўлса, даромад миқдори шунчалик кўп бўлади); ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш тузилмаси билан боқлиқ бўлади;

учинчи манба корхонанинг инновацион фаолиятидан келиб чиқади. Ундан фойдаланиш доимий равишда технологияларни такомиллаштириш, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни янгиллаш, унинг рақобатбардошлигини таъминлаш, маҳсулот сотиш қажми ва фойда миқдорини оширишни аниқлатади.

Корхонанинг баланс фойдаси фойдани тақсимлаш объектидир. Фойдани тақсимлаш деганда унинг бир қисмини бюджетга жўнатиш

тушунилади. □онунчиликка асосан фойданинг соли□ ва бош□а мажбурий тўловлар шаклида бюджетга келиб тушувчи □исми тартибги солинади. Корхона ихтиёрида □олувчи даромад □исми, ундан фойдаланиш йўналишлари корхона зиммасида бўлади.

Фойдани та□симлаш тамойиллари □уйидагилардан иборат бўлади:

- корхонанинг ишлаб чи□ариш ва молиявий фаолият натижасида оладиган фойдаси давлат ва корхона ўртасида хўжалик субъекти сифатида та□симланади;

- фойданинг давлатга тўланувчи бир □исми соли□ ва йи□имлар кўринишида бюджетга келиб тушади. Соли□лар таркиби ва фоизи, уларни □исоблаш тартиби ва бюджетга тўланувчи бош□а тўловлар □онунчилик томонидан белгиланади;

- соли□лар тўлангандан сўнг корхона тасарруфида □олувчи фойда ми□дори, унинг ишлаб чи□ариш □ажмини ошириш □амда ишлаб чи□ариш ва молиявий фаолият натижаларини яхшилашдан манфаатдорлигини камайтирмаслиги лозим.

Корхонада фойдани та□симлаш ва ундан фойдаланиш тартиби унинг Низомида белгилаб □ўйилади □амда ваколатли и□тисодий хизмат ходимлари томонидан тайёрланиб, корхона ра□барияти томонидан тасди□ланувчи □оидалар ёрдамида ани□ланади.

Ма□сулотни сотишдан олинadиган фойда ми□дори ички ва таш□и омилларга бо□ли□ бўлади. Ички омиллар, бу - корхонада замонавий техника ва технологияларни жорий □илиш, хўжалик юритиш даражаси, ра□барият ва менеджментнинг масъулияти, ма□сулотнинг ра□обатбардошлиги, ишлаб чи□ариш ва ме□натни ташкил этиш даражасидир. Корхона фаолиятига бо□ли□ бўлмаган таш□и омиллар □аторига эса, бозор конъюнктураси, истеъмол □илинувчи модий-техник ресурсларнинг ба□оси, амортизация нормаси, соли□ тизими кабилар киради.

Корхонада фойдани оширишнинг асосий йўллари. □ар бир корхонада фойдани ошириш бўйича режали чора-тадбирлар кўзда тутилиши керак. Умуман олганда, бундай чора-тадбирлар □уйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

- * ишлаб чи□арилаётган ма□сулот ми□дорини ошириш;
- * ишлаб чи□арилаётган ма□сулот сифатини ошириш;
- * орти□ча асбоб-ускуналар ёки бош□а мулкни сотиб юбориш ёки ижарага бериш;
- * моддий ресурслар, ишлаб чи□ариш □увватлари ва майдонлари, ишчи кучи ва иш ва□тидан унумлиро□ фойдаланиш □исобига ма□сулот таннархини пасайтириш;
- * ишлаб чи□аришни диверсификация □илиш;
- * ма□сулот бозорини кенгайтириш ва □оказолар.

Фойда корхона фаолиятининг му□им и□тисодий кўрсаткичи бўлсада, унинг самарадорлигини тўла тавсифлаб бермайди. Корхона фаолияти самарадорлигини ани□лаш учун натижаларни (фойдани) харажатлар ёки бу натижаларга эришиш учун сарфланган ресурслар билан солиштириш лозим.

10.3. Рентабелликнинг моқияти ва кўрсаткичлари

Бозор муносабатларига ўтиш шароитларида рентабелликнинг ақамияти ва ўрни ўсиб бормоқда. У корхона фаолияти ва капитал қўйилмалар иқтисодий самарадорлигининг асосий мезони, корхона ва хўжалик юритувчи ташкилотларни бақолашнинг синтетик кўрсаткичи бўлиб хизмат қилади.

Янги шароитларда корхоналарнинг фаолиятларида юқори молиявий натижаларга эришишга интилиши сезиларли даражада ортиб бормоқда.

Қар қандай хўжалик механизми учун асос бўлиб корхона фаолиятини режалаштириш ва унга объектив бақо бериш, таълим олиш, меқнатга қатълаш ва иқтисодий рақбатлантириш фондларидан фойдаланиш, ишлаб чиқариш жараёнининг турли босқичларида харажат ва натижаларни солиштириш кўрсаткичлари хизмат қилади.

Фойда корхона самарадорлигининг ягона ва универсал кўрсаткичи эмас.

Ишлаб чиқариш ривожланишининг самарадорлиги ва интенсивлигини бақолашда амалиётда рентабеллик кўрсаткичлари тизими кенг қўлланиб, унга кўра фойданинг миқдори белгиланган қисобланади. Бошқача қилиб айтганда, рентабеллик даромадлилик, фойдалиликни англатади. Бироқ рентабелликни фақат даромадлилик деб қабул қилиш унинг иқтисодий мазмунини кенг очиб бермайди. Улар ўртасида тенгликнинг йўқлигидан даромад миқдори ва рентабеллик даражаси турли нисбатларда, кўпинча турли йўналишларда ўлчаниши далолат беради.

Исталган муддат учун иқтисодий кўрсаткичларни қисоблаш кўплаб турли хил омиллар таъсири остида амалга оширилади.

Рентабеллик ва фойда кўрсаткичларини тақлил қилишда уларга таъсир кўрсатиши мумкин бўлган барча омилларни билиш, бу омилларнинг самарадорликнинг умумлаштирувчи кўрсаткичларига таъсирини қисоблаш услубиятини эгаллаш муқим ақамият касб этади. Бу омилларни бошқариш орқали корхонада даромадни ошириш зақираларини излаб топиш ва рентабелликнинг талаб қилинувчи даражасига эришиш механизмини яратиш мумкин.

Рентабеллик ва фойдага таъсир кўрсатувчи омилларни турли хил белгиларига кўра таснифлаш мумкин. Масалан, бу омиллар ички ва ташқи бўлиши мумкин. Ички омилларга корхона фаолиятига боқлиқ бўлган қамда корхона фаолиятининг турли йўналишларини тавсифловчи омиллар мансуб бўлади. Ташқи омилларга корхона фаолиятига боқлиқ бўлмаган, бироқ ишлаб чиқариш рентабеллиги ва даромаднинг ўсиш суръатига сезиларли таъсир кўрсатиши мумкин бўлган омиллар киради. Тақлил жараёнида ички ва ташқи омилларни аниқлаш самарадорлик кўрсаткичларини тақли таъсирлардан “тозалаш” имконини беради қамда корхона ютуқларини объектив бақолашда муқим ақамият касб этади.

Ўз навбатида ички омиллар қам ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш омилларига бўлинади. Ноишлаб чиқариш омиллари асосан меқнат ва сотиш шароитлари, корхонанинг тижорат, табиатни сақлаш ва шу каби фаолият турлари билан боқлиқ бўлади. Ишлаб чиқариш омиллари эса фойданинг шаклланишида иштирок этувчи ишлаб чиқариш жараёнининг асосий

элементлари - меънат предметлари ва воситалари ҳамда меънатнинг ўзи - мавжудлиги ва улардан фойдаланишни акс эттиради.

Хўжалик фаолиятини амалга ошириш жараёнида маъсулот ишлаб чиқариш, сотиш ва фойда олиш билан боғлиқ бўлган корхоналарда бу омиллар ўзаро алоҳида ва бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлади.

Рентабелликнинг молиятини фақат фойда шаклланишини таълил қилиш асосида очиб бериш мумкин. Корхона маъсулотни сотиш натижасида ўз харажатларини қоплашдан ташқари фойда ҳам олган тақдирда рентабелли қисобланади.

Рентабеллик кўрсаткичлари корхона фаолияти бачалик фойда келтиришини кўрсатади. Бу кўрсаткичлар молиявий қисботнинг ички ва ташқи фойдаланувчиларда қизиқиш уйқотиб, корхона ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги ҳамда унинг инвестицияларни жалб қилиш қобилиятини аниқлайди. Хусусий ёки қарзга олинувчи капиталнинг рентабеллиги корхонага маблақлар киритишнинг рентабеллигини тавсифловчи асосий кўрсаткичлардир. Бу кўрсаткичларнинг иқтисодий турланиши (интерпретацияси) яққол кўзга ташланади: сарфланган қар бир сўм қарзга олинган (хусусий) капиталга неча сўм фойда тўғри келади (қисоб-китобларда корхонанинг баланс ёки соф фойдасидан фойдаланиш мумкин).

Рентабелликни замон ва макон қоидаларига кўра таълил қилишда асосли хулосаларга келиш учун зарур бўладиган учта хусусиятни инобатга олиш зарур.

Биринчи хусусият корхона фаолиятининг вақт жиқати билан боғлиқ. Масалан, маъсулотни сотиш рентабеллиги коэффиценти қисбот давридаги фаолият натижалари орқали аниқланади; узоқ муддатли инвестицияларнинг юзага келиши мумкин бўлган ва режалаштирилаётган самараси инкор қилинмайди. Агар корхона катта миқдордаги инвестициялар талаб қилувчи янги технологиялар ва янги маъсулот турларини ишлаб чиқаришга ўтадиган бўлса, у ҳолда рентабеллик кўрсаткичлари вақтинчалик пасайиши мумкин.

Иккинчи хусусият таваккалчилик муаммоси билан боғлиқ бўлиб, таваккалчилик даражаси юқори бўлган лойиқалар баъзида катта фойда келтириши ҳам мумкин.

Учинчи хусусият бақолаш муаммоси билан боғлиқ. Масалан, хусусий капиталнинг рентабеллик кўрсаткичи суръати ва махражи турли хил харид қобилиятига эга бўлган пул бирлигида келтирилади. Кўрсаткичнинг суръати, яъни фойда ўзгарувчан (динамик) бўлиб, фаолият натижаларини ҳамда товар ва хизматларнинг асосан ўтган йилда юзага келган бақосини акс эттиради. Кўрсаткичнинг махражи, яъни хусусий капитал бир қатор йиллар давомида шаклланади. У жорий бақодан анча фарқ қилиши мумкин бўлган, қисобга олиш бақосида акс эттирилади. Демак, хусусий капитал рентабеллик коэффицентининг катта бўлиши, доим ҳам корхонага киритилаётган капитал қайтимига мос келавермайди; молиявий қарорларни қабул қилишда бу кўрсаткични эътиборга олишдан ташқари, корхонанинг бозордаги бақосини (бозор капитализацияси) ҳам инобатга олиш зарур.

□уйида корхона фаолиятининг самарадорлигини тавсифловчи рентабелликнинг асосий кўрсаткичлари келтирилган.

Соф фойда (СФ)

Активлар рентабеллиги (РА) қ $\frac{\text{Соф фойда (СФ)}}{\text{Активларнинг ўртача йиллик □иймати (А)}}$

Соф фойда (СФ)

Сотиш рентабеллиги (РС) қ $\frac{\text{Соф фойда (СФ)}}{\text{Ма□сулотни сотишдан тушган тушум (СТ)}}$

Соф фойда

Хусусий капитал рентабеллиги (ХК) қ $\frac{\text{Соф фойда}}{\text{Хусусий капитал ўртача йиллик □иймат (ХК)}}$

Соф фойда (СФ)

Битта акция даромади (АФ) қ $\frac{\text{Соф фойда (СФ)}}{\text{Муомаладаги акциялар сони (Na)}}$

Активлар рентабеллиги корхонада 1 сўм фойда олиш учун □анча мабла□ жалб □илиш талаб этилишини (бу мабла□лар манбаидан □атъи назар) акс эттиради. Ушбу кўрсаткич корхона ра□обатбардошлигининг энг му□им кўрсаткичларидан бири □исобланади.

Сотиш рентабеллиги сотилган ма□сулотнинг □ар бир сўми □анча соф фойда келтирганини акс эттиради.

Хусусий капитал рентабеллиги корхона мулкдорлари яъни, эгалари киритган капиталдан фойдаланиш самарадорлигини ани□лаш ва бу кўрсаткични худди шу мабла□ларни бош□а □имматба□о □о□озларга киритганда олиш мумкин бўлган фойда билан та□□ослаш имконини беради. Ғарб мамлакатларида бу кўрсаткич компания акцияларининг котировкасига сезиларли равишда таъсир кўрсатади.

Битта акция келтирувчи фойда кўрсаткичи корхонанинг бозордаги фаолиятини тавсифловчи му□им кўрсаткичлардан биридир.

Шу тари□а, тавсия □илинувчи кўрсаткичлар та□лил жараёнида корхонанинг молиявий бар□арорлигини ани□лаш, ишлаб чи□ариш самарадорлиги ва корхонанинг бозордаги ра□обатбардошлигини оширишга оид чора-тадбирлар белгилашга иконият яратади.

□ис□ача хулосалар

□ар бир хўжалик юритувчи субъектнинг тадбиркорлик фаолиятидан асосий ма□сад фойда олишдир. Фойда олиш дегани корхона даромадлари унинг фаолияти билан бо□ли□ бўлган барча харажатлардан ортишини англатади.

Ишлаб чи□ариш харажатларини доимий равишда пасайтириб бориш фойда олишнинг му□им шартларидан бири □исобланади. Харажатлар

мажмуаси корхонага маълумот ишлаб чиқариш қанчага тушишини кўрсатади.

Фойда корхонада турли хил фаолият орқали олиниши мумкин бўлиб, унинг миқдори ишлаб чиқариш омиллари баъоли ўзгариши (ташқи омилар) ёки ишлаб чиқариш харажатларини улардан нораціонал фойдаланиш сабабли ошириш (ички омилар) туфайли ўзгариб туради.

Бироқ фойда мутлақ (абсолют) катталиқ сифатида ишлаб чиқариш самарадорлигини тўлиқ тавсифламайди. Ишлаб чиқаришнинг барча омилларида фойдаланиш самарадорлигини баъолашда, рентабеллик кўрсаткичлари муҳим аҳамият касб этади.

Рентабеллик кўрсаткичлари корхона фаолияти қанчалик фойда келтиришини кўрсатади. Рентабеллик кўрсаткичларининг тақлили юзага келган қолатга баъо бериш қанда молиявий барқарорликни кучайтириш чора-тадбирларини белгилашга имкон яратади.

Таянч иборалар

моддий харажатлар, асосий фондлар амортизацияси, меҳнатга қара тўлаш билан боғлиқ бўлган харажатлар, ижтимоий эҳтиёжларга мўлжалланган харажатлар, моддий харажатлар, хорижий валютадаги харажатлар, фойда, фойда олишнинг асосий манбалари, фойдани тақсимлаш тамойиллари, корхонада фойдани оширишнинг асосий йўллари, рентабеллик, активлар рентабеллиги, сотиш рентабеллиги, хусусий капитал рентабеллиги, битта акция даромади.

Назорат ва муқоама учун саволлар

1. Ишлаб чиқариш харажатлари тушунчаси ва унинг моҳияти.
2. Ишлаб чиқариш харажатларини таснифлаш.
3. Бошқа харажатлар таркибига нималар киради?
4. Фойда иқтисодий категория сифатида қанда унинг корхонанинг тижорат ва ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил қилишдаги аҳамияти.
5. Фойдани шакллантириш манбалари.
6. Фойдани тақсимлаш ва уни кўнайитириш йўллари.
7. Рентабелликнинг иқтисодий моҳияти.
8. Рентабеллик кўрсаткичлари ва уларни аниқлаш услубияти.

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг “Қорхоналар тўқисиди”ги қонун. Қонун ва қарорлар. Т., “Ўзбекистон”, 1992
2. И.А. Каримов. Ўзбекистон ХХІ аср бўсақасиди: хавфсизликка тақдид, тараққийёт шартлари ва кафолатлари. Т., “Ўзбекистон”, 1997.
3. И.А. Каримов. Ўзбекистон — ХХІ асрга интилмоқди. Т., “Ўзбекистон”, 1999.
4. И.А. Каримов “Ўзбекистон иқтисодий ислоотларни чуқурлаштириш йўлиди. Т., “Ўзбекистон”, 1995.
5. И.А. Каримов. Ўзбекистон — бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Т., “Ўзбекистон”, 1993
6. Маълумот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби қанда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби туқисиди Низом. -Т.: 1999, 5 февраль.

7. Экономика предприятия. Учебник для ВУЗов. 3-е издание /Под. ред. В.Я.Горфинкеля, В.А.Швандара. - М.: Юнити-Дана, 2003.
8. Махмудов Э.Х. Корхона и қисодиёти: Ўқув. қўл. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.
9. Акромов Э.А Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили. – Т.: Молия, 2003.- 223 б.
10. «Ўз Ишингизни яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шаҳри, ЮНИДО, «Бизнес маслаҳат маркази» лойиҳаси, 2003й.
11. Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоҳияти таҳлили. Т.: «Иқтисодиёт ва қуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2003.
12. Гурков И.Б. Инновационное развитие и конкурентоспособность: Очерки развития 333 российских предприятий. – М.: ТЕИС, 2003.
13. Фомин Я.А. Диагностика кризисного состояния предприятия: Учеб. пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. 439 с.
14. Гиляровская Л.Т., Вехорова А.А. Анализ и оценка финансовой устойчивости коммерческого предприятия. – СПб: Питер, 2003. –249 с.
15. Крўлов Э.И. Анализ эффективности инвестиционной и инновационной деятельности предприятий / Учеб пос. 2е изд. пере раб и доп.. –М.: Финансў и статистика, 2003. –605 с.
16. О.И. Волков, Экономика предприятия, Учебник. М., “ИНФРА-М”, 2000.
17. Г.И. Шепеленко. Экономика, организация и планирование производства на предприятии. Учебное пособие. Ростов-на-Дону, Изд. Центр “МАРТ”, 2000.
18. В. Г. Грузинов. Экономика предприятия Учебник 2-е изд. М.: «Юнити Дана» 2003.
19. Ш.И. Гизотуллин. Как избежать банкротства. Рецептў финансового оздоровления предприятия М.: ЗАО Гресс Медиа Ферлаг 2004.
20. Котте Д./ Пер. С англ. Управление инфраструктурой организации М.: ОАО Типография «НОВОСТИ» 2001.
21. Л.Д. Гительман,. Б.Е.Ратников. Эффективная энергокомпания: Экономика. Менеджмент. Реформирование. М.: ЗАО Олимп-Бизнес 2002.
22. В.Д Грибов, В.П. Грузинов Экономика предприятия. Практикум. 3-е изд. перераб. и доп. Учебник М.: ФиС 2004.
23. Практическое пособие к семинарским занятиям по курсу «Экономика фирмў» / Под ред. Ивахенко М.: Экономич. Факульт. МГУ, ТЕИС. 2003.
24. Экономика предприятия Конспект лекций в списках М.: Приор-издат 2003.
25. Экономика предприятия. 3-е изд., перераб. и доп. Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Я. Горфинкеля, проф. В.А.Швандара М.: ЮНИТИ-ДАНА 2004.
26. Аутсорсинг: Создание вўсокоэффективнўх и конкурентоспособнўх организаций. Учебное пособие / Под ред. Б.А.Аникина М.: Инфра – М 2003.
27. Экономика предприятия Конспект лекций М.: Изд-во ПРИОР 2002.
28. «Экономика фирмў и отраслевўх рўнков» // Программа М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС 2000.
29. Сергеев И.В Экономика предприятия. 2-е изд. пераб. и доп. Учебное посбие М.: ФиС 2004.
30. Практикум по экономике организации (предприятия). Учебн. Пособ./ Под ред. проф. П.В. Тальминой и проф. Б.В. Чернецовой М.: ФиС 2003.
31. Сбалансированная система Показателей – шаг за шагом: максимальное повўшение эффективности и закреплении полученнўх результатов Пер. с англ. Днепропетровск: Баланс-Клуб 2003.
32. Мескон М.Х., Альберт М. и др. Основў менеджмента: Пер с англ. – М.: Дело,2000.-704с.
33. Смирнов Э.А. Управленческие решения М.: ИНФРА-М, 2001.-264с
34. Менеджмент организации. Москва, Инфра-М, 2002 г.

35. <http://www.harvard.edu>
36. <http://www.capitul.ru>
37. <http://www.5b.ru>

XI МАВЗУ. КОРХОНАНИНГ ИНВЕСТИЦИОН ФАОЛИЯТИ

11.1. Инвестициялар корхона ишлаб чиқариш салоҳиятини ривожлантириш ва мустақамлаш воситаси сифатида.

11.2. Корхоналарда инвестициялашнинг асосий манбалари ва йўналишлари.

11.3. Инвестицияларнинг иқтисодий самарадорлигини баҳолаш.

11.1. Инвестициялар корхонанинг ишлаб чиқариш салоҳияти ривожлантириш ва мустақамлаш воситаси сифатида

Корхоналар хўжалик юритиш ва ишлаб чиқариш фаолиятининг муҳим жиҳатларидан бири ишлаб чиқариш ва иқтисодий салоҳиятни ривожлантириш ва сақлаб қолишдир. Корхоналарнинг бу йўналишдаги фаолияти инвестицион фаолият деб аталади ҳамда “Инвестицион фаолият тўғрисида” ги қонун ва бошқа қуқуқий қўжатлар билан тартибга солинади.

Инвестициялар – корхоналар ва халқ хўжалиги миқёсида янги ишлаб чиқариш корхоналари яратиш ёки мавжуд корхоналарни замонавийлаштириш, илм-техника ва технологияларни ўзлаштириш, мақсулот ишлаб чиқариш ва фойда (даромад) олишни кўпайтириш мақсадида узоқ муддатли маблағлар киритилишидир. Инвестициялар ижтимоий ишлаб чиқариш тузилмасини яхшилаш, ишлаб чиқаришдаги номуносибликларини бартараф қилиш ва истеъмол бозорини таъминлашда алоҳида эътиборга эга.

Инвестицияларни шакллантириш ва улардан фойдаланиш, мамлакат ва хўжалик юритувчи субъектларнинг инвестицион сиёсати асосида амалга оширилади. Бу сиёсат биринчидан, капитал қўйилмаларнинг устивор йўналишларини, иккинчидан, ишлаб чиқариш кучларини тўғри жойлаштириш ва ривожлантириш, учинчидан, фан-техник тараққиёти ва бутун иқтисодиётнинг ривожланишини белгилаб беради. Инвестицияларнинг “хўжайини” сифатида корхоналарнинг ўзидан ташқари, давлатни, маҳаллий ҳокимият идоралари ва хусусий тадбиркорларни кўрсатиш мумкин.

Кўпинча инвестиция деганда капитал қўйилмалар кўзда тутилади, бу нарса инвестициялар табиатини инкор қилмайди ва уларнинг моҳиятини нотўғри акс эттирмайди. Инвестициялар, бозор иқтисодиётидаги бошқа, жумладан, бизнес, рақобатчилик, ишбилармонлик тушунчалари каби, маъмурий-бўйруқбозлик тизимидан бозор иқтисодиётига ўтилаётган бугунги кунларда хўжалик юритиш назарияси ва амалиётида ўз ўрнини топмоқда. Шу билан бирга, “капитал қўйилмалар” атамасининг ўз изоқлари ҳам мавжуд.

Капитал қўйилмалар асосий фондларни қайта тиклаш ва ўстириш учун сарфланувчи моддий, меҳнат ва пул ресурсларидир. Улар асосан бир вақтнинг ўзида амалга ошириладиган характерга эга бўлиб, ишлаб чиқариш харажатлари ёки мақсулот таннархи шаклидаги, жорий харажатлардан фарқ қилади. Капитал қўйилмалар мақсадли характерга эга бўлади

Ўамда ходимларга мукофот тўлаш, хизмат сафари (командировка) харажатлари ва Ўоказоларга сарфланиши мумкин эмас.

Молиявий инвестициялар ЎимматбаЎо ЎоЎозлар, акция ва облигациялар сотиб олиш, пул маблаЎларини банкларга фоиз олиш маЎсадида депозит Ўисоб раЎамларига Ўўйиш билан ифодаланади.

Реал инвестициялар пул маблаЎларини капитал Ўурилиш, ишлаб чиЎаришни ривожлантириш ва кенгайтиришга киритишни ифодалайди. Реал инвестициялар корхона, тармоЎ ва бутун халЎ хўжалигининг куч-Ўувватини белгилаб беради.

Инвестициялар аввалдан ўйлаб кўрилган маЎсад ва биринчи ўринда инвестицион лойиЎа асосида корхона ишлаб чиЎариш потенциални мустаЎЎамлаш ва ривожлантириш вазифасини бажаради.

Инвестиция лойиЎаси капитални корхонани унинг ишлаб чиЎариш Ўуввати ва бошЎа сифат кўрсаткичларини кучайтириш маЎсадида ривожлантириш ва кенгайтиришга киритишни режалаштириш ва амалга ошириш бўйича чора-тадбирлар мажмуасидир. Инвестиция лойиЎасини тайёрлаш ва амалга ошириш Ўуйидагиларни ўз ичига олади:

- * инвестициявий Ўоя(фикр)ни шакллантириш;
- * Ўоянинг дастлабки асосланиши;
- * лойиЎада кўзда тутилган техник Ўарорнинг таЎлили;
- * сертификат талабларининг бажарилишини текшириш;
- * инвестиция лойиЎаси бўйича давлат бошЎарув идоралари билан келишув юзага келтириш;
- * ахборот меморандумини тайёрлаш.

ЮЎорида кўрсатилганларни амалга оширгандан сўнг лойиЎани ишлаб чиЎиш ва техник-иЎтисодий асослаб бериш (тушунтириш хатидан то инвестицион мўлжалларнинг маЎсад ва вазифалари Ўамда кутилаётган натижалар акс эттирилувчи лойиЎа-смета Ўужжатларигача) зарурати туЎилади.

Инвестициялар, айниЎса гап янги Ўурилиш, фаолият кўрсатаётган корхоналарни кенгайтириш ёки Ўайта тиклаш ЎаЎида кетганда, инвестицион жараёнлар билан чамбарчас боЎлиЎ бўлиб, бу жараёнлар инвестицион маЎсадларни замон ва маконда боЎлайди. Инвестицион жараёнларнинг Ўуйидагича таркибий Ўисмлари мавжуд: лойиЎалаштиришдан аввалги асослаш, лойиЎалаштириш, бевосита объект Ўурилиши (корхонани кенгайтириш ёки Ўайта тиклаш) ва ишга туширилиши. Корхоналар учун инвестиция жараёнининг сўнгги босЎичи муЎим аЎамият касб этади. Ушбу босЎичда амалга оширилган янгиликлар эксплуатацион синовлардан ўтказилиб, амалдаги ва лойиЎа кўрсаткичлари баЎоланади Ўамда инвестиция жараёнининг худди шу жараёнида Ўал Ўилиниши лозим бўлган четга оЎиш ва камчиликлар аниЎланади.

11.2. Корхоналарда инвестициялашнинг асосий манбалари ва йўналишлари

Деярли барча фаолият кўрсатувчи корхоналар давлатга тегишли бўлган собиЎ маъмурий-бўйруЎбозлик тизими шароитларида инвестицияларнинг

асосий манбаи давлат (бюджет) маблақларидан ташкил топар эди. Гарчи ўша шароитларда ҳам жамғарма фондлар - асосий инвестицион манбалар корхоналар фойдаси (даромади) қисобига амалга оширилган бўлсада, корхоналарнинг маблақларни қардан олиш ва қарга жойлаштириш тўғрисида “боши” оқирмас эди. Қўшимча манба сифатида корхоналарнинг амортизация фонди хизмат қиларди.

Мазкур тушунчалар (жамғарма фонди, амортизация фонди, фойда) қозирги кунда ҳам ўз ақамиятини йўқотмаган бўлиб, инвестицияларнинг асосий манбаи қисобланади. Масалан, давлат корхоналари учун асосий инвестиция манбаи қуйидагилар: фойда, амортизация фонди ва бюджет маблақлари, қўшма корхоналар учун - фойда, амортизация фонди ва кредит ресурслари.

Режалаштириш ва бошқарув тизимида шунингдек, инвестиция манбаларини аниқлашнинг ички ва ташқи турларидан ҳам фойдаланилади.

Инвестицияларнинг *ички манбалари* қуйидагилар:

- ишлаб турган асосий капиталга қисобланувчи амортизация ажратмалари натижасида шаклланувчи, корхонанинг ўз молиявий воситалари;
- фойданинг инвестиция эҳтиёжларига ажратилувчи қисми;
- суғурта компаниялари ва муассасалари томонидан табиий офат ва бошқа қодисаларда тўланувчи маблақлар;
- корхонанинг акциялар чиқариши ва сотиши натижасида олинувчи маблақлар;
- юқори турувчи ва бошқа органлар томонидан қайтариб бермаслик асосида ажратилувчи маблақлар;
- хайрия ва шу каби бошқа маблақлар.

Инвестицияларнинг *ташқи манбалари* қуйидагилар:

- марказий ва мақаллий бюджетдан, тадбиркорликни қўллаб-қувватловчи турли хил фондлар томонидан ажратилувчи қайтариб бермаслик асосидаги маблақлар;
- корхоналар Низом жамғармасида молиявий ёки бошқа моддий ва номоддий иштирок шаклида, шунингдек, халқаро молия институтлари ва алоқида шахсларнинг тўғридан-тўғри қўйилмалари шаклида киритилувчи хорижий инвестициялар;
- давлат ва турли хил фондлар томонидан қайтариб бериш шarti билан берилувчи кредитлар, жумладан имтиёзли кредитлар.

Корхоналарнинг мустақил хўжалик фаолияти шароитларида ички маблақлар таркибида амортизация ажратмалари асосий ўринни эгаллайди. Унинг корхона инвестицион ресурсларидаги улуши 50% ва ундан кўпроқни ташкил этади.

Инвестицион мақсадларга йўналтирилувчи маблақлар танқислиги шароитида лизинг инвестицион фаолиятни фаоллаштирувчи муқим восита бўлиб хизмат қилади.

Лизинг - молиявий-кредит муносабатларининг шаклларида бири бўлиб, корхоналарнинг қурилма ва асбоб-ускуналарни ишлаб чиқарувчи корхоналар

ёки махсус ташкил қилинган лизинг компанияларидан узоқ муддатга ижарага олишини англатади. Лизинг битимида кўрсатилган томонлардан ташқари инвестицион лойиқаларни молиялаштириш ҳамда уларни бунинг учун зарур бўлган маблақалар билан таъминлаш имкониятига эга бўлган тижорат ёки инвестицион банклар ҳам иштирок этиши мумкин.

Инвестициялардан (капитал қўйилмалардан) фойдаланишнинг асосий йўналишлари қуйидагилар қисобланади:

- янги қурилиш;
- корхонани кенгайтириш ва қайта тиклаш;
- ишлаб чиқаришни замонавийлаштириш ва техник жиҳатдан қайта қуроллантириш;
- қарақатдаги қувватларни такомиллаштириш.

Янги қурилишга янги майдонларда махсус ишлаб чиқилган лойиқалар асосида қурилувчи корхона, бино, иншоот ва қурилмалар мансубдир.

Фаолият юритаётган **корхонани кенгайтириш** қўшимча ишлаб чиқариш мажмуаларининг навбатдаги қисмларини янги лойиқа асосида қуриш ёки асосий, қўшимча, ёрдамчи ва хизмат кўрсатувчи ишлаб чиқаришнинг амалдаги цехларини кенгайтириш ёки қуришни англатади. У асосан, фаолият юритаётган корхона қудудида ёки унга туташ майдонларда амалга оширилади.

Қайта тиклаш – бу, фаолият юритаётган корхонани маънавий ва жисмоний эскирган қурилма ва асбоб-ускуналарни ишлаб чиқаришни механизациялаштириш ва автоматлаштириш, технологик бўлинлар ва ёрдамчи хизматдаги номутаносибликларни йўқотиш йўли билан алмаштириш ёрдамида тўлиқ ёки қисман ўзгартиришни англатади. Қайта тиклашда эски цехлар ўрнига янги цехларни қуришга рухсат берилади.

Техник қайта қуроллантириш алоқида ишлаб чиқариш турларини замонавий талабларга асосан янги техника ва технологияларни киритиш, ишлаб чиқариш жараёнларини механизациялаштириш ва автоматлаштириш, эскирган қурилма ва ускуналарни янгилаш ва алмаштириш, ишлаб чиқариш тузилмаси ва ташкил этилишини яхшилаш йўли билан, корхонанинг техник даражасини ошириш бўйича чора-тадбирлар мажмуасидир. У ишлаб чиқариш интенсивлигини кучайтириш, ишлаб чиқариш қувватларини ошириш ва ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар сифатини яхшилашга йўналтирилган.

Молиявий ресурслар ва ер танқислиги шароитларида, иккинчи томондан эса, мавжуд ишлаб чиқариш қувватларидан унумлироқ фойдаланиш учун янги қурилишни нисбатан чекланган ҳолатда, асосан жуда зарур ҳоллардагина амалга оширилади. Шу сабабли бугунги кунда инвестицияларнинг энг кўп тарқалган йўналишлари сифатида, умуман олганда янги турдаги маҳсулот ишлаб чиқаришни ҳам кўзда тутувчи мавжуд ишлаб чиқаришни кенгайтириш, қайта тиклаш ва техник жиҳатдан қайта қуроллантиришни кўрсатиш мумкин.

Янги қурилиш ҳамда мавжуд ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва қайта тиклашга йўналтирилувчи капитал қўйилмалар асосан қуйидаги элементлардан иборат бўлади:

* қурилиш-монтаж ишлари харажатлари;

- * машина ва ускуналар сотиб олишга сарфланувчи харажатлар;
- * лойиҳа–қидирув ва бошқа илмий ишланмаларга сарфланувчи харажатлар.

Капитал қўйилмаларнинг юқоридаги турлари *инвестицияларнинг технологик тузилмасини* тавсифлайди. Ҳозирги пайтда иқтисодий ривожланишига киритилувчи капитал қўйилмаларнинг умумий қажмида қуйидаги тузилма вужудга келди: қурилиш-монтаж ишлари харажатлари - 55-60%, машина ва ускуналар сотиб олишга сарфланувчи харажатлар - 35-30%, лойиҳа–қидирув ва бошқа илмий ишланмаларга сарфланувчи харажатлар - 10%.

Капитал қўйилмаларнинг мулк шаклига кўра тузилмаси – бу, инвестицияларнинг давлат, акциядорлик, қўшма, ижара ва бошқа турдаги жамоа корхоналари ўртасида тақсимланишидир. У капитал қўйилмалардан фойдаланиш, шунингдек, уларнинг шаклланиш тартиби ва манбалари нуқтаи назаридан муқим ақамиятга эга. Амалиёт шуни кўрсатадики, капитал қўйилмаларнинг самарали тузилмаси уларни тежаш, энг кам харажатлар билан энг кўп фойда олишга тенгдир.

Инвестицияларнинг такрор ишлаб чиқариш тузилмаси янги қурилиш қамда мавжуд ишлаб чиқаришни кенгайтириш, қайта тиклаш ва техник жиқатдан қайта қуроллантиришга сарфланувчи харажатлари ўртасидаги ўзаро нисбатни ифодалайди.

11.3. Инвестицияларнинг иқтисодий самарадорлигини бақолаш

Умуман олганда самарадорлик муайян натижаларга эришишни англатади. У сарафланган харажатлар ва олинган натижалар нисбати асосида аниқланади. Харажатлар қанчалик кам ва натижалар қанчалик кўп бўлса, самарадорлик қам шунчалик юқори бўлади.

Инвестицияларнинг иқтисодий самарадорлиги бутун ишлаб чиқариш самарадорлигининг таркибий қисмидир. Турли даражадаги хўжалик фаолиятида инвестицияларнинг иложи борича кўпроқ фойда, қайтим келтириши асосий вазифа қилиб белгиланади. Бу қоидадан четга чиқиш ресурсларни йўқотиш, жамиятнинг илгариги ва Ҳозирги меқнатини йўққа чиқаришга олиб келиши мумкин.

Инвестицияларнинг иқтисодий самарадорлигини бақолаш зарурати, қўшимча капитал қўйилмалар киритилишини талаб қилувчи янги қурилиш, мавжуд ишлаб чиқаришни кенгайтириш, қайта тиклаш ва техник жиқатдан қайта қуроллантириш, ишлаб чиқаришни замонавийлаштириш ва ташкилий-техник чора-тадбирларни ишлаб чиқиш каби барча қолларда юзага келади. Баъзан мақсулотларнинг янги турини ишлаб чиқариш қам инвестиция ва бошқа маблақлар киритилишини, демак, харажат ва натижалар нисбатини аввалдан бақолашни талаб қилади.

Инвестицияларнинг иқтисодий самарадорлигини бақолашда корхоналар иккита вазифани қал қилишлари лозим:

биринчиси - капитал $\square$ ўйилмаларнинг $\square$ опланиш муддати ва даромадлилиги ну $\square$ таи назаридан, энг ма $\square$ бул вариант танлаш имкониятини яратувчи инвестицион лойи $\square$ а самарадорлигини ба $\square$ олаш;

иккинчиси - мавжуд ишлаб чи $\square$ аришга ишлаб чи $\square$ ариш кўрсаткичларини яхшилаш ма $\square$ садида киритилувчи инвестициялар самарадорлигини ба $\square$ олаш ($\square$ ўшимча ма $\square$ сулот ишлаб чи $\square$ ариш, таннархни камайитиш, фойдани ошириш ва $\square$ оказо).

Биринчи вазифанинг ечими мос келувчи маркетинг тад $\square$ и $\square$ отларини амалга оширишни кўзда тутиб, бу тад $\square$ и $\square$ от давомида талаб ва ундан келиб чи $\square$ увчи таклиф, бозор сегментацияси, ба $\square$ они шакллантириш стратегияси, молиялаштириш манбалари ва бош $\square$ алар ани $\square$ ланиши лозим. Инвестицион лойи $\square$ ани му $\square$ обиллик асосида танлагандан сўнг бирламчи-рухсат берувчи $\square$ ужжатларни, техник ва бош $\square$ а $\square$ арорларни, жумладан, му $\square$ андислик таъминоти, атроф-му $\square$ итни му $\square$ офаза $\square$ илиш бўйича чора-тадбирлар тайёрлашишлари амалга оширилади.

Инвестицион лойи $\square$ ани тайёрлаш ва шунга мос равишда инвестициялар самарадорлигини ба $\square$ олаш зарурати кўп $\square$ оларда янги корхона, цехлар $\square$ уриш ёки мавжуд ишлаб чи $\square$ аришни $\square$ айта тиклаш ва кенгайтириш билан бо $\square$ ли $\square$ бўлади. Буларнинг барчаси нафа $\square$ ат маконда, яъни маълум бир $\square$ удудда, ер майдонида, балки ва $\square$ тда амалга оширилиши сабабли, ва $\square$ т муддати лойи $\square$ ани амалга ошириш, жумладан, корхонани ташкил $\square$ илиш ($\square$ айта тиклаш, кенгайтириш) $\square$ амда эксплуатация $\square$ илиш ва тугатиш муддатидан келиб чи $\square$ қан $\square$ олда $\square$ исобланади.

Инвестицион лойи $\square$ аларнинг самарадорлигини ба $\square$ олашда $\square$ уйидагилар асосий кўрсаткич $\square$ исобланади:

1) Соф дисконтланган даромад (СДД) - бутун $\square$ исобот даври учун жорий самаралар йи $\square$ индисининг бошлан $\square$ ич $\square$ адамга келтирилган ми $\square$ дори ёки интеграл натижаларнинг интеграл харажатлардан ошиб кетиши. У $\square$ уйидаги формула асосида $\square$ исобланади:

$$СДД = \sum_{t=0}^T (H_t - X_t) \frac{1}{(1 + E)^t}$$

Бу ерда:

H_t – $\square$ исоб-китобларнинг t - $\square$ адамида эришилувчи натижалар;

X_t – худди шу $\square$ адамда амалга оширилувчи харажатлар;

T – $\square$ исоб-китобларнинг ва $\square$ т муддати;

E - дисконт нормаси.

Агар инвестицион лойи $\square$ анинг СДД ми $\square$ дори ижобий бўлса, у $\square$ олда лойи $\square$ а самарали, яъни инвестиция мабла $\square$ лари даражасининг $\square$ абул $\square$ илинган дисконт нормасини таъминловчи $\square$ исобланади.

Харажатлар ва уларнинг натижалари ми $\square$ дорини келтириш уларни *дисконтлаш коэффициенти* (d_t) га кўпайтириш асосида амалга оширилиб, бунда $\square$ уйидаги формуладан фойдаланилади:

$$d_t = \frac{1}{(1 + E)^t}$$

Бу ерда:

t - натижаларни олиш (харажатларни амалга ошириш) давридан таъминлаш давригача бўлган муддат бўлиб, йилларда ўлчанади.

Дисконт нормаси (E) - бошқа инвесторлар ўз маблақларини худди шу турдаги лойиҳаларни амалга ошириш учун киритишга рози бўлувчи, капиталнинг даромадлилик коэффиценти (даромад миқдорининг капитал қўйилмаларга нисбати).

Агар дисконт нормаси вақт давомида ўзгарадиган бўлса, дисконт коэффиценти (d_t) қуйидаги формула асосида аниқланади:

$$d_t = \frac{1}{\prod_{k=1}^t (1 + E_k)}$$

Бу ерда:

E_k — k -йилдаги дисконт нормаси;

t - қисобга олинувчи вақт муддати, йил.

Инвестицион лойиҳаларнинг самарадорлик кўрсаткичларини аниқлашда мақсулот ва истеъмол қилинувчи ресурсларнинг базис, башорат қилинувчи, жақон ва қисобий баҳоларидан фойдаланилади.

2) Инвестицияларнинг даромадлилик индекси (ИД) - келтирилган самаранинг инвестициялар миқдorigа (K) нисбати бўлиб, қуйидаги формула асосида аниқланади:

$$ИД = \frac{1}{K} \sum_{t=0}^T (H_t - X_t) \frac{1}{(1 + E)^t}$$

Агар даромадлилик индекси бирга тенг ёки ундан катта бўлса, инвестицион лойиҳа самарали, акс ҳолда эса самарасиз қисобланади.

3) Ички даромадлилик нормаси (ИДН) - келтирилган самара миқдори келтирилган инвестиция миқдorigа тенг бўлган ҳолдаги дисконт нормаси ($E_{ич}$), яъни $E_{ич}$ (ИДН) қуйидаги тенглик орқали аниқланади:

$$\sum_{t=0}^T (H_t - X_t) \frac{1}{(1 + E_{ич})^t} = \sum_{t=0}^T \frac{K_t}{(1 + E_{ич})^t}$$

Ушбу формула асосида аниқланган даромадлилик нормаси миқдори инвесторнинг капиталга талаб қилувчи даромад миқдори билан таъминланади. Агар ИДН талаб қилинувчи даромад нормасига тенг ёки ундан катта бўлса, у ҳолда лойиҳа самарали қисобланади.

4) Инвестицияларнинг қопланиш муддати (T_u) - инвестицион лойиҳани амалга оширишни бошлашдан то натижаларга эришишгача бўлган минимал вақт муддати. У қуйидаги формула асосида аниқланади:

$$T_u = \frac{I_c}{P_m}$$

Бу ерда:

I_c — соф инвестициялар;

P_m — лойиҳа келтирувчи ўртача йиллик пул маблақлари оқими, сўм.

Шу билан бирга $\square$ опланиш муддати лойи $\square$ анинг даромадлилиги кўрсаткичи $\square$ исобланмайди. Шу сабабли амалиётда инвестициялар бирламчи капитал ($\square$ ўйилма)га нисбатан даромадлилик кўрсаткичи ор $\square$ али кўриб чи $\square$ илади $\square$ амда $\square$ уйидаги формула асосида $\square$ исобланади:

$$D_u = \frac{M_n}{K} \times 100$$

Бу ерда:

D_u – инвестициялар даромади, % да;

M_n – соли $\square$ лар тўлангандан сўнг $\square$ олган фойда, сўм;

K - инвестициялар (бошлан $\square$ ич).

У ёки бу инвестицион лойи $\square$ ани танлаш тў $\square$ рисида $\square$ арор $\square$ абул $\square$ илишда корхоналар $\square$ уйидаги саволларга жавоб бериши лозим:

- * ишлаб чи $\square$ аришдаги бугунги $\square$ олат $\square$ анча давом этиши мумкин ва бозорда ма $\square$ сулотга (иш, хизматга) бўлган талаб $\square$ андай;
- * капитал киритиш учун имкониятлар $\square$ андай;
- * ра $\square$ обатчилик фаолияти $\square$ андай;
- * $\square$ андай муваффа $\square$ ият омиллари мавжуд;
- * янги бозорга кириш учун $\square$ андай имкониятлар мавжуд.

И $\square$ тисодий самарадорликни ба $\square$ олашнинг *иккинчи $\square$ олатида*, яъни мабла $\square$ ларни мавжуд ишлаб чи $\square$ аришга киритишда $\square$ уйидаги кўрсаткичлар $\square$ ўлланилади:

а) инвестицияларнинг $\square$ ар бир сўмига тў $\square$ ри келувчи $\square$ ўшимча ма $\square$ сулот $\square$ уйидаги формула асосида ани $\square$ ланади:

$$\mathcal{E} = \frac{(ЯМ_1 - ЯМ_0)}{И_k}$$

Бу ерда:

$\mathcal{E}$ – инвестициялар самарадорлиги;

$ЯМ_0$, $ЯМ_1$ – ялпи ма $\square$ сулот, мос равишда бирламчи ва $\square$ ўшимча инвестицияларда;

$И_k$ – $\square$ ўшимча инвестициялар ми $\square$ дори.

б) инвестицияларнинг $\square$ ар бир сўмига таннархнинг пасайиши:

$$\mathcal{E} = \frac{Q(TH_0 - TH_1)}{И_k}$$

Бу ерда:

TH_0 , TH_1 - ма $\square$ сулот бирлиги таннархи, мос равишда, бирламчи ва $\square$ ўшимча инвестицияларда;

Q – $\square$ ўшимча инвестициялар киритилгандан кейинги йиллик ма $\square$ сулот $\square$ ажми, натурал ўлчов бирл.

в) инвестицияларнинг $\square$ ар бир сўмига ма $\square$ сулот ишлаб чи $\square$ аришдаги ме $\square$ нат харажатларини $\square$ ис $\square$ артириш:

$$\Theta = \frac{Q(M_0 - M_1)}{I_\partial}$$

Бу ерда:

M_0, M_1 – маълумот бирлигига ишлаб чиқаришда сарфланувчи меънат харажатлари, мос равишда ўқимча инвестициялар киритилгунча ва ундан сўнг

г) инвестицияларнинг ҳар бир сўмига фойдани ошириш:

$$\Theta = \frac{Q(\Phi_1 - \Phi_0)}{I_\partial}$$

Бу ерда:

Φ_0, Φ_1 – маълумот бирлигига тўғри келувчи фойда, мос равишда ўқимча инвестициялар киритилгунча ва ундан сўнг.

е) инвестицияларнинг қопланиш муддати.

Инвестициялар самарадорлигини келтирилган формулалар асосида (бошқарув даражасини инобатга олган ҳолда) аниқлаш ишлаб чиқаришни ривожлантиришга қанча миқдорда инвестиция киритилган ва унинг натижаси қандай деган саволга жавоб беради, яъни у инвестицияларнинг мутлақ (абсолют) самарадорлигини тавсифлайди.

Амалиётда кўпинча инвестицион қарорларнинг турли хил вариантлари кўриб чиқилиб, улардан энг маълумлини танлаб олишга қаракат қилинади. Бу маълуматда капитал ўйилмаларнинг солиштирма иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари ўқланиб, улар қуйидаги формула асосида аниқланади:

$$\Theta_n \text{ қ } T_n \text{ қ } E_n \text{ қ } K \longrightarrow \min$$

Бу ерда:

T_n - маълумот таннарихи;

K - капитал ўйилмалар;

E_n - капитал ўйилмаларнинг самарадорлик нормаси.

Агар инвестицион қарорларнинг бир нечта вариантлари кўриб чиқиладиган бўлса, келтирилган харажатлар энг минимал бўлган вариант танлаб олинади.

Иқтисодий самарадорликни баҳолаш жараёнида киритилувчи инвестицияларнинг қопланиш муддатини аниқлашнинг ўзига хос ўрни бўлиб, у қуйидаги формула асосида аниқланади:

$$T_{ок} \text{ қ } K / (\Phi_{p1} - \Phi_{p0})$$

Бу ерда:

K - асосий ишлаб чиқариш фондларига киритилувчи капитал ўйилмалар қажми;

Φ_{p1} - режалаштирилаётган даврнинг сўнгги йилидаги фойда;

Φ_{p0} - базис йилдаги фойда (режадан олдинги даврнинг сўнгги йили).

Капитал ўйилмаларнинг самарадорлик коэффиценти қопланиш муддатига тескари бўлган катталиқдир. У қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$E \text{ қ } (\Phi_{p1} - \Phi_{p0}) / K$$

Вақт омили, айниқса, инвестор (буюртмачи) нуқтаи назаридан киритилаётган ресурсларнинг ақилоний самарадорлигини таъминлашда катта аҳамият касб этади. Шу сабабли қурилиш, қайта тиклаш ва кенгайтириш, шунингдек, мавжуд ишлаб чиқаришни замонавийлаштириш ишлари қанчалик тез бажарилса, инвестор ва пудратчи учун шунчалик фойдали бўлади. Қурилган объектни муддатидан аввал фойдаланишга топширишдан олинувчи қўшимча фойда ($E_{\text{кф}}$) орқали иқтисодий самара қуйидаги формула асосида аниқланади:

$$E_{\text{кф}} \approx E_n \Phi (T_{\text{ш}} - T_a)$$

Бу ерда:

E_n - самарадорликнинг норматив коэффиценти;

Φ - муддатидан аввал фойдаланишга топширилувчи асосий фондлар қиймати;

$T_{\text{ш}}$ - объектни фойдаланишга топширишнинг шартномадаги муддати;

T_a - объектни фойдаланишга топширишнинг амалдаги муддати.

Объектларни фойдаланишга топширишнинг шартномадаги ва амалдаги муддатлари ўртасидаги фарқ мазкур формулада ($T_{\text{ш}} - T_a$) йил улушида акс эттирилиши лозим (вақт кўрсаткичи). Агар $T_{\text{ш}} < T_a$ бўлса, яъни объектни фойдаланишга топшириш муддати ўтиб кетадиган бўлса, инвестор кутилаётган фойдани олишдан маърум бўлади ва бошқа чиқимларга дуч келиб, бу нарса қисобий самаранинг салбий бўлишига олиб келади. Шу сабабли қурилиш ёки корхонани қайта тиклаш ва кенгайтириш ишлари, объектларнинг сифат кўрсаткичларига таъсир кўрсатмаган ҳолда қанчалик тез амалга оширилса, инвестициялар самарадорлиги мос равишда шунчалик юқори бўлади.

Мисол. Мини-завод қурилишининг сметага кўра қиймати 14,5 млн сўмни ташкил этади. Қурилишнинг норматив муддати - 2,5 йил. Амалда заводни 2 йилда қуриб битказиш мўлжалланмоқда. Заводнинг асосий фондлари қиймати ошишига олиб келмайдиган харажатлар қиймати 450 минг сўмга тенг. Самарадорликнинг норматив коэффиценти - 0,2.

Заводни муддатидан олдин қуриб битказишнинг иқтисодий самараси қуйидагича:

$$E_{\text{дш}} \approx 0,2 (14,5 - 0,45) * (2,5 - 2) \approx 1,4 \text{ млн. сум.}$$

Қисқача хулосалар

Инвестициялар давлат ва корхоналарнинг асосий фондларни замонавийлаштириш ҳамда мамлакатнинг иқтисодий ва ишлаб чиқариш потенциалини мустақамлаш йўлидаги фаолиятидаги муқим воситадир.

Инвестициялар ҳолида кўра, амалиётда мамлакат миқёсида давлат томонидан, микроиқтисодиётда эса корхоналар ва уларга тенглаштирилган бошқа хўжалик субъектлари томонидан амалга оширилувчи инвестицион сиёсат асосида моддийлаштирилади.

Инвестициялар реал, яъни, молиявий ва портфел турларига тақсимланади. Реал инвестициялар корхонанинг иқтисодий потенциалини яхшилашда муқим восита қисобланади.

Инвестициялашнинг тўғри танланган тактика ва стратегияси корхоналарга ишлаб чиқаришни замонавийлаштириш вазифаларини муваффақиятли қал қилиш ҳамда ишлаб чиқариш жараёнлари ва мақсулот чиқаришни фан-техника тараққиёти ва бозор талабларига жавоб берувчи кўринишга олиб келишга имкон беради.

Корхонанинг инвестицион сиёсати инвестицияларнинг иқтисодий самарадорлигини баҳолаш ҳамда инвестициялашнинг энг самарали вариантларини танлаш билан боғлиқ бўлади.

Минимум харажатлар ва максимум натижалар - инвестициялар ва инвестицион лойиқаларнинг иқтисодий самарадорлигини баҳолашда услубий асос қисобланади.

Таянч иборалар

Инвестициялар, капитал қўйилмалар, молиявий инвестициялар, реал инвестициялар, инвестиция лойиқаси, инвестицияларнинг ички манбалари, инвестицияларнинг ташқи манбалари, лизинг, янги қурилиш, корхонани кенгайтириш, қайта тиклаш, техник қайта қуроллантириш, капитал қўйилмаларнинг мулк шаклига кўра тузилмаси, инвестицион лойиқаларнинг самарадорлигини баҳолаш, инвестицияларнинг қопланиш муддати.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Инвестицион сиёсат нима ва у давлат ва корхоналар миқёсида қандай мақсадларни кўзда тутди?
2. “Инвестициялар” ва “капитал қўйилмалар” тушунчалари ўртасидаги фарқларни тавсифлаб беринг.
3. Инвестицион жараёнларни қайси асосий босқичлар тавсифлайди?
4. Инвестициялар таркиби ва структураси нима ва уларнинг корхона иқтисодиётига таъсири қандай?
5. Инвестицияларнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлашнинг қайси усуллари сизга маълум?
6. Корхоналар инвестицион сиёсатининг моқияти нимада?
7. Инвестицияларнинг энг самарали вариантини танлашда қайси усулдан фойдаланиш мақсадга мувофиқ?
8. Инвестициялар самарадорлигини оширишнинг асосий йўналишларидан қайсиларини биласиз?
9. Инвестицияларнинг қопланиш муддати нима ва у қандай аниқланади?
10. Республикада амалга оширилаётган энг машғур инвестицион лойиқаларни айтиб бера оласизми?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсақасида: хавфсизликка тақдид, тараққиёт шартлари ва кафолатлари. Т., “Ўзбекистон”, 1997.
2. И.А. Каримов “Ўзбекистон иқтисодий ислоотларни чуқурлаштириш йўлида. Т., “Ўзбекистон”, 1995.
3. Экономика предприятия. Учебник для ВУЗов. 3-е издание /Под. ред. В.Я.Горфинкеля, В.А.Швандара. - М.: Юнити-Дана, 2003.

4. Махмудов Э.Х. Корхона и Ҷамъиёти: Ҷамъиёти. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамъиармаси нашриёти, 2004.
5. Акромов Э.А. Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили. – Т.: Молия, 2003.- 223 б.
6. «Ўз Ишнингизни яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шаҳри, ЮНИДО, «Бизнес маслаҳат маркази» лойиҳаси, 2003й.
7. Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона и Ҷамъиёти салоҳияти таҳлили. Т.: «И Ҷамъиёт ва Ҷамъиёти дунёси» нашриёт уйи, 2003.
8. Гурков И.Б. Инновационное развитие и конкурентоспособность: Очерки развития 333 российских предприятий. – М.: ТЕИС, 2003.
9. Методические рекомендации по оценке эффективности инвестиционных проектов и их отбору для финансирования. Издание официальное - М.: ОАО «НПО», издательство «Экономика», 2000
10. Гуртов В.К. Инвестиционные ресурсы. – М.: Экзамен, 2002
11. Инвестиционные процессы в условиях глобализации.- М.: ТЕИС, 2002
12. Богатин Ю.В. Швандар В.А. Инвестиционный анализ. Учеб. пос. - М.: ЮНИТИ, 2001
13. Ковалев В.В. Методы оценки инвестиционных проектов. - М.: Финансы и статистика, 2003
14. Фомин Я.А. Диагностика кризисного состояния предприятия: Учеб. пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. 439 с.
15. Гиляровская Л.Т., Вехорова А.А. Анализ и оценка финансовой устойчивости коммерческого предприятия. – СПб: Питер, 2003. –249 с.
16. Крюлов Э.И. Анализ эффективности инвестиционной и инновационной деятельности предприятий / Учеб. пос. 2е изд. перераб. и доп.. –М.: Финансы и статистика, 2003. –605 с.
17. Г.И. Шепеленко. Экономика, организация и планирование производства на предприятии. Учебное пособие. Ростов-на-Дону, Изд. Центр «МАРТ», 2000.
18. В. Г. Грузинов. Экономика предприятия Учебник 2-е изд. М.: «Юнити Дана» 2003.
19. Сенге Питер М. и др. пер с англ. Танец перемен: новые проблемы самообучающихся организаций М.: ЗАО Длимп-Бизнес 2004.
20. Ш.И. Гизо-туллин. Как избежать банкротства. Рецепт финансового оздоровления предприятия М.: ЗАО Гресс Медиа Ферлаг 2004.
21. Котте Д./ Пер. С англ. Управление инфраструктурой организации М.: ОАО Типография «НОВОСТИ» 2001.
22. В.Д Грибов, В.П. Грузиков Экономика предприятия. Практикум. 3-е изд. перераб. и доп. Учебник М.: ФиС 2004.
23. Практическое пособие к семинарским занятиям по курсу «Экономика фирм» / Под ред. Иващенко М.: Экономич. Факульт. МГУ, ТЕИС. 2003.
24. Экономика предприятия Конспект лекций в списках М.: Приор-издат 2003.
25. Экономика предприятия. 3-е изд., перераб. и доп. Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Я. Горфиннелия, проф. В.А.Швандара М.: ЮНИТИ-ДАНА 2004.
26. Аутсорсинг: Создание высокоэффективных и конкурентоспособных организаций. Учебное пособие / Под ред. Б.А.Аникина М.: Инфра – М 2003.
27. Экономика предприятия Конспект лекций М.: Изд-во ПРИОР 2002.
28. Сергеев И.В Экономика предприятия. 2-е изд. перераб. и доп. Учебное пособие М.: ФиС 2004.
29. Практикум по экономике организации (предприятия). Учебн. Пособ./ Под ред. проф. П.В. Тальминой и проф. Б.В. Чернецовой М.: ФиС 2003.
30. Сбалансированная система Показателей – шаг за шагом: максимальное повышение эффективности и закреплении полученных результатов Пер. с англ. Днепрпетровск: Баланс-Клуб 2003.

31. Вумек Джеймс П., Джонс Дениел Т. Пер. с англ. Бережливое производство; Как избежать от потерь и добиться процветания вашей компании; М.. Альпина Бизнес БУКС 2004.
32. Кристенсен Клейтон М. Как из-за новѣх технологий погибают сильнѣе компании /Дилемма инноватора Пер.с англ. М.: Альпина Бизнес Бука 2004.
33. Мескон М.Х., Альберт М. и др. Основѣ менеджмента: Пер с англ. – М.: Дело,2000.-704с.
34. Смирнов Э.А. Управленческие решения М.: ИНФРА-М, 2001.-264с
35. Менеджмент организации. Москва, Инфра-М, 2002 г.
36. “Создайте свое Дело или что необходимо знать предпринимателю” г. Ташкент, ЮНИДО, Проект “Бизнес-консультативнѣй центр”, 2003г.
37. Сборник бизнес-планов деловѣх ситуаций с рекомендациями и комментариями: Учеб. прак. пос. /Под ред. В.М.Попова, С.И.Ляпунова . –М.: КноРус , 2003
38. <http://www.harvard.edu>
39. <http://www.capitul.ru>
40. <http://www.5b.ru>
41. <http://www.audit-center.ru>

XII МАВЗУ. КОРХОНАНИНГ ТИЖОРАТ СИРИ ВА ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИГИ

12.1. Корхона хавфсизлигини таъминлашнинг мақсади, вазифалари ва тамойиллари.

12.2. Корхона хавфсизлигини таъминлашни ташкил қилиш ва бошқариш.

12.3. Корхонанинг хавфсизлик хизмати, унинг тузилиши ва вазифалари.

12.4. Корхонанинг тижорат сирлари.

12.1. Корхона хавфсизлигини таъминлашнинг мақсади, вазифалари ва тамойиллари

Хавфсизлик бу мураккаб ва серқирра категориядир. У асосан ва кўпинча ишлаб чиқаришда фойдаланилаётган воситаларнинг хавфсизлиги нуқтаи назаридан баёқланади ва кўриб чиқилади. Шу сабабли қозиргача биз техника хавфсизлиги, пиёда хавфсизлиги, озиқ-овқат хавфсизлиги ёки зарарсизлиги каби тушунчаларни учратсакда, корхона хавфсизлигига қалидуч келганимиз йўқ.

Мақсулотларнинг замонавий намуналари, ишлаб чиқариш технологияси, инвестиция режалари ва бошқалар саноат айқоқчилигининг диққат марказида туриб, корхона ва мамлакат учун маълум бир хавф туқдиради. Шу сабабли хавфсизлик ва тижорат сирлари муаммолари қозирги бозор ва рақобатчилик шароитларида иқтисодиёт фанининг, жумладан, замонавий корхоналар иқтисодиётининг муқим бўлимларидан бири қисобланади.

Корхона хавфсизлигини таъминлашнинг асосий мақсадлари қуйидагилардан иборат:

- корхона ва унинг барча бўлинмалари, меҳнат жамоасининг давлат тузилмаси, хорижий шамкорлар ва рақиблар билан ўзаро муносабатларда қонуний қуқуқларини қимоя қилиш;
 - * корхона мулкини сақлаш, ундан оқилона ва унумли фойдаланиш;
 - * ишлаб чиқарилаётган мақсулотнинг ички ва ташқи бозордаги рақобатбардошлигини ошириш;
 - * ташкилий ва ишлаб чиқариш барқарорлигига эришиш, бутловчи қисмлар етказиб берувчиларга ёрдамчи ва шамкорларга бир томонлама қарам бўлишга йўл қўймаслик;
 - * барча тузилмавий бўлинлардаги ходимлар орасида меҳнат интизомини мустақамлаш;
 - * меҳнат унумдорлигини ошириш учун моддий ва маънавий манфаатдорлигини таъминлаш;
 - * ишлаб чиқаришда фан-техника ютуқларидан фойдаланиш, самарали ахборот базасини ривожлантириш;
 - * корхона обрўсини ошириш.

Кўрсатилган мақсадлардан келиб чиққан олда корхона хавфсизлигини таъминлаш вазифалари белгиланиб, улар корхонанинг ички тартиб-қоидалари ва иш тартибида шамда махсус ишлаб чиқилган чора-

тадбирларда ўз аксини топиши мумкин. Булар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

1. Корхона ичида қамда ташқи ташкилотлар - қукумат идоралари, бошқарув структурасидаги оидабузарлик омиллари, ваколатли ошириш қоллари ва оқозоларни аниқлаш;

2. Корхонанинг барқарор ишлашига таъсир қилиши мумкин бўлган хавф-хатар қамда бозор конъюнктурасидаги ноқулай ўзгаришларни аниқлаш ва зарур чораларни қўллаш;

3. Бўлажак қамкорларни ўрганиш, уларнинг молиявий ақволини тақлил қилиш ва бақолаш;

4. Иқтисодий айқоқчиликка қарши чора-тадбирларни тайёрлаш;

5. Корхона сирларидан хабардор бўлган малакали ходимларни бошқа корхоналарга жалб қилишнинг олдини олиш;

6. Носоқлом рақобатчиликни енгиш;

7. Корхона қудуди ва моддий ресурсларини қимоя қилиш;

8. Тижорат сирларини муқофаза қилишни ташкил қилиш;

9. Меқнат жамоаси аъзолари орасидаги салбий фикрларни аниқлаш;

10. Фавқулодда қодисаларнинг олдини олиш ва хавфсизликнинг бошқа чоралари.

Маълумки, кўрсатилган мақсад ва вазифалар ўз-ўзидан автоматик равишда қал қилинмайди. Бунинг учун, аввало, ўз ишини яхши билишдан ташқари моқир ва юқори малакага эга бўлган қамда ўзлари ишлаётган корхона учун “жон куйдирувчи” кадрлар зарур. Уларсиз муваффақиятга деярли эришиб бўлмайди.

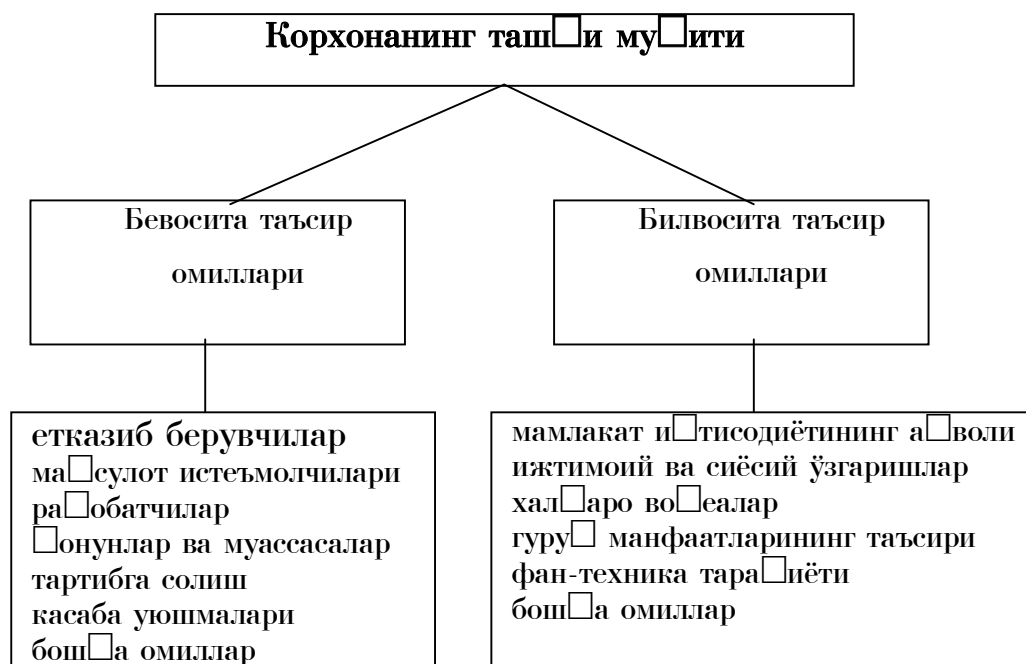
Хавфсизлик тамойиллари - хавфсизликни таъминлаш тактика ва стратегиясига бўлган асосий талаблар хавфсизликнинг мақсад ва вазифаларини қал қилишнинг тўқри йўларин танлашдир. Улар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- * қонунийлик тамойиллари;
- * мустақиллик ва масъулият;
- * иқтисодий мақсадга мувофиқлик ва фойдалилик;
- * мақсадли-дастурий режалаштириш;
- * ўзаро алоқалар ва мувофиқлаштириш;
- * меқнатли илмий ташкил қилиш.
- * ошкоралик ва зарурий махфийликнинг уйқунлиги
- * Ихтисослашув ва юқори касбий малака

12.2. Корхона хавфсизлигини таъминлашни ташкил қилиш ва бошқариш

Хавфсизлик қодисаларнинг олдини олиш ва огоқлантириш чораси сифатида, қар бир алоқида қолатдаги аниқ қаракат бўлиб, корхона характери, унинг жойлашуви, ақамияти ва оқозоларга боқлиқ бўлади. Мазкур жараёнда хавфсизлик тизимининг ўзини белгилаш муқим ақамият касб этади. Унинг рақбари хавфсизлик концепциясини ишлаб чиқаришнинг муайян шароитларига нисбатан ишлаб чиқишда шахсан иштирок этиши зарур.

Хавфсизлик концепцияси биринчидан, корхонанинг мақсад ва вазифаларига зид келмаслиги, иккинчидан, корхона хавфсизлигига бевосита ва билвосита таъсир кўрсатиши мумкин бўлган ташқи муҳит таъсирини инobatта олиши зарур. Бу таъсирни қуйидаги чизма кўринишида акс эттириш мумкин (12.1-чизма):

12.1-чизма. Корхона хавфсизлигига ташқи муҳитнинг таъсири.

Шу билан бир вақтда корхона ўз фаолиятининг муҳим йўналишлари хавфсизлигини таъминлаш учун муайян чора-тадбирларни амалга ошириши керак ва бунинг учун аввало, мос келувчи қўриқлаш тартибини яратиш лозим. Мамлакатимиз ва хориж амалиёти тажрибаси бунда қуйидаги фаолият турларини ажратиб кўрсатади:

1. Бино ва иншоотлар, алоқа тармоқи қурилма ва ускуналарини қўриқлаш тартибини таъминлаш.
2. Тезкор хавфсизлик – махфий ахборотларга бўлган ваколатни бошқариш, келиб-кетувчилар, транспорт ва юк ташишни назорат қилиш, қондабузарлик қолатларини текшириш, ахборот хавфсизлигини таъминлаш.
3. Хавфсизликни таъминлаш бўйича маъмурий фаолият - персонални тайёрлаш ва ўқитиш, инспекция, тафтиш ва назорат, муаммоли вазиятларнинг олдини олиш, истиқболли чора-тадбирларни ишлаб чиқиш.
4. Моддий бойликларни қимоя қилиш ва табиий офатлар билан кураш - ёнқинларнинг олдини олиш, ёнқин хавфсизлиги ва оголантириш қурилмалари қолатини кузатиб бориш ва қоказолар.

Корхоналар рақобарлари меҳнат жамоаларини доимий равишда хавфсизликни таъминлаш натижалари тўғрисида хабардор этишлари лозим. Фақат зарур қоллардагина хавфсизлик чора-тадбирлари махфий бўлиши мумкин. Хавфсизлик чора-тадбирларининг махфийлиги корхона бўлимларини зарурий қоидаларни қўллаш ва уларга амал қилишини назорат қилишни махсус ташкил этишни кўзда тутати.

Ўзирги жамиятнинг ахборотлаштириш ва электронлаштириш шароитларида корхоналарнинг хавфсизлигини таъминлаш учун доимий равишда фаолият кўрсатувчи, тижорат фаолиятининг хавфсизлигини таъминлашнинг барча шакл ва усулларини қамраб олувчи тизим амал қилиши лозим. Шу сабабли хавфсизлик хизмати маркетинг ва менеджмент хизмати, валюта, кредит ва қуқуқий бўлимлар каби иқтисодий бўлинмалар билан чамбарчас боқилиқликда ишлаб, иқтисодий хавфсизликка қўпроқ ёндашган ҳолда уларнинг фаолитини тўлдириши зарур.

12.3. Корхонанинг хавфсизлик хизмати, унинг тузилиши ва вазифалари

Хавфсизлик хизмати корхонанинг тузилмавий бирлиги бўлиб, хавфсизлик тартибини ишлаб чиқиш, ўрнатиш ва қўллаб-қувватлаш, шунингдек, унга риоя қилинишини назорат қилишни амалга оширади. У ўз фаолиятида қуйидагиларга асосланиши лозим:

- қўриқлаш тартибини ташкил этиш бўйича қоидалар;
- рақбар, мутахассис ва техник ходимлар учун махфий маълумотлар билан ишлаш бўйича лавозим йўриқномаси;
- маълумотларни техник-муқандислик жиқатидан қимоя қилишни ташкил этиш бўйича лавозим йўриқномаси;
- хорижий ваколатхоналар ва вакиллар билан ишлаш бўйича лавозим йўриқномаси.

Корхона хавфсизлик хизмати таркибида ахборот-тақлил бўлинмалари, хавфсизликни таъминлаш йўналишлари бўйича ташкилий бўқинлар қамда муайян вазифаларни бажариш учун вақтинчалик тузилмалар яратилиши мумкин.

Корхона рақбарияти ёки акциядорлик жамияти бошқаруви қарорига кўра, муайян мақсадлар ва юзага келувчи шароитларда хавфсизликни таъминлашнинг мураккаб вазифаларини қал қилиш учун корхонанинг етакчи мутахассисларини жалб қилган ҳолда вақтинчалик тузилмалар яратилиши мумкин.

Белгиланган вазифаларни бажариш учун корхонанинг хавфсизлик хизмати қуйидагиларни амалга оширади:

- маъмурий-тақсимлаш функцияси, хавфсизлик тартибини ўрнатиш ва таъминлаш, масъул шахсларнинг корхона хавфсизлигини таъминлаш масалалари бўйича қуқуқ ва мажбуриятларини белгилаш, шунингдек, корхонанинг мазкур фаолият тури соқасидаги ваколат функцияларини амалга оширишга оид қарорлар тайёрлаш йўли билан амалга оширилади;
- хўжалик-тақсимлаш функцияси, хавфсизлик хизматининг корхона хавфсизлигини таъминлашда зарур бўлган ресурсларни белгилаш, корхона мулки ва интеллектуал бойликларини сақлаш ва улардан оқилона фойдаланишни таъминлаш чора-тадбирларини тайёрлаш ва амалга оширишда иштирок этиши йўли билан амалга оширилади;
- қисоб-назорат функцияси, тижорат-молиявий фаолиятнинг энг муқим йўналишларини ажратиб кўрсатиш ва корхонанинг молиявий барқарорлигига тақдид солувчи хавф-хатарнинг олдини ўз вақтида олиш, уларнинг

манбаларини баҳолаш, хавфли олатларни назорат қилишни йўлга қўйиш, корхона хавфсизлигига таъсир кўрсатувчи салбий омилларни ҳисобга олиш, шунингдек, корхонанинг қайиё эҳтиёжларига таъдид солувчи қирром рақиблар, ишончсиз ҳамкорлар, шахслар ва ташкилотлар қайида маълумотлар йиқилиш ёрдамида амалга оширилади;

- ижтимоий-кадрлар функцияси, хавфсизлик хизматининг кадрларни жойлаштириш, меҳнат жамоаларидаги салбий фикрлар, ижтимоий зиддиятларнинг юзага келиши сабаблари ва шароитларини аниқлаш, жанжалларнинг олдини олиш, ходимларга йўриқнома бериш, уларда белгиланган хавфсизлик нормаларига риоя қилиш учун жавобгарлик тўғрисида шакллантиришдаги иштироки орқали амалга оширилади;

- ташкилий-бошқарув функцияси, корхона хавфсизлигини таъминлаш жараёнини бошқаришнинг доимий ташкилий тузилмасини яратиш, қўллаб-қувватлаш ва ўз вақтида қайта ташкил этишга бошқарув таъсирини кўрсатиш, фаолиятнинг алоқида йўналишлари бўйича мослашувчан вақтинчалик тузилмалар, алоқида бўлишлар ўртасида белгиланган дастурий мақсадларга эришиш учун ўзаро алоқалар ва мувофиқлаштиришни ташкил этиш ёрдамида амалга оширилади;

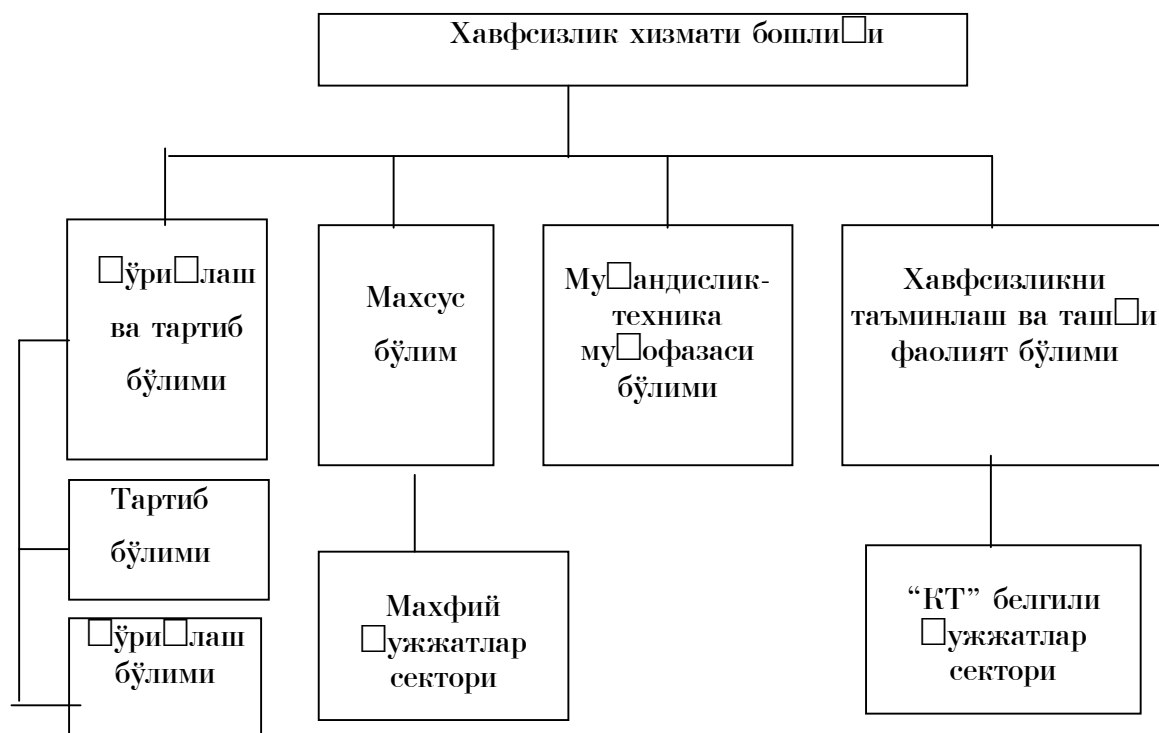
- режали-ишлаб чиқариш функцияси, корхона хавфсизлигини таъминлаш бўйича алоқида мақсадли режалар ва дастурлар мажмуини ишлаб чиқиш, уларни амалга ошириш, хавфсизлик тартибини ўрнатиш ва қўллаб-қувватлашга оид чора-тадбирларни тайёрлаш ва бажариш ёрдамида амалга оширилади;

- ташкилий-техник функция, корхонада хавфсизлик тартибини моддий-техник жиҳатдан таъминлаш, махсус техникалар қамда янги, прогрессив технологиялар, махфий тартиб ва бошқа махсус фаолиятларни ўзлаштириш ёрдамида амалга оширилади;

- илмий-услубий функция, корхона хавфсизлигини таъминлашнинг илқор тажрибаларини тўплаш ва тарқатиш, ходимларни ўқитишни ташкил этиш, корхона олдида юзага келувчи корхона хавфсизлигини таъминлашга оид муаммоларни қал қилишнинг илмий жиҳатдан ишлаб чиқиш ва унинг бу соқадаги фаолиятини услубий кўрсатмалар билан таъминлаш ёрдамида амалга оширилади;

- ахборот-тақлил функцияси, хавфсизликка оид маълумотларни мақсадли равишда йиқилиш, тўплаш ва улар билан ишлаш, бунинг учун зарур бўлган маълумотларни аналитик тақлил қилишнинг техник ва услубий воситаларини яратиш ва улардан фойдаланиш, корхонанинг манфаатдор бўлинмалари ва алоқида шахсларни хавфсизлик хизматида мавжуд бўлган маълумотлар билан таъминлаш ёрдамида амалга оширилади.

Юқорида келтирилган функциялар корхона хавфсизлик хизматининг зарур ташкилий тузилмасини шакллантиришга имкон беради. Унинг намунавий тузилмаси қуйида келтирилган (12.2 - чизма):

12.2-чизма. Хавфсизлик хизмати тузилмаси.

Корхона хавфсизлик хизмати Низомида унинг мақсад ва вазифалари, қўйиш ва мажбуриятлари, назорат-тафтиш фаолияти белгилаб берилади. Хавфсизлик хизмати ўз фаолиятини корхона хавфсизлигини юзори даражада таъминлаш ва қўллаб-қувватлаш асосида олиб бориб, қўйидагиларни қамраб олади:

- махфий тартибдаги фаолиятни ташкил этиш;
- ахборот хавфсизлини таъминлаш;
- муандислик-техник муофазаси;
- меҳнат жамоаларидаги салбий йўналишларнинг олдини олишга оид фаолият.

12.4. Корхонанинг тижорат сирлари

Корхонанинг тижорат сирлари ишлаб чиқариш, технологик маълумотлар, бошқарув, молия ва шу қабилар билан боғлиқ бўлиб, уларни ошкор қилиш корхона манфаатларига зарар етказиши мумкин бўлган маълумотлардир. Корхона “тижорат сирлари” тоифасининг қонунчиликда белгилаб берилган тавсифномаси шундай.

Мавжуд нуқтаи назарларга кўра, корхонанинг тижорат сирлари умумий қолда ўз ичига қўйидаги маълумотларни қамраб олади:

- * корхонанинг савдо алоқалари қамраб олади;
- * капитал қажми ва тузилмаси, инвестиция режалари қамраб олади;
- * таъминотчи ва истеъмолчилар, тузилган шартномалар қамраб олади;
- * ишлаб чиқариш қажми, айланма маблағлар ва фойда қажми қамраб олади;
- * бақони шакллантириш сиёсати ва товарлар бақосининг шаклланиши қамраб олади;

* банк опрециялар □а□ида ва □оказолар.

Кўпинча “тижорат сирлари” тушунчасидан таш□ари корхонанинг “ишлаб чи□ариш сирлари” тушунчаси □ам □ўлланилади. У ишлаб чи□ариш усуллари, технологиялар, техник кашфийётлар, тад□и□от ишлари, ме□натни ташкил □илиш, ало□а тармо□и ва шу кабилар □а□идаги маълумотларни ўз ичига олади.

Бугунги бозор муносабатлари, айти□са ра□обатчилик му□ити шароитларида корхона тижорат ва ишлаб чи□ариш сирларининг ошкор □илиниши унинг а□волига салбий таъсир кўрсатиши, ишлаб чи□арилаётган ма□сулотлар истеъмолчиларини йў□отишга олиб келиши мумкин. Мутахассисларнинг фикрига кўра, тижорат сирларига мансуб маълумотларнинг тўртдан бир □исми йў□отилиши □ам ра□иблар учун катта имконият яратади □амда бир неча ой ичида маълумотлар четга чи□иб кетишга йўл □ўйган фирмаларнинг ярми банкротга учрашига олиб келади. Шу сабабли □озирги пайтда тижорат сирларининг □у□у□ий ма□оми ва тоифасини ани□ белгилаш, уларни ошкор □илиш учун жавобгарлик механизмини ишлаб чи□иш ма□садга мувофи□ □исобланади. □уйидаги чизмада корхона тижорат сирларини му□офаза □илиш механизмининг асосий элементлари келтирилган.

Амалиёт шуни кўрсатадики, тижорат сирларини му□офаза □илиш механизми, корхонанинг молиявий ва техник имкониятлари билан ало□ада бўлганда, шунингдек маълумотларни □имоя □илишнинг ишончли тизими мавжуд бўлгандагина тўли□ куч билан ишлайди. Бундан таш□ари □уйидагиларни тў□ри ташкил □илиш □ам му□им а□амият касб этади:

* тайёр ма□сулот (айти□са тажриба намуналари) ва материалларнинг баъзи турларини □исобга олиш ва □ўри□лаш;

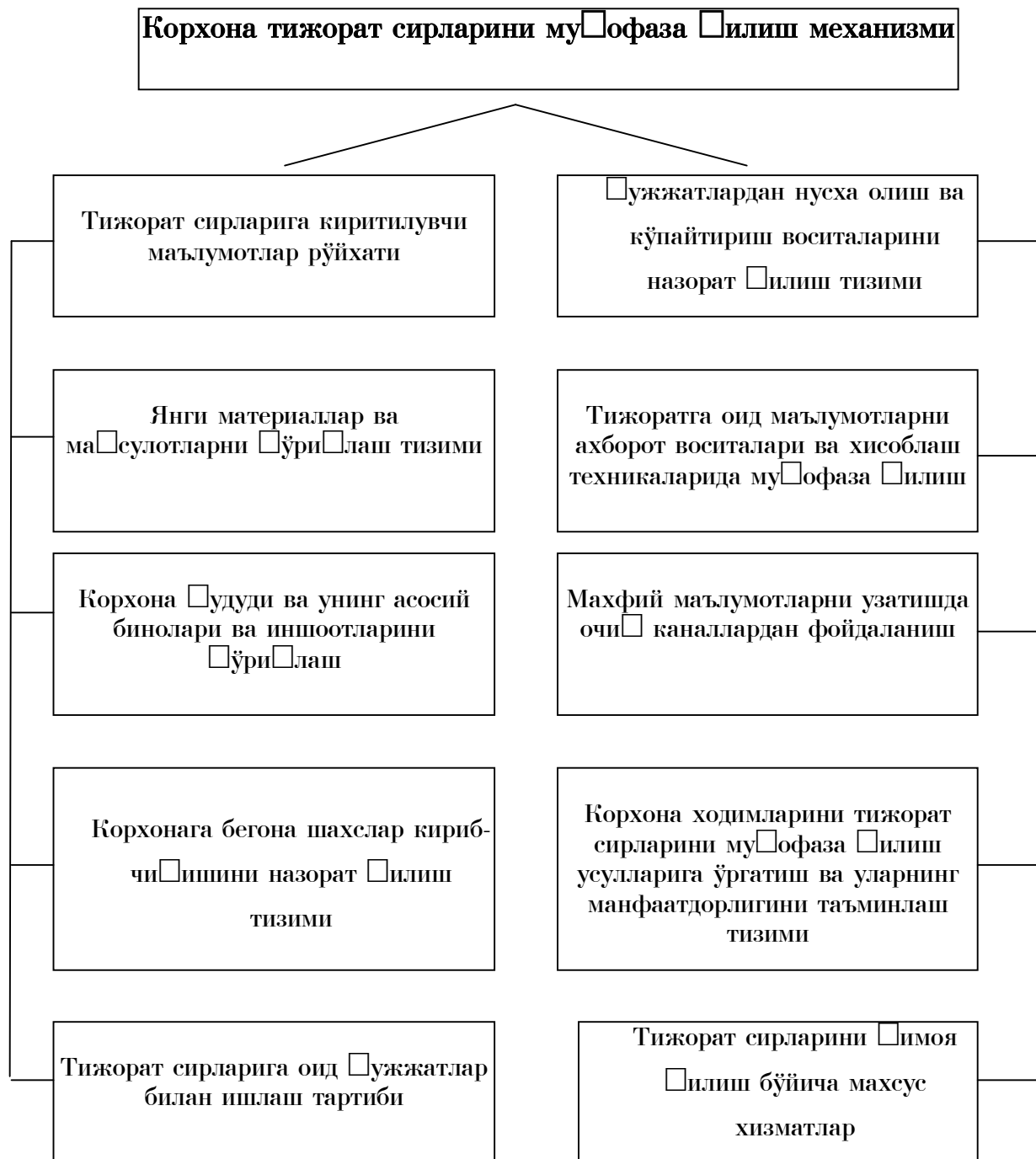
* тадбиркорлик сирлари мавжуд бўлган □ужжатлар билан ишлаш тартиби (уларни □исобга олиш, са□лаш, йў□ □илиш □оидалари ва бош□алар);

* □ужжатларни кўпайтириш ва улардан нусха олиш воситаларини назорат □илиш;

* ало□а воситалари ва □исоблаш техникасида тижорат маълумотларини □имоя □илиш;

* корхона □удуди ва унинг асосий бино ва иншоотларини □ўри□лаш;

* мазкур корхонага бегона шахслар ташриф буюришини назорат □илиш.

12.3-чизма. Корхона тижорат сирини муҳофаза қилиш механизми

Юқорида санаб ўтилган барча вазифаларни самарали бажариш бошқарув аппаратида тижорат сирларини муҳофаза қилиш билан шуғулланувчи махсус хизматларни яратишни кўзда тутди. Хориж мамлакатларида мазкур фаолият билан фирмаларнинг махсус бўлинмалари шуғулланади. Улар рақобатчилар тўқрисидаги маълумотларни излаш ва тўплаш билан ҳам шуғулланади. Шу билан бир вақтнинг ўзида улар савдо ҳамкорларининг тижорат сирларини биргаликда қимоя қилиш имкониятини ҳам рад қилмайдилар. Масалан, баъзи фирмалар фаолиятида тадбиркорлик алоқалари давомида ҳамкорларга берилган маълумотларни биргаликда қимоя қилиш бўйича махсус шартномалар тузиш тартиби кўзда тутилган.

Саноати ривожланган мамлакатларнинг (масалан, АҚШнинг) давлат органларида махсус воситачилик хизматлари мавжуд бўлиб, у мижозларни уларни қизиқтираётган корхона ва ташкилотлар қаёқдаги маълумотлар билан таъминлайди. Мамлакатимизда корхоналар давлатга солиққа тортиш ва иқтисодий маълумотларни йиғиш ва улар билан ишлаш тизими учун зарур бўлган маълумотларни тақдим этиши қонун қўжатларида белгилаб қўйилган. Шунингдек, корхоналар ўз фаолиятлари тўқрисидаги маълумотларни, жумладан, йиллик балансни нашр қиладилар. Шу билан бир пайтда корхоналар тижорат сирларига оид маълумотларни бермаслик қўқўқига эга. Тижорат сирлари давлат бошқарув ва назорат идоралари ходимлари орқали четга чиқиб кетишининг олдини олиш мақсадида корхона рақбари уларнинг ваколатларини билиши ҳамда улар талаб қилган исталган маълумотни эмас, балки фақат хизмат ваколатига доир маълумотларни тақдим этиши зарур. Биринчи ўринда бу статистика хизмати, монополияга қарши кураш қўмитаси, милиция, молия, солиқ, санитария, ёнқинга қарши кураш ва бошқа хизмат вакилларига тегишли. Корхона рақбари шунингдек, давлат идоралари ходимларининг ноқонуний хатти-қаракатлари устидан арз қилиш тартиби, улар туфайли корхонага етказилган моддий ва маънавий зарарни қоплаш механизмини билиши ва унга амал қилиши зарур.

Илмий-техник, ишлаб чиқариш, иқтисодий ва бошқа хизматлар мутахассислари ўзи ишлаётган корхонанинг тижорат сирларига оид маълумотлар четга чиқиб кетиши оқибатида юзага келиши мумкин бўлган ва реал йўқотишларни тўқри ва аниқ (қиймат шаклида) бақолашни ўрганиб олишлари зарур.

Корхоналарнинг махфийлик шартларига риоя қилмаслик натижасида юзага келувчи йўқотишлари умумий кўринишда қуйидагиларга олиб келади:

- * илмий тадқиқотларга лицензия сотиш имкониятлари пасаяди, фан-техника тараққиёти соҳасида эришилган устунликлар йўқотилади, илмий-тадқиқот бўлинмаларининг йўналишни ўзгартиришлари учун харажатлари ўсади;

- * ишлаб чиқариш фаолиятида зарур бўлга хом ашё, технология ва қозоларни сотиб олишда қийинчиликлар юзага келади (ёки рақобатчилар томонидан сунъий равишда яратилади);

- * корхонанинг тадбиркорликдаги шериклар билан ҳамкорлиги чекланади, фойдали шартномларни имзолаш имкониятлари камаяди, шартнома мажбуриятларини бажаришда муаммолар вужудга келади;

- * корхонанинг янги бозор стратегиясини яратиш, маркетинг тадқиқотлари тузилмасини ўзгартириш ва қозоларга сарфланувчи харажатлари ўсади;

- * тижорат сирларини ошкор қилганларга нисбатан иқтисодий жазо чоралари қўллаш хавфи кучаяди.

Барча йўқотишларнинг умумий миқори қийматини аниқ қисоблаш жуда мураккаб ва кўп меҳнат талаб қилувчи жараён бўлиб, баъзида ишончи маълумотлар йўқлиги сабабли уларни қисоблашнинг имкони ҳам бўлмайди. Шу сабабли кўп ҳолларда корхоналарнинг маълумотларни қимоя қилишга

риоя этмаслик билан боқилиб бўлган йўқотишларини йириклаштирилган эксперт баҳолаш кифоя бўлади.

Юқорида келтирилган йўқотишларнинг ўрнини қоплаш кўпинча корхоналардан бўшимча харажатларни талаб бўлиб, ишлаб чиқариш самарадорлиги ва рақобатчилик курашида эришиш мумкин бўлган муваффақиятлар имкониятини пасайтиради. Худди шунинг учун ҳам ҳозирги пайтда тижорат сирларини муҳофаза бўлишга катта эътибор қаратилмоқда.

Қисқача хулосалар

Корхона сирлари ва хавфсизлиги бир қарашда оддий тушунчалар бўлиб, уларнинг мазмуни мутахассис бўлмаганларга ҳам тушунарлидир. Бироқ амалиётда корхона, шунингдек, турли хўжалик субъектларининг тижорат сирлари ва хавфсизлигини таъминлаш етарлича мураккаб фаолият соҳаси ҳисобланади.

Корхонанинг, шундан келиб чиққан ҳолда ишлаб чиқаришнинг хавфсизлиги нафақат бутунлик ва барқарорлик, балки атроф-муҳит учун иқтисодий, техник, технологик, ташкилий ва умуман, функционал жиҳатдан зарарсизлигидадир.

Корхона хавфсизлиги амалда махсус хизмат ва бошқарув органлари томонидан, шунингдек, мос келувчи Низом нормалари, қоидалар ва йўриқномалар асосида таъминланади.

Корхона хавфсизлигига ички ишлаб чиқариш муҳитидан ташқари ташқи муҳит ҳам баъзида бевосита, баъзида эса билвосита таъсир кўрсатади. Ички ва ташқи муҳитларнинг ишлаб чиқариш фаолиятига салбий таъсирини бартараф бўлиш қар бир корхона олдида турган муҳим вазифа ҳисобланади.

Тижорат сирлари корхона фаолияти тўғрисидаги маълумотлар бўлиб, уларнинг четга чиқиб кетиши ёки бегона шахсларга тарқатилиши корхона манфаатларига зарар етказиши мумкин. Шу сабабли тижорат сирларига корхона томонидан амал бўлинибгина қолмай, унга риоя этиш шартлари қонунчилик томонидан белгилаб ҳам бўйилган.

Корхонанинг тижорат сирларини муҳофаза бўлиш механизми, махфий характерга эга ва ошқор бўлиниши мумкин бўлмаган, шунингдек, манфаатдор идора ва шахсларга хавф-хатар туқдирмаган ҳолда тақдим этиш мумкин бўлган маълумот ва кўрсаткичларни танлаб олишни кўзда тутувчи тизимга эга бўлиши зарур.

Таянч иборалар

Хавфсизлик, корхона хавфсизлиги, махсус ишлаб чиқилган чоратadbирлар, хавфсизлик тамойиллари, хавфсизлик концепцияси, корхона хавфсизлигига ташқи муҳитнинг таъсири, хавфсизлик хизмати, хавфсизлик хизматининг ташкилий тузилмаси, корхонанинг тижорат сирлари, тижорат сирини муҳофаза бўлиш механизми.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Корхона хавфсизлиги деганда нимани тушунаси?

2. Корхонанинг “тижорат сирлари” тушунчаси нимани англатади?
3. корхона хавфсизлиги ва тижорат сирлари ўртасида қандай алоқа мавжуд?
4. Корхона хавфсизлигининг асосий тамойилларини айтиб беринг.
5. Корхонанинг хавфсизлик хизмати қандай вазифани бажаради?
6. Бозор шароитларида тижорат сирлари корхонанинг реклама фаолиятига зид келмайдими?
7. Корхонанинг тижорат ва бошқа сирларини ошкор қилиш қандай оқибатларга олиб келиши мумкин?
8. Корхонанинг тижорат сирларини муҳофаза қилиш механизми ўз ичига нимани қамраб олади?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсақасида: хавфсизликка тақдид, тараққиёт шартлари ва кафолатлари. Т., “Ўзбекистон”, 1997.
2. Экономика предприятия. Учебник для ВУЗов. 3-е издание /Под. ред. В.Я.Горфинкеля, В.А.Швандара. - М.: Юнити-Дана, 2003.
3. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: Ўқув.қўлл. —Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.
4. Акромов Э.А Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили. — Т.: Молия, 2003.-223 б.
5. «Ўз Ишнингизни яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шаҳри, ЮНИДО, «Бизнес маслаҳат маркази» лойиҳаси, 2003й.
6. Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоҳияти таҳлили. Т.: «Иқтисодиёт ва қуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2003.
7. В. Г. Грузинов. Экономика предприятия Учебник 2-е изд. М.: «Юнити Дана» 2003.
8. Сенге Питер М. и др. пер с англ. Танец перемен: новые проблемы самообучающихся организаций М.: ЗАО Длимп-Бизнес 2004.
9. Ш.И. Гизотуллин. Как избежать банкротства. Рецепт финансового оздоровления предприятия М.: ЗАО Гресс Медиа Ферлаг 2004.
10. Котте Д./ Пер. С англ. Управление инфраструктурой организации М.: ОАО Типография «НОВОСТИ» 2001.
11. Аутсорсинг: Создание высокоэффективных и конкурентоспособных организаций. Учебное пособие / Под ред. Б.А.Аникина М.: Инфра – М 2003.
12. Сбалансированная система Показателей – шаг за шагом: максимальное повышение эффективности и закреплении полученных результатов Пер. с англ. Днепропетровск: Баланс-Клуб 2003.
13. Вумек Джеймс П., Джонс Дениел Т. Пер. с англ. Бережливое производство; Как избавиться от потерь и добиться процветания вашей компании; М.. Альпина Бизнес БУКС 2004.
14. Кристенсен Клейтон М. Как из-за новых технологий погибают сильные компании /Дилемма инноватора Пер.с англ. М.: Альпина Бизнес Бука 2004.
15. Мескон М.Х., Альберт М. и др. Основы менеджмента: Пер с англ. — М.: Дело,2000.-704с.
16. Смирнов Э.А. Управленческие решения М.: ИНФРА-М, 2001.-264с
17. <http://www.harvard.edu>
18. <http://www.capitul.ru>
19. <http://www.5b.ru>

20. <http://www.audit-center.ru>

АТАМАЛАР ЛУҒАТИ

Акциядорлик жамияти - акциядорлар ва муассислар маблағи эвазига шаклланган капиталга эга бўлган шубҳасиз шахс маълумига эга компания. Ишлаб чиқаришни ташкил қилишнинг маблағларни акция сотиш йўли билан жалб этишга асосланган шакли.

Айланма ишлаб чиқариш фондлари – ишлаб чиқаришда фойдаланилувчи меълнат предметлари (хом ашё, материаллар, ўров материаллари, таъмирлаш учун эълтиёт қисмлар ва қоказо). Қар бир ишлаб чиқариш циклида тўлиқ сарфланади қамда корхонанинг айланма маблағлари қисобига сотиб олинади.

Айланма маблағлар – ишлаб чиқариш зақиралари, тугалланмаган ишлаб чиқариш, тайёр маълсулот, янги маълсулотни ўзлаштириш харажатлари, келгуси давр харажатларига сарфланувчи корхона маблағларининг пул шаклида ифодаланиши.

Акция – акциядорлик жамияти томонидан чиқарилувчи қамда унинг эгаси, акциядорлик жамиятининг аъзосига жамиятни бошқариш ва фойдадан дивиденд олиш шубҳасизини берувчи қимматбақо қоқоз.

Акциядорлик капитали – акциядорлик жамиятининг асосий капитали, унинг қажми Низомда белгилаб берилади. Қарзга олинган маблағлар ва акция чиқариш қисобига шакллантирилади.

Амортизация - асосий фондлар қийматини аста-секинлик билан улар ёрдамида ишлаб чиқарилувчи маълсулот ёки хизматларга ўтказилиши; маблағларнинг маълсадли равишда жамқарилиши ва кейинчалик эскирган асосий фондларнинг ўрнини қоплашга ишлатилиши.

Амортизация воситалари - корхона асосий фондларини сақлаш ва янгилаш учун махсус ажратилувчи молиявий воситалар.

Амортизация фонди - асосий фондларни оддий ва кенгайтирилган тарзда такрор ишлаб чиқаришга мўлжалланган пул маблағлари.

Асосий ишлаб чиқариш фондлари – маълсулот ишлаб чиқаришда фойдаланилувчи меълнат воситалари (бинолар, иншоотлар, қурилма ва асбоб-ускуналар, транспорт воситалари ва қоказо). Улар узоқ муддат хизмат кўрсатиб, ишлаб чиқариш жараёнида ўзининг натурал шаклини сақлаб қолади қамда ўз қийматини эскириш мобайнида аста-секинлик билан тайёр маълсулотга ўтказади. Капитал қўйилмалар қисобига тўлдирилади.

Асосий фондларнинг эскириши – асосий фондларнинг (бинолар, қурилмалар ва бошқа меълнат воситаларининг) аста-секинлик билан фойдали хусусиятларини йўқотиши. Асосий ишлаб чиқариш фондлари эскиришининг жисмоний ва маънавий турлари мавжуд.

Баланс - бирон-бир қолатнинг алоқида томонларини таққослаш ва солиштириш йўли билан тавсифланувчи кўрсаткичлар тизими.

Баланс фойдаси - корхонанинг балансида акс эттирилувчи фаолиятнинг барча турларидан олинувчи умумий фойда миқдори.

Банкротлик - касодга учраш, корхонанинг (ташкилот, банк) ўз мажбуриятлари бўйича тўловларни маблағлар йўқлиги туфайли амалга

оширмаслигини англатувчи тушунча. Ёшда кўра, корхона ёши ёки мажбуран тугатиш ёшда мол-мулкни ёшларни тўлаш учун сотиб юборишга олиб келади.

Башират ёилиш - келажакда рўй бериши мумкин бўлган турли ёодиса ва жараёнларни статистик, ижтимоий, иётисодий ва бошёа турдаги таёиёотлар ёрдамида илмий асосланган ёолда аввалдан айтиб бериш.

Бизнес - бозор иётисодиёти шароитларида субъектнинг маълум бир маёсулот ёки хизмат турини яратиш ва сотиш йўли билан фойда олишга мўлжалланган иётисодий фаолияти.

Бизнес-режа - корхона фаолияти дастури, кутилаётган харажат ва даромадлар ёисобини ўз ичига олувчи компания фаолиятининг муайян маёсадларига эришиш учун муайян чора-таёбирлар режаси. Маркетинг таёиёотлари асосида ишлаб чиёилади.

Вексель - ёимматёаёо ёоёоз тури, белгиланган тартибда ёзма шаклдаги ёарз мажбурияти, ўз эгасига (вексель олувчига) вексель берувчидан кўрсатилган пул миёдорини белгиланган муддатда гап-сўзсиз тўланишини талаб ёилиш ёуёуёини беради.

Венчур фирма – тижорат билан шуёулланувчи илмий-техник фирма, янги технологиялар ва маёсулотларни даромадларни аввалдан белгиламаган ёолда ишлаб чиёиш ва ёўллаш билан шуёулланади (таваккалчиликка асосланган капитал ёўйилмаси).

Дивиденд - акциядорлик жамияти фойдасининг бир ёисми, ёар йили солиёларни тўлаш, ишлаб чиёаришни кенгайтириш, заёираларни тўлдириш, облигациялар бўйича фойзалар тўлаш ва директорларни мукофотлашдан сўнг акциядорлар ўртасида таёсимланади.

Жисмоний эскириш – меёнат воситаларининг фойдаланиш ва табиат кучлари таёсири остида моддий жиёатдан емирилиши. Меёнат воситаларининг маънавий эскириши уларнинг тўлиё жисмоний эскиришдан олдинданроё, ишлаб чиёариш кўрсаткичлари ёорироё ва тежамкор бўлган машина ва ёурилмалар пайдо бўлиши туфайли юз бериши мумкин.

Ижара - мулкни маълум бир ёаё тўлаш эвазига, ваётинчалик фойдаланишга бериш тўёрисидagi шартномага асосланган ёолда ёллаш.

Илмий-техник салоёият – мамлакатдаги фан, техника ва муёандислик ишларининг ривожланиш даражаси, жамиятнинг фан-техника муаммоларини ёал ёилиш учун мавжуд ресурс ва имкониятларининг умумий тавсифномаси.

Инвестицион сиёсат – капитал ёўйилмаларнинг энг устивор йўналишларини танлаш, иётисодиёт самарадорлигини ошириш, сарфланган ёар бир сўмга маёсулот ўсиши ва миллий даромаднинг энг ёорори кўрсаткичларига эришиш.

Инвестициялар - мамлакат ичкараси ва ташёарисидa янги корхона яратиш ва мавжуд корхоналарни замонавийлаштириш, энг янги техника ва технологияларни ўзлаштириш, ишлаб чиёариш даражасини ошириш ва фойда олиш маёсадида узоё муддатли маёблаёлар киритилиши.

Инвестор - бирон-бир фаолиятга, корхонага фойда олиш маёсадида узоё муддатли капитал киритишни амалага оширувчи хусусий таёбиркор,

ташкilot ёки давлат.

Инжиниринг - тижорат асосида (шартнома шаклида) турли хил му^аандислик-масла^аат хизматлари кўрсатилиши.

Инновация - жамият ривожланиши билан ўзгариб боровчи инсон э^атиёжларини ^аондиришга оид янгиликлар, уларни яратиш, тар^аатиш ва фойдаланиш жараёнини мажмуаси.

Инфратузилма - саноат (ёки бирон-бир бош^а) ишлаб чи^аариши ^аамда а^аолига хизмат кўрсатувчи хўжалик тармо^алари мажмуаси. Транспорт, ало^а, савдо, моддий-техник таъминот, фан, таълим, со^али^ани са^алашни ўз ичига олади.

Ишлаб чи^аариш ^ауввати – асосий ишлаб чи^аариш ва айланма фондлар, шунингдек, молиявий ресурслардан иложи борица тўли^а ва о^аилона фойдаланган ^аолда ишлаб чи^аариш мумкин бўлган ма^асулотнинг максимал ^аажми.

Ишлаб чи^аариш рентабеллиги – умумий (баланс) фойданинг асосий ишлаб чи^аариш фондлари ва нормалаштирилувчи айланма мабла^аларнинг ўртача йиллик ^аийматига нисбати сифатида ани^аланувчи ишлаб чи^аариш самарадорлиги кўрсаткичи.

Ишлаб чи^аариш тузилмаси – корхонанинг ма^асулот ишлаб чи^аариш жараёнида бевосита ёки билвосита иштирок этадиган ишлаб чи^аариш бўлинмалари - цехлар, участкалар, хизмат кўрсатиш хўжалиги ало^ааларининг йи^аиндиси.

Ишлаб чи^ааришни ихтисослаштириш – йирик корхоналарда технология ва тузилмаси бир хил бўлган ма^асулотларни оммавий равишда ишлаб чи^аариш.

Ишлаб чи^ааришни йириклаштириш – ма^асулотни йирик корхоналарда чи^ааришни ташкил ^аилиш.

Ишлаб чи^ааришни кимёлаштириш – ма^асулот ишлаб чи^ааришда кимёвий ма^асулот ва сунъий материаллар, шунингдек, кимёвий усуллардан кенг фойдаланиш.

Ишлаб чи^ааришнинг диверсификацияси – бир томонлама, кўпинча битта ма^асулотга асосланувчи ишлаб чи^ааришни кенг номенклатурада тайёрланувчи ма^асулотларга асосланган ишлаб чи^ааришга ўтказиш.

Капитал ^аурилиш - асосий фондларни янги корхона ^ауриш, мавжуд корхоналарни ^аайта тиклаш, кенгайтириш, техник жи^аатдан ^аайта ^ауrolлантириш ва замонавийлаштириш йўли билан яратиш ва мукаммаллаштириш жараёни.

Капитал ^аўйилмалар - асосий фондларни ^аайта тиклаш ва ўстиришга сарфланувчи моддий, ме^анат ва пул ресурслари харажатлари.

Капитал си^аими - асосий капиталнинг мос келувчи давр мобайнида ишлаб чи^аарилган ма^асулот ёки унинг бирон-бир ^аисмини - миллий даромад, соф даромад, фойдага нисбатини тавсифловчи кўрсаткич.

Комбинациялаш – битта корхона - комбинат доирасида саноатнинг битта ёки бир нечта тармо^аларидаги турли хил ишлаб чи^ааришларни технологик жи^аатдан бирлаштиришда ифодаланувчи, ишлаб чи^ааришни умумлаштириш шаклларида бири.

Компания - тадбиркорларнинг ^ау^ау^аий шахс ма^аомига эга бўлган, пай

капитали асосида ташкил қилинувчи бирлашмаси.

Конверсия - корхонанинг умуман бошқа турдаги маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтиши.

Концерн - турли тармоқлардаги мустақил корхоналарнинг иштирок этиш тизими, ўшма тадқиқотлар, патент-лицензия келишувлари, молиялаштириш, ишлаб чиқариш ҳамкорлиги воситасида бирлашуви.

Кооперация қилиш - яқуний маҳсулотни биргаликда тайёрлаш бўйича узоқ муддатли тўқридан-тўқри ҳўжалик алоқаларини ўрнатиш.

Корхонанинг оптимал қажми – маҳсулот ишлаб чиқариш (иш бажариш, хизмат кўрсатиш) бўйича имзоланган шартнома ва мажбуриятларни ўз муддатида, энг кам харажатлар билан энг юқори самарадорликка эришган ҳолда бажариш имконини берувчи корхона қажми.

Корхонанинг тижорат сирлари – корхонанинг ишлаб чиқариш, технологиялар, бошқарув ва бошқа турдаги фаолияти билан боғлиқ, ошқор қилиниши корхона манфаатларига зарар етказиши мумкин бўлган, давлат сирларига алоқаси бўлмаган маълумотлар.

Лизинг - мулкка эгалик қилиш қуқуқини ижарага берувчида сақланган ҳолда, мулкни узоқ муддатли ижарага беришга асосланган ҳолда инвестицияларни молиялаштириш шакли; машина, усқуна ва транспорт воситаларининг ўрта ва узоқ муддатли ижараси.

Лицензия - ҳонунда белгиланган муайян ҳўжалик операциялари, жумладан, ташқи савдо (экспорт ва импорт) операцияларини амалга ошириш бўйича, ваколатли давлат идораларининг қуқуқий шахсларга берувчи махсус рухсатномаси.

Маркетинг - корхоналарнинг маҳсулот ишлаб чиқиш, ишлаб чиқариш ва сотиш ёки хизмат кўрсатишга оид фаолиятини, бозорни ва истеъмолчилар талабига фаол таъсир кўрсатишни ўрганиш асосида бошқариш тизими.

Материаллардан фойдаланиш коэффициенти – хом ашё ва материалларнинг оқилона тарзда сарфланишини тавсифловчи кўрсаткич. Тайёр маҳсулот таркибига кирувчи материалларнинг ишлов берилган материалларнинг умумий қажмига нисбати сифатида қисобланади.

Маҳсулот аттестацияси - маҳсулот сифатининг техник-иқтисодий кўрсаткичларини объектив баҳолашни тизимли равишда амалга оширишни кўзда тутувчи, ташкилий-техник ва иқтисодий чора-тадбирлар мажмуаси.

Маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари – маҳсулот ишлаб чиқаришда фойдаланилувчи табиий ресурслар, хом ашё ва материаллар, ёқилқи ва энергия, асосий фондлар ва меҳнат ресурслари, шунингдек, маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишнинг бошқа харажатларининг қиймат баҳолари.

Маҳсулот рентабеллиги – маҳсулот сотишдан олинган фойданинг маҳсулот таннарихига нисбати (фоизларда) сифатида аниқланувчи ишлаб чиқариш самарадорлиги кўрсаткичи.

Маҳсулот сертификати - маҳсулот сифатини баҳолаш ва назорат қилишнинг халқаро нормаларини қабул қилиш ва амалга ошириш жараёни; маҳсулот ишлаб чиқарувчиларга қарам бўлмаган, маҳсулотнинг халқаро стандарт нормаларига мос келишини назорат қилиш учун керакли

асбоб-ускуналар билан таъминланган махсус марказларни яратиш билан амалга оширилади.

Маълумот сифати – маълумотнинг инсон ва жамиятнинг маълум бир эhtiётлари ва ehtiётлари билан боғлиқлиги билан белгиланган фойдали хислатлари мажмуи.

Маълумот сифатини бошқариш – маълумотни яратиш ва ундан фойдаланиш ehtiётлари билан боғлиқ зарур сифат даражасини белгилаш, таъминлаш ва ehtiётлари билан боғлиқ амалга оширилувчи хатти-ҳаракатлар.

Маълумот сифатини бошқариш тизими – сифатни бошқариш учун зарур бўлган ресурслар, жараёнлар ва жавобгарликни аниқ таъинловчи ташкилий тузилма.

Маълумотнинг материал шакли – ҳом ашё, материаллар ва бошқа моддий ресурсларнинг маълумот бирлигига сарфланувчи харажатлари. Материал шаклини камайтириш тайёр маълумот ва материалларни кўпайтириш, маълумот таннархини камайтириш ва ҳом ашё тармоқларини ривожлантиришга сарфланувчи харажатларни камайтиришга имкон яратади.

Маълумотнинг меънат шакли – меънат унумдорлиги кўрсаткичларига тескари бўлган катталиқ. Моддий ишлаб чиқариш соҳасида сарфланган меънатнинг ишлаб чиқарилган маълумот шаклига нисбати ортади.

Маълумотнинг техник даражаси – баёқланаётган маълумотнинг техник такомиллашганлигини белгилувчи, унинг базис кўрсаткичларига мос келувчи кўрсаткичларни таъинловчи асосланган маълумот сифатининг нисбий таъини.

Маълумотнинг яшаш даври – маълумот шаклининг бешта босқичининг алмашини даври: ишлаб чиқариш, ишлаб чиқариш, бозорга чиқариш, ўсиш, бозорнинг тўйиниши ва маънавий эскириш.

Меънат унумдорлиги – инсонлар ишлаб чиқариш фаолиятининг самарадорлиги; ходим моддий ишлаб чиқариш соҳасида иш вақти бирлигида ишлаб чиқарилган маълумотлар миқдори ehtiётлари билан боғлиқ маълумот бирлигини ишлаб чиқариш учун сарфланган вақт билан ўлчанади. Меънатнинг ижтимоий унумдорлиги ишлаб чиқарилган миллий даромаднинг моддий ишлаб чиқариш тармоқларида банд бўлган ҳар бир ходимга нисбатан таъинланади.

Меънат шартномаси – тадбиркор ва ишга қирувчи шахс ўртасидаги келишув, унда кўра ходимнинг меънат вазифаси, иш жойи, лавозими, ойлик иш ҳақи, иш бошлаш вақти ва таъинловчи белгилар берилган.

Низом (устав) – корхона ташкил шаклининг шартлигини таъинловчи, корхона характери ва фаолият тури, шартлари, аъзолар ўртасидаги муносабатлар ва таъинловчи ўз ичига олувчи расмий ҳужжат.

Раёбат – бозор механизмнинг корхона ва фирмаларнинг маълумот ва хизматларни сотиш, капитални фойдаланган жойлаштиришда раёбат асосида ҳужалиқ нисбатларини шакллантириш билан боғлиқ элемент.

Раёбатбардошлиқ – ўз фаолиятини бозор муносабатлари шароитида амалга ошириш ва бунда ишлаб чиқаришни илмий-техник жиҳатдан такомиллаштириш, ходимларни раёбатлантириш ва маълумот сифатининг

ю□ори бўлишини таъминлашга етарли бўлган фойда олиш.

Рекламация - харидор томонидан сотувчига шартнома асосида етказиб берилган товар сифати ва ми□дорининг шартномага тў□ри келмаслиги туфайли билдирувчи даъвоси.

Сертификат - масъул идоралар томонидан ма□сулотни экспертиза □илиш асосида берилувчи, ма□сулот сифатини белгиловчи □ужжат.

Сменалилик коэффициенти –ускуналарнинг ва□т бўйича иш билан таъминлаш даражаси кўрсаткичи; сутка давомида ишлаб берилган машина-сменаларнинг ўрнатилган барча сменалар сонига нисбати ор□али ани□ланади.

Стандартлаштириш - ишлаб чи□аришнинг маълум бир со□асида фаолиятни тартибга солиш ма□садида барча манфаатдор томонлар иштирокида □оидалар белгилаш ва □ўллаш. Норматив □ужжатлар, стандартлар, йўри□номалар, усуллар, талабларда акс эттирилади.

Таъсис □ужжатлари – янги ташкил □илинувчи корхона, компания, акциядорлик жамиятини таъсис этиш ва уларни белгиланган тартибда рўйхатга олиш учун асос бўлиб хизмат □илувчи □ужжатлар.

Техник □айта □уроллантириш – ишлаб чи□ариш ало□ида участкаларининг техник имкониятларни замонавий даражага чи□ариш жараёни.

Ускуналарни замонавийлаштириш – □аракатдаги ускуналар конструкциясига, унинг техник даражасини оширувчи □амда техник ва и□тисодий кўрсаткичларини яхшиловчи сезиларли ўзгаришлар киритиш. Замонавийлаштириш иккинчи шаклдаги маънавий эскиришнинг олдини олишга кўмаклашади.

Устама харажатлар – асосий харажатларга □ўшимча бўлиб, улар билан бирга ишлаб чи□ариш харажатлари таркибига киритилувчи, ишлаб чи□ариш ва корхона бош□арувига хўжалик хизмати кўрсатиш харажатлари.

Фан-техника тара□□иёти - фан, техника, технологиялар ривожланиши, ме□нат предметлари, ишлаб чи□ариш ва ме□натни ташкил этишнинг узлуксиз ривожланиш жараёни.

Фирма - □у□у□ий шахс ма□омига эга бўлиб, товар ишлаб чи□ариш ва сотишни бир умумий бош□арув (ва умумий фирма номи) остида бирлаштирувчи, корхона ёки турли мулкчилик шаклидаги ихтисослаштирилган ташкилотлар мажмуаси.

Фойда – корхона фаолиятининг якуний молияий натижалари; пул тушуми ва харажатлар ўртасидаги фар□ сифатида ани□ланади.

Фонд □айтими – асосий ишлаб чи□ариш фондларининг бир сўмига тў□ри келувчи ма□сулот ми□дори.

Фонд си□ими –фонд □айтимига тескари бўлган нисбат. Асосий ишлаб чи□ариш фондлари ўртача □ийматининг ишлаб чи□арилган ма□сулот □ажмига нисбати сифатида □исобланади.

Фондлар билан таъминланганлик – асосий ишлаб чи□ариш фондлари билан таъминланганлик кўрсаткичи (асосий ишлаб чи□ариш фондларининг корхонанинг □ар бир ходими ёки ишчисига тў□ри келувчи □ажми).

Франчайзер - франчайзи билан франчайзинг шартномаси имзоловчи йприк корхона (корпорация, фирма ва □оказо).

Франчайзи (оператор) – йирик франчайзер корхона билан битим тузувчи кичик корхона.

Франчайзинг - йирик ва кичик тадбиркорликнинг аралаш шакли; ўзаро фойдали ҳамкорлик муносабатлари.

Холдинг компанияси - ўз капиталдан бошқа компанияларни бошқариш, уларга рақбарлик қилиш ва дивиденд олиш мақсадида уларнинг акцияларини сотиб олишда фойдаланувчи акциядорлик компанияси.

Хусусийлаштириш – давлат мулкни бошқа мулкчилик шакллариغا, жумладан, жамоа, акциядорлик ва хусусий мулкка ўтказишда мулкчилик муносабатларининг ўзгариш жараёни.

Ялпи даромад – корхона фаолиятининг якуний натижаларини тавсифлайди ҳамда ялпи пул тушуми ва мақсулот ишлаб чиқариш ва сотишга сарфланувчи барча харажатлар ўртасидаги фарқни ифодалайди.

Ялпи пул тушуми – товар мақсулоти, иш, хизмат ва моддий бойликларни сотишдан тушувчи пулнинг умумий миқдори.

Ялпи фойда – корхона ялпи даромадининг барча мажбурий тўловларни чиқариб ташлагандан сўнг корхона ихтиёрида қолувчи қисми.

Ўуқуқий шахс – фуқаролик субъекти сифатида фаолият юритувчи, мустақил баланс, ҳисоб-китоб ва банкда ҳисоб рақамига эга, Низом асосида фаолият юритувчи ҳамда банкротга учраганда ўз мулки билан жавоб берувчи корхона.

Қайта тиклаш – мавжуд ишлаб чиқаришни техник ва ташкилий такомиллаштириш, асосий фондларни комплекс равишда янгилаш ва замонавийлаштириш асосида тўлиқ қайта қуриш жараёни.

«ТДИУ ва МД□ мамлакатлари и□тисодиёт мутахассисликлари бўйича бакалаврият битирув-малакавий ишлари, магистрлик, номзодлик ва докторлик диссертацияларининг намунавий мавзулари» (15000 мавзу) руйхатидаги БМИ ишларини бажаришда □ўллаш мумкин бўлган мавзулар руйхати

БМИ мавзулари	Маърузалар матнидаги мос келувчи мавзулар
1. Ислохатларни чуқурлаштириш шароитида корхонанинг баҳо сиёсати.	X МАВЗУ. КОРХОНА РЕНТАБЕЛЛИГИ, ДАРОМАД ВА ХАРАЖАТЛАР II МАВЗУ. КОРХОНА – МУСТА□ИЛ ХЎЖАЛИК ЮРИТУВЧИ БОЗОР СУБЪЕКТИ
2. Корхонада ишлаб чиқариш қувватидан самарали фойдаланиш.	VII МАВЗУ. КОРХОНАНИНГ АСОСИЙ ФОНДЛАРИ ВА ИШЛАБ ЧИ□АРИШ □УВВАТИ VI МАВЗУ. ИШЛАБ ЧИ□АРИШНИНГ И□ТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОЙ САМАРАДОРЛИГИ
3. Акционерлик корхоналари капиталидан унумли фойдаланишнинг асосий йўналишлари.	VI МАВЗУ. ИШЛАБ ЧИ□АРИШНИНГ И□ТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОЙ САМАРАДОРЛИГИ
4. Корхона ишлаб чиқариш дастурини ва уни шакллантириш асослари.	VII МАВЗУ. КОРХОНАНИНГ АСОСИЙ ФОНДЛАРИ ВА ИШЛАБ ЧИ□АРИШ □УВВАТИ
5. Корхонанинг иқтисодий салоҳиятидан фойдаланиш самарадорлиги.	VII МАВЗУ. КОРХОНАНИНГ АСОСИЙ ФОНДЛАРИ ВА ИШЛАБ ЧИ□АРИШ □УВВАТИ VI МАВЗУ. ИШЛАБ ЧИ□АРИШНИНГ И□ТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОЙ САМАРАДОРЛИГИ
6. Саноат корхонасининг тижорат сири ва иқтисодий хавфсизлиги.	XII-БОБ. КОРХОНА ХАВФСИЗЛИГИ ВА ТИЖОРАТ СИРЛАРИ
7. Саноат маҳсулоти таннархини камайтириш йўллари.	X МАВЗУ. КОРХОНА РЕНТАБЕЛЛИГИ, ДАРОМАД ВА ХАРАЖАТЛАР
8. Кичик ва йирик корхоналар кооперациясини ташкил этишнинг асосий йўналишлари.	II МАВЗУ. КОРХОНА – МУСТА□ИЛ ХЎЖАЛИК ЮРИТУВЧИ БОЗОР СУБЪЕКТИ III МАВЗУ. КОРХОНАНИ ТАШКИЛ □ИЛИШ ВА УНИНГ ФАОЛИЯТИНИ ТУГАТИШ
9. Ишлаб чиқаришнинг материал сиғимини камайтиришнинг иқтисодий механизми.	V МАВЗУ. КОРХОНА ФАОЛИЯТИНИ РЕЖАЛАШТИРИШ ВА БАШОРАТ □ИЛИШ VII МАВЗУ. КОРХОНАНИНГ

	АСОСИЙ ФОНДЛАРИ ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ҚУВВАТИ VIII МАВЗУ. КОРХОНАНИНГ АЙЛАНМА МАБЛАҒЛАРИ
10. Корхонада айланма маблағлардан самарали фойдаланишнинг асосий йўналишлари	VIII МАВЗУ. КОРХОНАНИНГ АЙЛАНМА МАБЛАҒЛАРИ
11. Корхонани модернизациялашда лизингнинг ўрни.	VII МАВЗУ. КОРХОНАНИНГ АСОСИЙ ФОНДЛАРИ ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ҚУВВАТИ
12. Замонавий корхоналарнинг инвестицион фаолиятини яхшилаш йўллари.	XI МАВЗУ. КОРХОНАНИНГ ИНВЕСТИЦИОН ФАОЛИЯТИ
13. Корхона меҳнат салоҳиятидан самарали фойдаланиш имкониятлари.	IX МАВЗУ. КОРХОНАДА КАДРЛАР ВА МЕЎНАТГА ЎЎҚИШ
14. Саноат корхоналари ишлаб чиқариш тузилмасини такомиллаштириш йўллари.	IV МАВЗУ. КОРХОНАНИ БОШҚАРИШ
15. Корхона иқтисодиётида бизнес-режалаштиришнинг ўрни ва уни ишлаб чиқиш асослари.	V МАВЗУ. КОРХОНА ФАОЛИЯТИНИ РЕЖАЛАШТИРИШ ВА БАШОРАТ ҚИЛИШ
16. Саноат корхонасида меҳнат унумдорлигини ошириш имкониятлари ва йўллари.	VI МАВЗУ. ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИНГ ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОЙ САМАРАДОРЛИГИ
17. Саноат корхонасининг молиявий аҳволини яхшилаш йўллари.	VIII МАВЗУ. КОРХОНАНИНГ АЙЛАНМА МАБЛАҒЛАРИ X МАВЗУ. КОРХОНА РЕНТАБЕЛЛИГИ, ДАРОМАД ВА ХАРАЖАТЛАР VI МАВЗУ. ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИНГ ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОЙ САМАРАДОРЛИГИ
18. Корхона ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланиш самарадорлиги.	VII МАВЗУ. КОРХОНАНИНГ АСОСИЙ ФОНДЛАРИ ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ҚУВВАТИ
19. Корхонада ресурс тежамкорлиги ва уни амалга ошириш йўналишлари.	VII МАВЗУ. КОРХОНАНИНГ АСОСИЙ ФОНДЛАРИ ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ҚУВВАТИ VIII МАВЗУ. КОРХОНАНИНГ

	АЙЛАНМА МАБЛАҒЛАРИ
20. Корхонада фойдани шакллантириш ва ундан самарали фойдаланиш йўллари.	X МАВЗУ. КОРХОНА РЕНТАБЕЛЛИГИ, ДАРОМАД ВА ХАРАЖАТЛАР
21. Саноат корхонасида ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш имкониятлари ва йўллари.	X МАВЗУ. КОРХОНА РЕНТАБЕЛЛИГИ, ДАРОМАД ВА ХАРАЖАТЛАР
22. Саноат корхонасида молиявий режалаштиришни такомиллаштириш.	V МАВЗУ. КОРХОНА ФАОЛИЯТИНИ РЕЖАЛАШТИРИШ ВА БАШОРАТ ҚИЛИШ
23. Саноат корхонаси рентабеллигини оширишнинг асосий омиллари.	X МАВЗУ. КОРХОНА РЕНТАБЕЛЛИГИ, ДАРОМАД ВА ХАРАЖАТЛАР
24. (9285)Денежнўе средства предприятия (фирмў).	VIII МАВЗУ. КОРХОНАНИНГ АЙЛАНМА МАБЛАҒЛАРИ X МАВЗУ. КОРХОНА РЕНТАБЕЛЛИГИ, ДАРОМАД ВА ХАРАЖАТЛАР
25. (9269)Планирование производства и жизненнўй цикл продукции.	V МАВЗУ. КОРХОНА ФАОЛИЯТИНИ РЕЖАЛАШТИРИШ ВА БАШОРАТ ҚИЛИШ
26. (9270)Внутрипроизводственное планирование вўпускаемой продукции.	V МАВЗУ. КОРХОНА ФАОЛИЯТИНИ РЕЖАЛАШТИРИШ ВА БАШОРАТ ҚИЛИШ
27. (9265)Формирование бизнес-плана предприятия (фирмў).	V МАВЗУ. КОРХОНА ФАОЛИЯТИНИ РЕЖАЛАШТИРИШ ВА БАШОРАТ ҚИЛИШ
28. (9264)Система планирования в условиях рўночной экономики.	V МАВЗУ. КОРХОНА ФАОЛИЯТИНИ РЕЖАЛАШТИРИШ ВА БАШОРАТ ҚИЛИШ
29. (9268)Производственная мўхность предприятия (фирмў).	VII МАВЗУ. КОРХОНАНИНГ АСОСИЙ ФОНДЛАРИ ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ҚУВВАТИ
30. (9252)Структура органов управления на предприятии (фирме).	IV МАВЗУ. КОРХОНАНИ БОШҚАРИШ
31. (9251)Система управления предприятием (фирмой).	IV МАВЗУ. КОРХОНАНИ БОШҚАРИШ

32. (9242)Оценка основнўх фондов предприятия.	VII МАВЗУ. КОРХОНАНИНГ АСОСИЙ ФОНДЛАРИ ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ҚУВВАТИ
33. (9241)Основнўе и оборотнўе средства предприятия.	VII МАВЗУ. КОРХОНАНИНГ АСОСИЙ ФОНДЛАРИ ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ҚУВВАТИ VIII МАВЗУ. КОРХОНАНИНГ АЙЛАНМА МАБЛАҒЛАРИ
34. (9244)Оборотнўе средства предприятия.	VIII МАВЗУ. КОРХОНАНИНГ АЙЛАНМА МАБЛАҒЛАРИ
35. (9247)Инвестиционная деятельность фирмў.	XI МАВЗУ. КОРХОНАНИНГ ИНВЕСТИЦИОН ФАОЛИЯТИ
36. (9273)Определение потребности в материальнўх ресурсах предприятия (фирмў).	VIII МАВЗУ. КОРХОНАНИНГ АЙЛАНМА МАБЛАҒЛАРИ V МАВЗУ. КОРХОНА ФАОЛИЯТИНИ РЕЖАЛАШТИРИШ ВА БАШОРАТ ҚИЛИШ
37. (9275)Источники финансирования и оценка экономической эффективности капитальнўх вложений на фирме.	XI МАВЗУ. КОРХОНАНИНГ ИНВЕСТИЦИОН ФАОЛИЯТИ VI МАВЗУ. ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИНГ ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОИЙ САМАРАДОРЛИГИ
38. (9293)Нормирование материальнўх и трудовўх ресурсов на предприятии (фирме).	VIII МАВЗУ. КОРХОНАНИНГ АЙЛАНМА МАБЛАҒЛАРИ VI МАВЗУ. ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИНГ ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОИЙ САМАРАДОРЛИГИ
39. (9292)Управление оборотнўми средствами на предприятии (фирме).	VIII МАВЗУ. КОРХОНАНИНГ АЙЛАНМА МАБЛАҒЛАРИ

АСОСИЙ АДАБИЁТЛАР ШАРҲИ

1. **О.И. Волков, Экономика предприятия, Учебник. М., “ИНФРА-М”, 2000.**

Дарслик 4 бўлим, 19 бобдан иборат.

1-бўлим «Корхона. Бирлашма» деб номланади. У 6 бобни ўз ичига олган ва уларда ишлаб чиқариш корхонаси - иқтисодийнинг асоси; хўжалик бирлашмалари; корхонанинг моддий асоси (базаси); корхонанинг айланма маблақлари; корхона молияси; ходимлар ва меънат мотивацияси каби муаммолар кўриб чиқилади.

2-бўлим корхонанинг тадбиркорлик фаолиятига бағишланган бўлиб, унда 5 та боб мавжуд.

3-бўлим корхонани бошқариш ва унинг фаолиятини тартибга солишга бағишланган бўлиб, унда асосий масалалар 5 та бобда кўриб чиқилади.

4-бўлимда ривожланиш омиллари ва корхонада ишлаб чиқаришни тўхтатилиши муаммолари 3 та бобда ўрганлади.

2. **Г.И. Шепеленко. Экономика, организация и планирование производства на предприятии. Учебное пособие. Ростов-на-Дону, Изд. Центр “МАРТ”, 2000.**

Ўқув қўлланма иқтисодий йўналишдаги талабаларга мўлжалланган бўлиб, иқтисодий ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва режалаштиришнинг амалий жиқатларини ўрганишга бағишланган.

Қўлланма 3 та бўлим ва 18 та мавзунини ўз ичига олган бўлиб, 1-бўлим «Корхона бозор муносабатлари тизимида»,

2-бўлим «Корхона ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш»,

3-бўлим «Корхона фаолиятини режалаштириш».

1-бўлимда 5 та мавзу бўлиб, уларда корхона ва иқтисодий ислоотлар; корхоналарнинг ташкилий-қуқуқий шакллари; монопол корхоналарни назорат қилиш; кичик бизнес корхоналари ва бақони шакллантириш масалалари ёритилган.

2-бўлим эса корхонада ишлаб чиқаришни ташкил этиш усулларига бағишланган.

3-бўлимда эса корхонанинг ишлаб чиқариш қувватини режалаштириш, бизнес-режалаштириш, корхона ва ишлаб чиқариш дастурини режалаштириш ва бошқа режалаштиришга оид масалалар ёритилган.

3. **Экономика предприятия / Под ред. Е.Л. Кинтора Спб. Питер, 2003. -352 с.**

Дарсликдаги материаллар ишлаб чиқариш корхоналари фаолиятига объектив иқтисодий қонунларнинг таъсирини ўрганишга қамда меънат самарадорлигини оширишнинг омиллари ва резервларини социологик таълил қилиш муаммоларига, мақсулот сифатини бошқаришга қамда корхонанинг самарали инвестицион сиёсатини ишлаб чиқилишга катта эътибор қаратилган.

Дарслик 11 бобдан иборат бўлиб, унда кутиладиган муаммолар ТДИУ дастурига тўла мос келади.

4. В.П. Грузинов, В.Д.Грибоев. Экономика предприятия: Учеб. пособие. - г-е изд. -М.: Финансў и статистика, 2001. -208 с.

Ўқланма 4 та бўлим 18 мавзудан иборат.

1-бўлимда «Бозор шароитларида корхона фаолиятининг иқтисодий асослари» масалалари ёритилган бўлиб, у 5 та мавзунини ўз ичига олган.

2-бўлимда корхона ресурслари ва улардан фойдаланиш кўрсаткичлари 4 та мавзу орқали ёритилиб берилган.

3-бўлим корхона фаолияти натижаларининг иқтисодий кўрсаткичларга баҳошланган бўлиб, 5 та мавзунини ўз ичига олади.

4-бўлим эса корхона тадбиркорлик фаолиятининг бошқаришга баҳошланган бўлиб, корхонанинг инновацион ва инвестицион фаолияти, тадбиркорликнинг тижорат қисми каби мавзулар кенг тавсифланган.

5. Экономика предприятия. 3-е изд., перераб. и доп. Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Я. Горфинкеля, проф. В.А.Швандара М.: ЮНИТИ-ДАНА 2004.

Дарслик 3 марта босмадан чиқиб, янги материаллар билан бойитилган. Дарсликка бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарни таркибий қайта қуриш, тадбиркорлик қавф-хатари ва рақобат, корхона молиясининг бошқариш ва солиқлар тўлиши бўйича янги маълумотлар киритилган. Дарслик 3 та бўлим, 31 бобдан иборат бўлиб, 1-бўлим бозор иқтисодиёти шароитидаги корхона фаолиятига баҳошланган бўлиб, 7 та бобни ўз ичига олади. 2- бўлим эса корхона фаолиятининг ишлаб чиқариш омилларига баҳошланган бўлиб 11 бобни ўз ичига қамраб олади. 3-бўлимда корхонани бошқаришнинг иқтисодий механизмлари 13 та бобда ёрилади.

Ушбу дарсликни дастурдан ташқари мустақил тайёрланиш учун қам қўлаб маълумотларни олиш мумкин.

6. Энциклопедия бизнес – планов: Методика разработки. 75 реальнўх образцов бизнес – планов. Горемўкин В.А., Нестерова Н.В.- М.: «Ось-89», 2003. –1104с.

Ўқланмада тушунарли ва лўнда шаклда бизнес-режа барча бўлимларининг методологик асослари ва методикаси ёритиб борилган.

Ўқланмада 75 та реал бизнес режа келтирилган бўлиб, истеъмол товарларининг ишлаб чиқариш, қурилиш ва хизмат кўрсатиш, банк иши, медицина хизмати, савдо ва мультимедия соҳаларига оиддир.

7. Пивоваров К.В. Бизнес-планирование. 3-е изд. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко», 2002. – 164 с.

Ўқланма 4 та бобдан иборат бўлиб, уларда бизнес

режалаштиришнинг услубий асослари, бизнес-режани ишлаб чиқиш таомойиллари, бизнес-режа асосий кўрсаткичларини ишлаб чиқиш услубиятини, турли корхоналар учун бизнес-режа ишлаб чиқишнинг хусусиятлари ёритилган.

8. Сухова Л.Ф., Чернова Н.А. Практикум по разработке бизнес-плана и финансовому анализу предприятия: Учебное пособие. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 160 с.: ил.

Ўқланма икки қисмдан иборат

1-қисмда янги маъсулот ишлаб чиқариш бўйича бизнес-режани тайёрлаш услубияти ва керамик плитка ишлаб чиқариш бўйича бизнес-режани ишлаб чиқиш наъмунаси ёртилган.

2-қисмда эса молиявий тақлил ёритилиб, реал мисол келтирилган.

9. Сборник бизнес-планов деловых ситуаций с рекомендациями и комментариями: Учеб. прак. пос. /Под ред. В.М.Попова, С.И.Ляпунова. –М.: КноРус, 2003.

Ўқланмада фирмада бизнес-режалаштириш жараёни қисқача баён қилинади, бизнес режани ишлаб чиқиш ва мониторингининг дастурий воситалари тақлил қилинади. Бизнес-режаларнинг реал наъмуналари келтирилган. Бизнес-режани амалга ошириш ва силжитиш бўйича ишларни ташкил этишнинг мазмуни ёритиб берилади. Халқаро бизнес талабларига мос келувчи наъмунавий ўўжатлар келтирилади, бизнес-режа ишлаб чиқувчилар томонидан йўл ўйиладиган анъанавий хатолар тақлили берилади.

10. Бринк И.Ю., Савельево Н.А. Бизнес-план предприятия. теория и практика. - Ростов н/д. «Финикс», 2003. 384 с.

Ўқланма икки қисмдан иборат

1-қисмда корхона бизнес-режалаштиришнинг асослари бўйича 8 та савол ёритилган.

2-қисмда бизнес-режани тайёрлаш услубияти 12 та савол орқали ёритилади.

Ўқланмада бизнес-режани тайёрлашда Интернет ресурсларидан фойдаланиш ва дастурларни ўқлаш бўйича кўрсатмалар, масалалар (практикум), таблица ва жадваллар келтирилган.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. «Тадбиркорлик субъектларини қуқуқий қимоя қилиш тизимларини янада такомиллаштириш чора тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги ПФ-3619-сонли Фармони // Халқ сўзи, 16 июнь, №115.
2. «Тадбиркорлик субъектлари томонидан тақдим этиладиган қисобот тизимини такомиллаштириш ва уни ноқонуний талаб этганлик учун жавобгарликни кучайтириш тўғрисида»га Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 15 июндаги қарори // Халқ сўзи, 17 июнь, №116.
3. «Бозор ислоотларини чуқурлаштириш ва иқтисодий янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги Фармони // Халқ сўзи, 15 июнь.
4. «Микрофирмалар ва кичик корхоналарни ривожлантиришни рағбатлантиришдаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 20 июндаги ПФ-620-сонли Фармони // Халқ сўзи, 21 июнь, №118.
5. «Тадбиркорлик субъектларининг хўжалик соҳасидаги қуқуқбузарликлари учун молиявий жавобгарлигини эркинлаштириш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 24 июндаги Фармони // Халқ сўзи, 25июнь, №122.
6. «Ўзбекситон Республикаси ижтимоий-иқтисодий ривожланиши 2005 йил I-чорак асосий яқунлари тўғрисида» // Халқ сўзи, 6 май, №87.
7. И.А. Каримов Ўзбекистон ХХI аср бўсақасида: хавфсизликка тақдид, тараққийёт шартлари ва кафолатлари. Т., “Ўзбекистон”, 1997.
8. И.А. Каримов Ўзбекистон – ХХI асрга интилмоқда. Т., “Ўзбекистон”, 1999.
9. И.А. Каримов “Ўзбекистон иқтисодий ислоотларни чуқурлаштириш йўлида. Т., “Ўзбекистон”, 1995.
10. И.А. Каримов. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Т., “Ўзбекистон”, 1993.
11. Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхоналар тўғрисида”ги қонуни. Қонун ва қарорлар. Т., “Ўзбекистон”, 2004., №3
12. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: Ўқув.қўлл. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамқармаси нашриёти, 2004.
13. Ақромов Э.А Корхоналарнинг молиявий холати тахлили. – Т.: Молия, 2003.-223 б.
14. Мақсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби қамда молиявий натижаларни шаклантириш тартиби туғрисидаги Низом. -Т.: 1999, 5 февраль.
15. Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоқияти тақлили. Т.: «Иқтисодий ва қуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2003.

16. «Ўз Ишингизни яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шаҳри, ЮНИДО, «Бизнес маслаҳат маркази» лойиҳаси, 2003й.
17. Гурков И.Б. Инновационное развитие и конкурентоспособность: Очерки развития 333 российских предприятий. – М.: ТЕИС, 2003.
18. Фомин Я.А. Диагностика кризисного состояния предприятия: Учеб. пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. 439 с.
19. Гиляровская Л.Т., Вехорова А.А. Анализ и оценка финансовой устойчивости коммерческого предприятия. – СПб: Питер, 2003. –249 с.
20. Крўлов Э.И. Анализ эффективности инвестиционной и инновационной деятельности предприятий / Учеб. пос. 2е изд. пере раб и доп.. –М.: Финансў и статистика, 2003. –605 с.
21. Гуртов В.К. Инвестиционнўе ресурсў. – М.: Экзамен, 2002
22. Инвестиционнўе процессў в условиях глобализации.- М.: ТЕИС, 2002
23. Богатин Ю.В. Швандар В.А. Инвестиционнўй анализ. Учеб. пос. - М.: ЮНИТИ, 2001
24. Ковалев В.В. Методў оценки инвестиционнўх проектов. - М.: Финансў и статистика, 2003
25. Основнўе показатели уровня развития малого и среднего предпринимательства в республике Узбекистан за 2002 год. Статистический сборник .-Т.; ТДИУ , 2003. –52 с.
26. Фомин Я.А. Диагностика кризисного состояния предприятия: Учеб. пос. для вузов. – М.: ЮНИТИ_ДАНА, 2003. –349 с.
27. Заработная плата на предприятии / Хасанов Н.Х., Хайдаров Ш.У, Югай Л.П. – Т.: издательский дом “Мир экономики и права”, 2004
28. И.В. Сергеев. Экономика предприятия. Учебник. М., Финансў и статистика. 1997.
29. К.А. Раицкий. Экономика предприятия. Учебник. М., 1999.
30. О.И. Волков, Экономика предприятия, Учебник. М., “ИНФРА-М”, 2000.
31. Г.И. Шепеленко. Экономика, организация и планирование производства на предприятии. Учебное пособие. Ростов-на-Дону, Изд. Центр “МАРТ”, 2000.
32. Г.В. Савицкая. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. Минск, ООО “Новое знание”, 1999.
33. В. Г. Грузинов. Экономика предприятия Учебник 2-е изд. М.: «Юнити Дана» 2003.
34. Сенге Питер М. и др. пер с англ. Танец перемен: новўе проблемў самообучающихся организаций М.: ЗАО Длимп-Бизнес 2004.
35. Ш.И. Гизотуллин. Как избежать банкротства. Рецептў финансового оздоровления предприятия М.: ЗАО Гресс Медиа Ферлаг 2004.
36. Котте Д. Пер. с англ. Управление инфраструктурой организации М.: ОАО Типография «НОВОСТИ» 2001.
37. Л.Д. Гительман, Б.Е.Ратников. Эффективная энергокомпания: Экономика. Менеджмент. Реформирование. М.: ЗАО Олимп-Бизнес 2002.

38. В.Д. Грибов, В.П. Грузинов Экономика предприятия. Практикум. 3-е изд. перераб. и доп. Учебник М.: ФиС 2004.
39. Практическое пособие к семинарским занятиям по курсу «Экономика фирм» / Под ред. Иващенко М.: Экономич. Факульт. МГУ, ТЕИС. 2003.
40. Экономика предприятия Конспект лекций в списках М.: Приор-издат 2003.
41. Экономика предприятия. 3-е изд., перераб. и доп. Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Я. Горфинкеля, проф. В.А. Швандара М.: ЮНИТИ-ДАНА 2004.
42. Аутсорсинг: Создание высокоэффективных и конкурентоспособных организаций. Учебное пособие / Под ред. Б.А. Аникина М.: Инфра – М 2003.
43. Экономика предприятия Конспект лекций М.: Изд-во ПРИОР 2002.
44. «Экономика фирм и отраслевых рынков» // Программа М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС 2000.
45. Экономика предприятия / Под ред. Е.Л. Кинтора Спб. Питер, 2003. -352 с.
46. В.П. Грузинов, В.Д. Грибоев. Экономика предприятия: Учеб. пособие. - 3-е изд. -М.: Финансы и статистика, 2001. -208 с.
47. Сергеев И.В. Экономика предприятия. 2-е изд. перераб. и доп. Учебное пособие М.: ФиС 2004.
48. Практикум по экономике организации (предприятия). Учебн. Пособ./ Под ред. проф. П.В. Тальминой и проф. Б.В. Чернецовой М.: ФиС 2003.
49. Сбалансированная система Показателей – шаг за шагом: максимальное повышение эффективности и закреплении полученных результатов Пер. с англ. Днепропетровск: Баланс-Клуб 2003.
50. Вумек Джеймс П., Джонс Дениел Т. Пер. с англ. Бережливое производство; Как избавиться от потерь и добиться процветания вашей компании; М.. Альпина Бизнес БУКС 2004.
51. “Создайте свое Дело или что необходимо знать предпринимателю” г. Ташкент, ЮНИДО, Проект “Бизнес-консультативный центр”, 2003г.
52. Сборник бизнес-планов деловых ситуаций с рекомендациями и комментариями: Учеб. прак. пос. /Под ред. В.М. Попова, С.И. Ляпунова . – М.: КноРус , 2003
53. Махмудов Э.Х., Исаков М.Ю. Бизнес планирование. (Учебное пособие). – Т.: Издательство Литературного фонда Союза писателей Узбекистана, 2004.
54. Кристенсен Клейтон М. Как из-за новых технологий погибают сильные компании /Дилемма инноватора Пер.с англ. М.: Альпина Бизнес Бука 2004.
55. Мескон М.Х., Альберт М. и др. Основы менеджмента: Пер с англ. – М.: Дело, 2000.-704с.
56. Смирнов Э.А. Управленческие решения М.: ИНФРА-М, 2001.-264с
57. Менеджмент организации. Москва, Инфра-М, 2002 г.
58. Методические рекомендации по оценке эффективности инвестиционных проектов и их отбору для финансирования. Издание официальное - М.: ОАО «НПО», издательство «Экономика», 2000

- 59.<http://www.harvard.edu>
- 60.<http://www.capitul.ru>
- 61.<http://www.5b.ru>
- 62.<http://www.audit-center.ru>

КОРХОНА ИЎТИСОДИЁТИ ФАНИДАН ИШ ДАСТУРИ

олий таълимнинг 5340100 «ИЎтисодиёт (тармоқлар бўйича)»
йўналиши талабалари учун

Иш дастури «Корхона иЎтисодиёти» фанининг намунавий дастури
негизида тузилган

1. КИРИШ

Курсни ўрганиш мақсади корхоналарни ишлаб чиқариш кучларини
ривожантиришдаги ва миллий иЎтисодиётни кўтаришдаги ролини ва ўрнини
аниқлашдан иборат. Фан талабаларда зарур аниқ иЎтисодиёт билимларни
шакллантиришга қаратилган бўлиб, бу эса бозор муносабатлари ва
иЎтисодий ишларни маркази қозирги кунда бирламчи бўлин Корхона
иЎтисодиёти даражасига кўтарилган шароитларда жуда муҳим қисобланади.

Курс бўйича бакалавр қуйидагиларни билиши керак: бошқа хўжалик
субъектларидан корхоналар функциялари ва белгиларини; корхоналар
фаолиятига тааллуқли ва унга алоқаси бўлган қонунлар ва қонун
қўзғатларини; курсда ўрганиладиган муаммо ва вазифаларни мантиқий,
кетма-кетлигини ва ўзаро алоқадорлигини; турли хил иЎтисодий ва
ташкилӣ-техникавий тадбирларни мустақил қисоблаш ва тўғри тақлил
қилиш услубларини; олинган билимларни ишлаб чиқариш амалиётида
қўллашни; курсда кўзда тутилган мустақил ишларни ўз вақтида ва сифатли
бажариш қобилиятига эга бўлишлари керак.

Бу фанни ўқитиш даврида “ИЎтисодиёт назарияси”, “Саноат
иЎтисодиёти”, “Маркетинг”, “Менежмент”, “Бизнес-режа”, “Персонални
бошқариш” ва шу каби бошқа фанлар билан бирга алоқадор қолда
ўрганиб борилади.

2. ФАННИНГ МАЪРУЗА, АМАЛИЙ (СЕМИНАР) МАШҒУЛОТЛАРИ МАВЗУЛАРИНИНГ СОАТЛАР БЎЙИЧА ТАҚСИМОТИ ЖАДВАЛИ

№	Мавзунинг номи	Аудитория соатлари	
		Маъруза	Семинар
1.	«Корхона иЎтисодиёти» курсининг мазмуни ва вазифалари	2	2
2.	Корхона — мустақил хўжалик юритувчи бозор субъекти	2	2
3.	Корхонани ташкил этиш ва унинг фаолиятини тугатиш	2	2
4.	Корхонани бошқариш	2	2
5.	Корхона фаолиятини режалаштириш ва башорат қилиш	4	4
6.	Ишлаб чиқаришнинг иЎтисодий ва ижтимоий самарадорлиги	2	2
7.	Корхонанинг асосий фондлари ва ишлаб чиқариш қуввати (янги педагогик технологиялар асосида)*	4	4

* Методик ишланманинг қисқача варианты 1-иловада келтирилган

8.	Корхонанинг айланма маблағлари	4	4
9.	Корхонада кадрлар ва меҳнатга қўлаш	4	4
10.	Корхона фаолиятини харажатлари, даромади ва рентабеллиги	4	4
11.	Корхонанинг инвестициявий фаолияти	4	4
12.	Корхонанинг хавфсизлиги ва тижорат сир	2	2
	ЖАМИ:	36	36

3. МАЪРУЗА МАШҒУЛОТЛАРИ РЕЖАСИ.

Маъруза машғулотлари мавзуларининг соатлар бўйича тақсимооти
жадвали

Маъруза тартиб рақами	Наъмунавий ўқув дастуридаги мавзунинг тартиб рақами	Мавзуларнинг номи	Ажратилган соатлар
1	1	«Корхона иқтисодиёти» курсининг мазмуни ва вазифалари	2
2	2	Корхона – мустақил хўжалик юритувчи бозор субъекти	2
3	3	Корхонани ташкил этиш ва унинг фаолиятини тугатиш	2
4	4	Корхонани бошқариш	2
5-6	5	Корхона фаолиятини режалаштириш ва баҳорат қилиш	4
7	6	Ишлаб чиқаришнинг иқтисодий ва ижтимоий самарадорлиги	2
8-9	7	Корхонанинг асосий фондлари ва ишлаб чиқариш қуввати	4
10-11	8	Корхонанинг айланма маблағлари	4
12-13	9	Корхонада кадрлар ва меҳнатга қўлаш	4
14-15	10	Корхона фаолиятини харажатлари, даромади ва рентабеллиги	4
16-17	11	Корхонанинг инвестициявий фаолияти	4
18	12	Корхонанинг хавфсизлиги ва тижорат сир	2

1-мавзу: «Корхона иқтисодиёти» курсининг мазмуни ва вазифалари» (2 соат)

1. Иқтисодиёт фан ва ишлаб чиқариш фаолиятининг соқаси сифатида.

2. «Корхона иқтисодиёти» – иқтисодий фаннинг таркибий қисми ва билимлар соқаси таркибий қисми.

3. «Корхона иқтисодиёти» курсининг мазмуни, вазифалари ва бошқаруш фанлар билан алоқаси.

Тавсия этилган адабиётлар

1. «Тадбиркорлик субъектларини қўқувчий қимоя қилиш тизимларини янада такомиллаштириш чора тадбирлари тўқрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги ПФ-3619-сонли Фармони // Халқ сўзи, 16 июнь, №115.

2. «Бозор ислоҳотларини чуқурлаштириш ва иқтисодийни янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги Фармони // Халқ сўзи, 15 июнь.

3. «Микрофирмалар ва кичик корхоналарни ривожлантиришни рағбатлантиришдаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 20 июндаги ПФ-620-сонли Фармони // Халқ сўзи, 21 июнь, №118.

4. Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхоналар тўғрисида”ги Қонуни. Қонун ва Қарорлар. Т., “Ўзбекистон”, 2004., №3

5. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: Ўқув.қўл. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.

6. <http://www.harvard.edu>

7. <http://www.capitul.ru>

8. <http://www.5b.ru>

9. <http://www.audit-center.ru>

2-мавзу: «Корхона – мустақил хўжалик юритувчи бозор субъекти» (2 соат)

1. Миллий иқтисодий ривожланишида корхонанинг ўрни ва роли.

2. Корхонанинг белгилари, функциялари ва вазифалари.

3. Корхоналарни таснифлаш.

4. Корхона тузилмаси ва уни белгиловчи омиллар.

Тавсия этилган адабиётлар

1. «Тадбиркорлик субъектларини қуқуқий қимоя қилиш тизимларини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги ПФ-3619-сонли Фармони // Халқ сўзи, 16 июнь, №115.

2. «Бозор ислоҳотларини чуқурлаштириш ва иқтисодийни янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги Фармони // Халқ сўзи, 15 июнь.

3. «Микрофирмалар ва кичик корхоналарни ривожлантиришни рағбатлантиришдаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 20 июндаги ПФ-620-сонли Фармони // Халқ сўзи, 21 июнь, №118.

4. И.А. Каримов. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Т., “Ўзбекистон”, 1993.

5. Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхоналар тўғрисида”ги Қонуни. Қонун ва Қарорлар. Т., “Ўзбекистон”, 2004., №3

6. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: Ўқув.қўл. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.

7. Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоҳияти тақлили. Т.: «Иқтисодий ва қуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2003.

8. «Ўз Ишингизни яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шаҳри, ЮНИДО, «Бизнес маслаҳат маркази» лойиҳаси, 2003й.

9. <http://www.harvard.edu>

10. <http://www.capitul.ru>

11. <http://www.5b.ru>

12. <http://www.audit-center.ru>

3-мавзу: «Корхонани ташкил этиш ва унинг фаолиятини тугатиш»

(2 соат)

1. Корхонани ташкил қилиш тамойиллари.
2. Таъсис қужжатлари.
3. Корхоналарнинг давлат томонидан рўйхатга олиниши.
4. Корхоналарни тугатиш ва қайта ташкил қилиш.

Тавсия этилган адабиётлар

1. «Бозор ислоқотларини чуқурлаштириш ва иқтисодий янада эркинлаштириш соқасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўқисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги Фармони // Халқ сўзи, 15 июнь.
2. «Микрофирмалар ва кичик корхоналарни ривожлантиришни рақбатлантиришдаги қўшимча чора-тадбирлар тўқисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 20 июндаги ПФ-620-сонли Фармони // Халқ сўзи, 21 июнь, №118.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Хусусий корхоналар тўқисида»ги қонун. Қонун ва қарорлар. Т., «Ўзбекистон», 2004., №3
4. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: ўқув.қўлл. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамқармаси нашриёти, 2004.
5. «Ўз Ишингизни яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шақри, ЮНИДО, «Бизнес маслақат маркази» лойиқаси, 2003й.
6. <http://www.harvard.edu>
7. <http://www.capitul.ru>
8. <http://www.5b.ru>
9. <http://www.audit-center.ru>

4-мавзу: «Корхонани бошқариш» (2 соат)

1. Бошқарув замонавий корхоналар фаолиятида объектив зарурият сифатида.
2. Бозор муносабатлари шароитларида корхонани бошқаришнинг тамойиллари, мақсад ва вазифалари.
3. Бошқарувнинг ташкилий тузилмалари ва функциялари.
4. Корхонани бошқаришнинг ўзига хос хусусиятлари.
5. Корхонани бошқаришни такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари.

Тавсия этилган адабиётлар

1. «Бозор ислоқотларини чуқурлаштириш ва иқтисодий янада эркинлаштириш соқасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўқисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги Фармони // Халқ сўзи, 15 июнь.
2. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: ўқув.қўлл. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамқармаси нашриёти, 2004.
3. «Ўз Ишингизни яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шақри, ЮНИДО, «Бизнес маслақат маркази» лойиқаси, 2003й.
4. В. Г. Грузинов. Экономика предприятия Учебник 2-е изд. М.: «Юнити Дана» 2003.
5. Экономика предприятия. 3-е изд., перераб. и доп. Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Я. Горфинкеля, проф. В.А.Швандара М.: ЮНИТИ-ДАНА 2004.
6. <http://www.harvard.edu>
7. <http://www.capitul.ru>
8. <http://www.5b.ru>
9. <http://www.audit-center.ru>

**5-мавзу: «Корхонани фаолиятини режалаштириш ва башорат қилиш»
(4 соат)**

1-машқулот (2 соат)

1. Бозор иқтисодиёти шароитларида режалаштириш ва башорат қилишнинг иқтисодий табиати ва объектив зарурияти.

2. Корхонада режалаштиришнинг услубий асослари, тамойиллари ва вазифалари.

3. Корхона ишлаб чиқариш дастурини тайёрлаш.

2-машқулот (2 соат)

1. Режалаштириш технологияси ва корхона режалари тузилмаси.

2. Бизнес-режа, унинг мазмуни ва ишлаб чиқиш тартиби.

3. Корхоналарда режалаштириш ва башорат қилиш.

Тавсия этилган адабиётлар

1. «Тадбиркорлик субъектлари томонидан тақдим этиладиган қислот тизимини такомиллаштириш ва уни ноқонуний талаб этганлик учун жавобгарликни кучайтириш тўғрисида»га Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 15 июндаги қарори // Халқ сўзи, 17 июнь, №116.

2. «Бозор иқтисодиётларини чуқурлаштириш ва иқтисодиётни янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги Фармони // Халқ сўзи, 15 июнь.

3. «Микрофирмалар ва кичик корхоналарни ривожлантиришни рағбатлантиришдаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 20 июндаги ПФ-620-сонли Фармони // Халқ сўзи, 21 июнь, №118.

4. Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхоналар тўғрисида”ги қонуни. Қонун ва қарорлар. Т., “Ўзбекистон”, 2004., №3

5. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: Ўқув. қўл. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюммаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.

6. Акромов Э.А. Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили. – Т.: Молия, 2003.- 223 б.

7. Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоҳияти таҳлили. Т.: «Иқтисодиёт ва қуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2003.

8. «Ўз Ишингизни яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шаҳри, ЮНИДО, «Бизнес маслаҳат маркази» лойиҳаси, 2003й.

9. В. Г. Грузинов. Экономика предприятия Учебник 2-е изд. М.: «Юнити Дана» 2003.

10. Экономика предприятия. 3-е изд., перераб. и доп. Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Я. Горфинкеля, проф. В.А.Швандара М.: ЮНИТИ-ДАНА 2004.

11. <http://www.harvard.edu>

12. <http://www.capitul.ru>

13. <http://www.5b.ru>

14. <http://www.audit-center.ru>

**6-мавзу: «Ишлаб чиқаришнинг иқтисодий ва ижтимоий самарадорлиги»
(2 соат)**

1. Самарадорлик — корхона ишлаб чиқариш фаолиятида муқим ўлчов бирлигидир.

2. Хўжалик юритиш самарадорлигининг мезон ва кўрсаткичлари.

3. Корхона фаолияти самарадорлигини ошириш йўллари ва омиллари.

Тавсия этилган адабиётлар

1. «Бозор ислоҳотларини чуқурлаштириш ва иқтисодий янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги Фармони // Халқ сўзи, 15 июнь.

2. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: Ўқув.ўқ. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.

3. Ақромов Э.А. Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили. – Т.: Молия, 2003.- 223 б.

4. Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби бўлганда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом. -Т.: 1999, 5 февраль.

5. Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоҳияти таҳлили. Т.: «Иқтисодиёт ва қўқўқ дунёси» нашриёт уйи, 2003.

6. «Ўз Ишнингизни яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шаҳри, ЮНИДО, «Бизнес маслаҳат маркази» лойиҳаси, 2003й.

7.В. Г. Грузинов. Экономика предприятия Учебник 2-е изд. М.: «Юнити Дана» 2003.

8. Экономика предприятия. 3-е изд., перераб. и доп. Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Я. Горфинкеля, проф. В.А.Швандара М.: ЮНИТИ-ДАНА 2004.

9.<http://www.harvard.edu>

10. <http://www.capitul.ru>

11. <http://www.5b.ru>

7-мавзу: «Корхонанинг асосий фондлари ва ишлаб чиқариш бўлими» (4 соат)

1-машғул (2 соат)

1. Асосий фондларнинг моҳияти ва уларнинг корхона фаолиятидаги ўрни.

2. Корхонада асосий фондларнинг эскириши, уларни баҳолаш ва таъмирлаш.

3. Асосий фондлардан фойдаланишни яхшилаш йўллари ва кўрсаткичлари.

4. Корхонанинг ишлаб чиқариш бўлими.

2-машғул (2 соат)

1. Корхонада асосий воситалар бўлимини ифодаловчи кўрсаткичлар.

2. Корхонада асосий воситалар билан таъминланганликни ифодаловчи кўрсаткичлар.

3. Корхонада асосий воситалар самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар.

Тавсия этилган адабиётлар

1. «Бозор ислоҳотларини чуқурлаштириш ва иқтисодий янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги Фармони FF Халқ сўзи, 15 июнь.

2. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: Ўқув.ўқ. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.

3. Ақромов Э.А. Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили. – Т.: Молия, 2003.- 223 б.

4. Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби бўлганда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом. -Т.: 1999, 5 февраль.

5. Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоҳияти тақлили. Т.: «Иқтисодиёт ва қуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2003.
6. «Ўз Ишнингизни яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шаҳри, ЮНИДО, «Бизнес маслаҳат маркази» лойиҳаси, 2003й.
7. В. Г. Грузинов. Экономика предприятия Учебник 2-е изд. М.: «Юнити Дана» 2003.
8. Экономика предприятия. 3-е изд., перераб. и доп. Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Я. Горфинкеля, проф. В.А.Швандара М.: ЮНИТИ-ДАНА 2004.
9. <http://www.harvard.edu>
10. <http://www.capitul.ru>
11. <http://www.5b.ru>
12. <http://www.audit-center.ru>

8-мавзу: «Корхонанинг айланма маблақлари» (4 соат)

1-машғулот (2 соат)

1. Айланма маблақлар тушунчаси, иқтисодий табиати ва уларнинг корхона фаолиятидаги аҳамияти.
2. Айланма маблақларнинг тузилмаси ва қаракати қамда уларнинг корхона иқтисодиётига таъсири.
3. Айланма маблақларни нормалаштириш.
4. Айланма маблақлардан фойдаланиш кўрсаткичлари ва уларнинг айланишини тезлаштириш йўллари.

2-машғулот (2 соат)

1. Корхонада айланма маблақлар қолатини ифодаловчи кўрсаткичлар.
2. Корхонада айланма маблақлар билан таъминланганликни ифодаловчи кўрсаткичлар.
3. Корхонада айланма маблақлар самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар

Тавсия этилган адабиётлар

1. «Бозор ислоҳотларини чуқурлаштириш ва иқтисодиётни янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги Фармони // Халқ сўзи, 15 июнь.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхоналар тўғрисида”ги Қонун. Қонун ва қарорлар. Т., “Ўзбекистон”, 2004., №3
3. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: Ўқув.қўл. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.
4. Ақромов Э.А Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили. – Т.: Молия, 2003.- 223 б.
5. Мақсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби қамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом. -Т.: 1999, 5 февраль.
6. Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоҳияти тақлили. Т.: «Иқтисодиёт ва қуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2003.
7. «Ўз Ишнингизни яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шаҳри, ЮНИДО, «Бизнес маслаҳат маркази» лойиҳаси, 2003й.
8. Экономика предприятия. 3-е изд., перераб. и доп. Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Я. Горфинкеля, проф. В.А.Швандара М.: ЮНИТИ-ДАНА 2004.
9. В. Г. Грузинов. Экономика предприятия Учебник 2-е изд. М.: «Юнити Дана» 2003.
10. <http://www.harvard.edu>
11. <http://www.capitul.ru>
12. <http://www.5b.ru>

9-мавзу: «Қорхонада кадрлар ва меҳнатга қўлаш» (4 соат)

1-машғулот (2 соат)

1. Қорхонанинг кадрлар салоҳияти.
2. Бозор иқтисодиёти шароитларида қорхонанинг кадрлар сиёсати.
3. Қорхонада меҳнатга қўлаш.

2-машғулот (2 соат)

1. Қорхона меҳнат салоҳияти самарадорлигини баҳолаш мезонлари.
2. Меҳнат салоҳиятини ифодаловчи кўрсаткичлар, уларнинг таснифи ва аниқлаш йўллари.
3. Меҳнат мотивацияси, типлари ва омиллари.

Тавсия этилган адабиётлар

1. «Тадбиркорлик субъектларини қўқувчи қимоя қилиш тизимларини янада такомиллаштириш чора тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги ПФ-3619-сонли Фармони FF Халқ сўзи, 16 июнь, №115.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Хусусий қорхоналар тўғрисида»ги Қонуни. Қонун ва қарорлар. Т., «Ўзбекистон», 2004., №3
3. Махмудов Э.Х. Қорхона иқтисодиёти: Ўқув. қўл. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюмлари Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.
4. Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби қандай молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом. -Т.: 1999, 5 февраль.
5. Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Қорхона иқтисодий салоҳияти тақлили. Т.: «Иқтисодиёт ва қўқув дунёси» нашриёт уйи, 2003.
6. «Ўз Ишнингизни яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шаҳри, ЮНИДО, «Бизнес маслаҳат маркази» лойиҳаси, 2003й.
7. Заработная плата на предприятии / Хасанов Н.Х., Хайдаров Ш.У, Югай Л.П. – Т.: издательский дом “Мир экономики и права”, 2004
8. Экономика предприятия. 3-е изд., перераб. и доп. Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Я. Горфинкеля, проф. В.А.Швандара М.: ЮНИТИ-ДАНА 2004.
9. <http://www.harvard.edu>
10. <http://www.capitul.ru>
11. <http://www.5b.ru>
12. <http://www.audit-center.ru>

10-мавзу: «Қорхона фаолиятини харажатлари, даромади ва рентабеллиги» (4 соат)

1-машғулот

1. Харажатлар тушунчаси ва унинг таснифланиши.
2. Фойда ва унинг шаклланиш манбалари, тақсимланиш тартиби ва қўлайтириш йўллари.
3. Рентабелликнинг моҳияти ва кўрсаткичлари.

2-машғулот (2 соат)

1. Фойда даражасини белгиловчи омиллар
2. Рентабелликнинг асосий кўрсаткичлари ва уларни ҳисоблаш услуби.
3. Ишлаб чиқариш харажатларини ҳисоблаш услуби ва маҳсулот бирлиги таннарни калкуляцияси.

Тавсия этилган адабиётлар

1. «Бозор ислоҳотларини чуқурлаштириш ва иқтисодий янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги Фармони // Халқ сўзи, 15 июнь.
2. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: Ўқув. қўл. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.
3. Ақромов Э.А. Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили. – Т.: Молия, 2003.- 223 б.
4. Мақсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби қанда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом. -Т.: 1999, 5 февраль.
5. Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоҳияти тақлили. Т.: «Иқтисодий ва қўқў дунёси» нашриёт уйи, 2003.
6. «Ўз Ишингизни яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шаҳри, ЮНИДО, «Бизнес маслаҳат маркази» лойиҳаси, 2003й.
7. <http://www.harvard.edu>
8. <http://www.capitul.ru>
9. <http://www.5b.ru>
10. <http://www.audit-center.ru>

11-мавзу: «Корхонанинг инвестицион фаолияти» (4 соат)

1-машқулот (2 соат)

1. Инвестициялар корхона ишлаб чиқариш салоҳиятини ривожлантириш ва мустақамлаш воситаси сифатида.
2. Корхонада инвестициялашнинг асосий манбалари ва йўналишлари.
3. Инвестицияларнинг иқтисодий самарадорлигини баҳолаш.

2-машқулот (2 соат)

1. Инвестицияларнинг иқтисодий самарадорлигини баҳолаш услублари.
2. Корхонада инвестициялар портфелини шакллантириш.
3. Капитал қўйилмалар бўйича инвестиция қарорларини тайёрлаш.

Тавсия этилган адабиётлар

- 1.Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримовнинг 2005 йил 11 апрелдаги «Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони. FF Халқ сўзи, 12 апрел 2005 й.
2. «Ўзбекистон республикасининг 2005 йилги инвестиция Дастури тўғрисида» Ўзбекистон республикаси Вазирлар Мақамасининг қарори 30.11.2004 й. № 560
3. «Бозор ислоҳотларини чуқурлаштириш ва иқтисодий янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги Фармони FF Халқ сўзи, 15 июнь.
4. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: Ўқув. қўл. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.
5. Расулов Н.Н. Стимулирование привлечения иностраннўх инвестиций в экономику Узбекистан. –Т.: Фан, 2003.
- 6.Вахрин П.И. Инвестиции: Практический задачи и конкретнўе ситуации. Учеб. пос. –М.: «Дашков и К», 2003.
- 7.Экономика предприятия. 3-е изд., перераб. и доп. Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Я. Горфинкеля, проф. В.А.Швандара М.: ЮНИТИ-ДАНА 2004.
- 8.В. Г. Грузинов. Экономика предприятия Учебник 2-е изд. М.: «Юнити Дана» 2003.
- 9.<http://www.harvard.edu>

10. <http://www.capitul.ru>
11. <http://www.5b.ru>
12. <http://www.audit-center.ru>

12-мавзу: «Қорхонанинг хавфсизлиги ва тижорат сири» (2 соат)

1. Қорхона хавфсизлигини таъминлашнинг мақсади, вазифалари ва тамойиллари.
2. Қорхона хавфсизлигини таъминлашнинг ташкил этиш ва бошқариш.
3. Қорхона хавфсизлик хизматлари, унинг тузилиши ва вазифалари.
4. Қорхонанинг тижорат сирлари.

Тавсия этилган адабиётлар

1. «Тадбиркорлик субъектларини қўқўқий қимоя қилиш тизимларини янада такомиллаштириш чора тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги ПФ-3619-сонли Фармони // Халқ сўзи, 16 июнь, №115.
2. «Тадбиркорлик субъектлари томонидан тақдим этиладиган қислот тизимини такомиллаштириш ва уни ноқонуний талаб этганлик учун жавобгарликни кучайтириш тўғрисида»га Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 15 июндаги қарори // Халқ сўзи, 17 июнь, №116.
3. «Бозор ислоқотларини қўқўқийтириш ва иқтисодиётни янада эркинлаштириш соқасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги Фармони // Халқ сўзи, 15 июнь.
4. «Тадбиркорлик субъектларининг хўжалик соқасидаги қўқўқийбузарликлари учун молиявий жавобгарлигини эркинлаштириш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 24 июндаги Фармони // Халқ сўзи, 25июнь, №122.
5. Махмудов Э.Х. Қорхона иқтисодиёти: Ўқув.қўл. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамқармаси нашриёти, 2004.
6. <http://www.harvard.edu>
7. <http://www.capitul.ru>
8. <http://www.5b.ru>
9. <http://www.audit-center.ru>

4. Амалий (семинар) машқўлотлари режалари

Семинар ва амалий машқўлотлар таълим жараёнининг давомий бўлибгина қолмай, балки фаннинг у ёки бу мавзуси (муаммоси) бўйича маърузалардан олинган маълумотларни мукаммаллаштиришга ёрдам беради. Семинар ва амалий машқўлотларда ташаббус талабаларга берилади, улар муқокама қилинадиган назарий мавзулар бўйича ўз фикрлари ва қарашларини билдирадилар қамда ушбу машқўлотни олиб бараётган ўқитувчи рахбарлигида турли хил масалаларни ечиб борадилар.

Амалий (семинар) машқўлотлари мавзуларининг соатлар бўйича тақсимооти жадвали

Амалий (семи-нар) машқўлотлари тартиб рақами	Наъмунавий ўқув дастуридаги мавзунинг тартиб рақами	Мавзуларнинг номи	Ажратилган соатлар
--	---	-------------------	--------------------

1	1	«Корхона и иқтисодиёти» курсининг мазмуни ва вазифалари	2
2	2	Корхона – мустақил хўжалик юритувчи бозор субъекти	2
3	3	Корхонани ташкил этиш ва унинг фаолиятини тугатиш	2
4	4	Корхонани бошқариш	2
5-6	5	Корхона фаолиятини режалаштириш ва башорат қилиш	4
7	6	Ишлаб чиқаришнинг иқтисодий ва ижтимоий самарадорлиги	2
8-9	7	Корхонанинг асосий фондлари ва ишлаб чиқариш қуввати	4
10-11	8	Корхонанинг айланма маблақлари	4
12-13	9	Корхонада кадрлар ва меҳнатга қақ тўлаш	4
14-15	10	Корхона фаолиятини харажатлари, даромади ва рентабеллиги	4
16-17	11	Корхонанинг инвестициявий фаолияти	4
18	12	Корхонанинг хавфсизлиги ва тижорат сир	2

1-мавзу: «Корхона иқтисодиёти» курсининг мазмуни ва вазифалари» (семинар машғулоти - 2 соат)

1. Иқтисодиёт фан ва ишлаб чиқариш фаолиятининг соқаси сифатида.

2. «Корхона иқтисодиёти» – иқтисодий фаннинг таркибий қисми ва билимлар соқаси таркибий қисми.

3. «Корхона иқтисодиёти» курсининг мазмуни, вазифалари ва бошқаруш фанлар билан алоқаси.

Тавсия этилган адабиётлар

1. «Тадбиркорлик субъектларини қўқуқий қимоя қилиш тизимларини янада такомиллаштириш чора тадбирлари тўқрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги ПФ-3619-сонли Фармони // Халқ сўзи, 16 июнь, №115.
2. «Бозор иқтисодиётларини қўқурлаштириш ва иқтисодиётни янада эркинлаштириш соқасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўқрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги Фармони // Халқ сўзи, 15 июнь.
3. «Микрофирмалар ва кичик корхоналарни ривожлантиришни рақбатлантиришдаги қўқимча чора-тадбирлар тўқрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 20 июндаги ПФ-620-сонли Фармони // Халқ сўзи, 21 июнь, №118.
4. Ўзбекистон Республикасининг “Хўсусий корхоналар тўқрисида”ги қонун. қонун ва қарорлар. Т., “Ўзбекистон”, 2004., №3
5. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: ўқув.қўл. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамқармаси нашриёти, 2004.
6. <http://www.harvard.edu>
7. <http://www.capitul.ru>
8. <http://www.5b.ru>
9. <http://www.audit-center.ru>

2-мавзу: «Корхона — мустақил хўжалик юритувчи бозор субъекти»
(семинар машғулоти - 2 соат)

1. Миллий иқтисодий ривожланишида корхонанинг ўрни ва роли.
2. Корхонанинг белгилари, функциялари ва вазифалари.
3. Корхоналарни таснифлаш.
4. Корхона тузилмаси ва уни белгиловчи омиллар.

Тавсия этилган адабиётлар

1. «Бозор иқтисодларини чуқурлаштириш ва иқтисодий янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги Фармони // Халқ сўзи, 15 июнь.
2. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: Ўқув. қўл. —Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.
3. Махмудов Э.Х., Исаков М.Ю., Нажимадинов Р. «Корхона иқтисодиёти» курси бўйича семинар машғулоти ва амалий масалалар тўплами. - Т.: ТДИУ, 2005
4. Ақромов Э.А. Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили. — Т.: Молия, 2003.- 223 б.
5. Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби қанда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом. -Т.: 1999, 5 февраль.
6. Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоҳияти таҳлили. Т.: «Иқтисодий ва қуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2003.
7. «Ўз Ишингизни яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шаҳри, ЮНИДО, «Бизнес маслаҳат маркази» лойиҳаси, 2003й.
8. В. Г. Грузинов. Экономика предприятия Учебник 2-е изд. М.: «Юнити Дана» 2003.
9. Экономика предприятия. 3-е изд., перераб. и доп. Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Я. Горфинкеля, проф. В.А.Швандара М.: ЮНИТИ-ДАНА 2004.
10. <http://www.harvard.edu>
11. <http://www.capitul.ru>
12. <http://www.5b.ru>
13. <http://www.audit-center.ru>

3-мавзу: «Корхонани ташкил этиш ва унинг фаолиятини тугатиш»
(семинар машғулоти - 2 соат)

1. Корхонани ташкил қилиш тамойиллари.
2. Таъсис қўйишлари.
3. Корхоналарнинг давлат томонидан рўйхатга олиниши.
4. Корхоналарни тугатиш ва қайта ташкил қилиш.

Тавсия этилган адабиётлар

1. «Бозор иқтисодларини чуқурлаштириш ва иқтисодий янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги Фармони // Халқ сўзи, 15 июнь.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхоналар тўғрисида”ги Қонуни. Қонун ва қарорлар. Т., “Ўзбекистон”, 2004., №3
3. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: Ўқув. қўл. —Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.
4. Махмудов Э.Х., Исаков М.Ю., Нажимадинов Р. «Корхона иқтисодиёти» курси бўйича семинар машғулоти ва амалий масалалар тўплами. - Т.: ТДИУ, 2005
5. Ақромов Э.А. Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили. — Т.: Молия, 2003.- 223 б.

6. Маълумот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби туҳтисадаги Низом. -Т.: 1999, 5 февраль.

7. Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоҳияти тақлили. Т.: «Иқтисодиёт ва қуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2003.

8. «Ўз Ишингизни яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шаҳри, ЮНИДО, «Бизнес маслаҳат маркази» лойиҳаси, 2003й.

9. Экономика предприятия. 3-е изд., перераб. и доп. Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Я. Горфинкеля, проф. В.А.Швандара М.: ЮНИТИ-ДАНА 2004.

10. В. Г. Грузинов. Экономика предприятия Учебник 2-е изд. М.: «Юнити Дана» 2003.

11. <http://www.harvard.edu>

12. <http://www.capitul.ru>

4-мавзу: «Корхонани бошқариш» (семинар машғулот - 2 соат)

1. Бошқарув замонавий корхоналар фаолиятида объектив зарурият сифатида.

2. Бозор муносабатлари шароитларида корхонани бошқаришнинг тамойиллари, маҳсад ва вазифалари.

3. Бошқарувнинг ташкилий тузилмалари ва функциялари.

4. Корхонани бошқаришнинг ўзига хос хусусиятлари.

5. Корхонани бошқаришни такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари.

Тавсия этилган адабиётлар

1. «Бозор иқтисодиётларини қуқуқлаштириш ва иқтисодиётни янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари туҳтисада»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги Фармони // Халқ сўзи, 15 июнь.

2. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: Ўқув.қўл. -Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.

3. Махмудов Э.Х.,Исаков М.Ю., Нажимадинов Р. «Корхона иқтисодиёти» курси бўйича семинар машғулотлари ва амалий масалалар тўплами. - Т.: ТДИУ, 2005

4. «Ўз Ишингизни яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шаҳри, ЮНИДО, «Бизнес маслаҳат маркази» лойиҳаси, 2003й.

5. В. Г. Грузинов. Экономика предприятия Учебник 2-е изд. М.: «Юнити Дана» 2003.

6. Экономика предприятия. 3-е изд., перераб. и доп. Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Я. Горфинкеля, проф. В.А.Швандара М.: ЮНИТИ-ДАНА 2004.

7. <http://www.harvard.edu>

8. <http://www.capitul.ru>

9. <http://www.5b.ru>

10. <http://www.audit-center.ru>

5-мавзу: «Корхонани фаолиятини режалаштириш ва башорат қилиш» (4 соат)

Машғулот ақлий хужум шаклида олиб борилади.

Кичик гуруҳлар учун муҳокама саволлари:

1-машғулот (2 соат)

1. Бозор иқтисодиёти шароитларида режалаштириш ва башорат қилишнинг иқтисодий табиати ва объектив зарурияти.

2. Корхонада режалаштиришнинг услубий асослари, тамойиллари ва вазифалари.

3. Корхона ишлаб чиқариш дастурини тайёрлаш.

2-машқулот (2 соат).

1. Режалаштириш технологияси ва корхона режалари тузилмаси.
2. Бизнес-режа, унинг мазмуни ва ишлаб чиқиш тартиби.
3. Корхоналарда режалаштириш ва башорат қилиш.

Тавсия этилган адабиётлар

1. «Тадбиркорлик субъектлари томонидан тақдим этиладиган қислот тизимини такомиллаштириш ва уни ноқонуний талаб этганлик учун жавобгарликни кучайтириш тўғрисида»га Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 15 июндаги қарори // Халқ сўзи, 17 июнь, №116.

2. «Бозор ислоқотларини чуқурлаштириш ва иқтисодий янада эркинлаштириш соқасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги Фармони // Халқ сўзи, 15 июнь.

3. «Микрофирмалар ва кичик корхоналарни ривожлантиришни рақбатлантиришдаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 20 июндаги ПФ-620-сонли Фармони // Халқ сўзи, 21 июнь, №118.

4. Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхоналар тўғрисида”ги қонун. қонун ва қарорлар. Т., “Ўзбекистон”, 2004., №3

5. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: ўқув.қўл. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамқармаси нашриёти, 2004.

6. Махмудов Э.Х.,Исаков М.Ю., Нажимадинов Р. «Корхона иқтисодиёти» курси бўйича семинар машқулотлари ва амалий масалалар тўплами. - Т.: ТДИУ, 2005

7. Ақромов Э.А Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили. – Т.: Молия, 2003.- 223 б.

8. Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоқияти тақлили. Т.: «Иқтисодий ва қуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2003.

9. «Ўз Ишингизни яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шақри, ЮНИДО, «Бизнес маслақат маркази» лойиқаси, 2003й.

10. В. Г. Грузинов. Экономика предприятия Учебник 2-е изд. М.: «Юнити Дана» 2003.

11. Экономика предприятия. 3-е изд., перераб. и доп. Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Я. Горфинкеля, проф. В.А.Швандара М.: ЮНИТИ-ДАНА 2004.

12. <http://www.harvard.edu>

13. <http://www.capitul.ru>

14. <http://www.5b.ru>

15. <http://www.audit-center.ru>

6-мавзу: «Ишлаб чиқаришнинг иқтисодий ва ижтимоий самарадорлиги» (амалий машқулот - 2 соат)

1. Самарадорлик — корхона ишлаб чиқариш фаолиятида муқим ўлчов бирлигидир.

2. Хўжалик юритиш самарадорлигининг мезон ва кўрсаткичлари.

3. Корхона фаолияти самарадорлигини ошириш йўллари ва омиллари.

Тавсия этилган адабиётлар

1. «Бозор ислоқотларини чуқурлаштириш ва иқтисодий янада эркинлаштириш соқасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги Фармони // Халқ сўзи, 15 июнь.

2. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: ўқув.қўл. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамқармаси нашриёти, 2004.

3. Махмудов Э.Х.,Исаков М.Ю., Нажимадинов Р. «Корхона иқтисодиёти» курси бўйича семинар машқулотлари ва амалий масалалар тўплами. - Т.: ТДИУ, 2005

4. Ақромов Э.А. Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили. — Т.: Молия, 2003.- 223 б.
5. Маълумот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби бўлган молиявий натижаларни шакллантириш тартиби туҳтисидаги Низом. -Т.: 1999, 5 февраль.
6. Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоҳияти таҳлили. Т.: «Иқтисодий ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2003.
7. «Ўз Ишнингизни яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шаҳри, ЮНИДО, «Бизнес маслаҳат маркази» лойиҳаси, 2003й.
8. В. Г. Грузинов. Экономика предприятия Учебник 2-е изд. М.: «Юнити Дана» 2003.
9. Экономика предприятия. 3-е изд., перераб. и доп. Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Я. Горфинкеля, проф. В.А.Швандара М.: ЮНИТИ-ДАНА 2004.
10. <http://www.harvard.edu>
11. <http://www.capitul.ru>
12. <http://www.5b.ru>
13. <http://www.audit-center.ru>

**7-мавзу: «Корхонанинг асосий фондлари ва ишлаб чиқариш бўлими»
(амалий машғулот - 4 соат)**

1-машғулот (2 соат)

1. Асосий фондларнинг моҳияти ва уларнинг корхона фаолиятидаги ўрни.
2. Корхонада асосий фондларнинг эскириши, уларни баҳолаш ва таъмирлаш.
3. Асосий фондлардан фойдаланишни яхшилаш йўллари ва кўрсаткичлари.
4. Корхонанинг ишлаб чиқариш бўлими.

2-машғулот (2 соат)

1. Корхонада асосий воситалар бўлатини ифодаловчи кўрсаткичлар.
2. Корхонада асосий воситалар билан таъминланганликни ифодаловчи кўрсаткичлар.
3. Корхонада асосий воситалар самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар.

Тавсия этилган адабиётлар

1. «Бозор иқтисодиётларини чуқурлаштириш ва иқтисодий янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари туҳтисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги Фармони // Халқ сўзи, 15 июнь.
2. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: Ўқув. қўл. —Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюмлари Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.
3. Махмудов Э.Х., Исаков М.Ю., Нажимадинов Р. «Корхона иқтисодиёти» курси бўйича семинар машғулоти ва амалий масалалар тўплами. - Т.: ТДИУ, 2005
4. Ақромов Э.А. Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили. — Т.: Молия, 2003.- 223 б.
5. Маълумот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби бўлган молиявий натижаларни шакллантириш тартиби туҳтисидаги Низом. -Т.: 1999, 5 февраль.
6. Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоҳияти таҳлили. Т.: «Иқтисодий ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2003.
7. «Ўз Ишнингизни яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шаҳри, ЮНИДО, «Бизнес маслаҳат маркази» лойиҳаси, 2003й.

8. В. Г. Грузинов. Экономика предприятия Учебник 2-е изд. М.: «Юнити Дана» 2003.
9. Экономика предприятия. 3-е изд., перераб. и доп. Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Я. Горфинкеля, проф. В.А.Швандара М.: ЮНИТИ-ДАНА 2004.
10. <http://www.harvard.edu>
11. <http://www.capitul.ru>
12. <http://www.5b.ru>
13. <http://www.audit-center.ru>

8-мавзу: «Корхонанинг айланма маблақлари» (амалий машқулот - 4 соат)

1-машқулот (2 соат)

1. Айланма маблақлар тушунчаси, иқтисодий табиати ва уларнинг корхона фаолиятидаги аҳамияти.
2. Айланма маблақларнинг тузилмаси ва қаракати қамда уларнинг корхона иқтисодиётига таъсири.
3. Айланма маблақларни нормалаштириш.
4. Айланма маблақлардан фойдаланиш кўрсаткичлари ва уларнинг айланишини тезлаштириш йўллари.

2-машқулот (2 соат)

1. Корхонада айланма маблақлар қолатини ифодаловчи кўрсаткичлар.
2. Корхонада айланма маблақлар билан таъминланганликни ифодаловчи кўрсаткичлар.
3. Корхонада айланма маблақлар самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар

Тавсия этилган адабиётлар

1. «Бозор ислоқотларини чуқурлаштириш ва иқтисодиётни янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги Фармони // Халқ сўзи, 15 июнь.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхоналар тўғрисида”ги Қонуни. Қонун ва Қарорлар. Т., “Ўзбекистон”, 2004., №3
3. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: Ўқув.қўл. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.
4. Махмудов Э.Х.,Исаков М.Ю., Нажимадинов Р. «Корхона иқтисодиёти» курси бўйича семинар машқулотлари ва амалий масалалар тўплами. - Т.: ТДИУ, 2005
5. Ақромов Э.А Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили. – Т.: Молия, 2003.- 223 б.
6. Мақсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби қамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом. -Т.: 1999, 5 февраль.
7. Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоқияти тақлили. Т.: «Иқтисодиёт ва қуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2003.
8. «Ўз Ишнингизни яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шақри, ЮНИДО, «Бизнес маслақат маркази» лойиқаси, 2003й.
9. Экономика предприятия. 3-е изд., перераб. и доп. Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Я. Горфинкеля, проф. В.А.Швандара М.: ЮНИТИ-ДАНА 2004.
10. В. Г. Грузинов. Экономика предприятия Учебник 2-е изд. М.: «Юнити Дана» 2003.
11. <http://www.harvard.edu>
12. <http://www.capitul.ru>
13. <http://www.5b.ru>

9-мавзу: «Корхонада кадрлар ва меҳнатга қўлаш» (амалий машғулот - 4 соат)

1-машғулот (2 соат)

1. Корхонанинг кадрлар салоҳияти.
2. Бозор иқтисодиёти шароитларида корхонанинг кадрлар сиёсати.
3. Корхонада меҳнатга қўлаш.

2-машғулот (2 соат)

1. Корхона меҳнат салоҳияти самарадорлигини баҳолаш мезонлари.
2. Меҳнат салоҳиятини ифодаловчи кўрсаткичлар, уларнинг таснифи ва аниқлаш йўллари.
3. Меҳнат мотивацияси, типлари ва омиллари.

Тавсия этилган адабиётлар

1. «Тадбиркорлик субъектларини қўқўқий қимоя қилиш тизимларини янада такомиллаштириш чора тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги ПФ-3619-сонли Фармони // Халқ сўзи, 16 июнь, №115.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхоналар тўғрисида”ги Қонуни. Қонун ва қарорлар. Т., “Ўзбекистон”, 2004., №3
3. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: Ўқув. қўл. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюммаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.
4. Махмудов Э.Х., Исаков М.Ю., Нажимадинов Р. «Корхона иқтисодиёти» курси бўйича семинар машғулотлари ва амалий масалалар тўплами. - Т.: ТДИУ, 2005
5. Мақсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби қанда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом. -Т.: 1999, 5 февраль.
6. Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоҳияти тақли. Т.: «Иқтисодиёт ва қўқўқ дунёси» нашриёт уйи, 2003.
7. «Ўз Ишингизни яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шаҳри, ЮНИДО, «Бизнес маслақат маркази» лойиқаси, 2003й.
8. Заработная плата на предприятии / Хасанов Н.Х., Хайдаров Ш.У, Югай Л.П. – Т.: издательский дом “Мир экономики и права”, 2004
9. Экономика предприятия. 3-е изд., перераб. и доп. Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Я. Горфинкеля, проф. В.А.Швандара М.: ЮНИТИ-ДАНА 2004.
10. <http://www.harvard.edu>
11. <http://www.capitul.ru>
12. <http://www.5b.ru>
13. <http://www.audit-center.ru>

10-мавзу: «Корхона фаолиятини харажатлари, даромади ва рентабеллиги» (амалий машғулот - 4 соат)

1-машғулот (2 соат)

1. Харажатлар тушунчаси ва унинг таснифланиши.
2. Фойда ва унинг шаклланиш манбалари, тақсимланиш тартиби ва кўпайтириш йўллари.
3. Рентабелликнинг моҳияти ва кўрсаткичлари.

2-машғулот (2 соат)

4. Фойда даражасини белгиловчи омиллар

5. Рентабелликнинг асосий кўрсаткичлари ва уларни қисоблаш услуби.

6. Ишлаб чиқариш харажатларини қисоблаш услуби ва маҳсулот бирлиги таннарни калкуляцияси.

Тавсия этилган адабиётлар

1. «Бозор ислоҳотларини чуқурлаштириш ва иқтисодий янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги Фармони // Халқ сўзи, 15 июнь.

2. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: Ўқув. қўл. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.

3. Махмудов Э.Х., Исаков М.Ю., Нажимадинов Р. «Корхона иқтисодиёти» курси бўйича семинар машғулоти ва амалий масалалар тўплами. - Т.: ТДИУ, 2005

4. Акромов Э.А Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили. – Т.: Молия, 2003.- 223 б.

5. Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби қандай молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом. -Т.: 1999, 5 февраль.

6. Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоҳияти таҳлили. Т.: «Иқтисодий ва қуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2003.

7. «Ўз Ишингизни яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шаҳри, ЮНИДО, «Бизнес маслаҳат маркази» лойиҳаси, 2003й.

8. <http://www.harvard.edu>

9. <http://www.capitul.ru>

10. <http://www.5b.ru>

11. <http://www.audit-center.ru>

11-мавзу: «Корхонанинг инвестицион фаолияти» (4 соат)

1-машғулоти (семинар машғулоти - 2 соат)

1. Инвестициялар корхона ишлаб чиқариш салоҳиятини ривожлантириш ва мустақамлаш воситаси сифатида.

2. Корхонада инвестициялашнинг асосий манбалари ва йўналишлари.

3. Инвестицияларнинг иқтисодий самарадорлигини баҳолаш.

2-машғулоти (амалий машғулоти - 2 соат)

1. Инвестицияларнинг иқтисодий самарадорлигини баҳолаш услублари.

2. Корхонада инвестициялар портфелини шакллантириш.

3. Капитал қўйилмалар бўйича инвестиция қарорларини тайёрлаш.

Тавсия этилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримовнинг 2005 йил 11 апрелдаги «Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони.// Халқ сўзи, 12 апрел 2005 й.

2. «Ўзбекистон республикасининг 2005 йилги инвестиция Дастури тўғрисида» Ўзбекистон республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори 30.11.2004 й. № 560

3. «Бозор ислоҳотларини чуқурлаштириш ва иқтисодий янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги Фармони // Халқ сўзи, 15 июнь.

4. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: Ўқув. қўл. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.

5. Махмудов Э.Х., Исаков М.Ю., Нажимадинов Р. «Корхона и қисодиёти» курси бўйича семинар машғулоти ва амалий масалалар тўплами. - Т.: ТДИУ, 2005
6. Расулов Н.Н. Стимулирование привлечения иностранных инвестиций в экономику Узбекистан. -Т.: Фан, 2003.
7. Вахрин П.И. Инвестиции: Практический задачи и конкретные ситуации. Учеб. пос. –М.: «Дашков и К», 2003.
8. Экономика предприятия. 3-е изд., перераб. и доп. Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Я. Горфинкеля, проф. В.А.Швандара М.: ЮНИТИ-ДАНА 2004.
9. В. Г. Грузинов. Экономика предприятия Учебник 2-е изд. М.: «Юнити Дана» 2003.
10. <http://www.harvard.edu>
11. <http://www.capitul.ru>
12. <http://www.5b.ru>
13. <http://www.audit-center.ru>

12-мавзу: «Корхонанинг хавфсизлиги ва тижорат сирлари» (семинар машғулоти - 2 соат)

1. Корхона хавфсизлигини таъминлашнинг мақсади, вазифалари ва тамойиллари.
2. Корхона хавфсизлигини таъминлашнинг ташкил этиши ва бошқариши.
3. Корхона хавфсизлик хизматлари, унинг тузилиши ва вазифалари.
4. Корхонанинг тижорат сирлари.

Тавсия этилган адабиётлар

1. «Тадбиркорлик субъектларини қўқўқий қимоя қилиш тизимларини янада такомиллаштириш чора тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги ПФ-3619-сонли Фармони // Халқ сўзи, 16 июнь, №115.
2. «Тадбиркорлик субъектлари томонидан тақдим этиладиган қислот тизимини такомиллаштириш ва уни ноқонуний талаб этганлик учун жавобгарликни кучайтириш тўғрисида»га Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 15 июндаги қарори // Халқ сўзи, 17 июнь, №116.
3. «Бозор иқтисодиётларини қўқўқий ва иқтисодиётни янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги Фармони // Халқ сўзи, 15 июнь.
4. «Тадбиркорлик субъектларининг ҳўжалик соҳасидаги қўқўқийбузарликлари учун молиявий жавобгарлигини эркинлаштириш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 24 июндаги Фармони // Халқ сўзи, 25июнь, №122.
5. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: Ўқув.қўл. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамқармаси нашриёти, 2004.
6. Махмудов Э.Х., Исаков М.Ю., Нажимадинов Р. «Корхона иқтисодиёти» курси бўйича семинар машғулоти ва амалий масалалар тўплами. - Т.: ТДИУ, 2005
7. <http://www.harvard.edu>
8. <http://www.capitul.ru>
9. <http://www.5b.ru>
10. <http://www.audit-center.ru>

4. ОРАЛИҚ НАЗОРАТ ЎТҚАЗИШ ТАРТИБИ.

Оралиқ назорат ўқув семестрининг 7 ва 13 қафталарида икки марта ўтказилади. Биринчи оралиқ назорат давомида талабалар икки гуруҳга бўлиниб белгиланган саволлар варианты бўйича ёзма жавоб берадилар ва тест

саволларига жавоб берадилар. Орали□ назорат бўйича рейтинг баллари ор□али ба□оланади.

1-орали□ назорат

1. Корхона — муста□ил хўжалик юритувчи бозор субъекти.
2. Корхонани ташкил этиш ва унинг фаолиятини тугатиш.
3. Корхонани бош□ариш.
4. Корхона фаолиятини режалаштириш ва башорат □илиш.
5. Тестлар.

2-орали□ назорат

1. Корхонанинг асосий фондлари ва ишлаб чи□ариш □уввати.
2. Корхонанинг айланма мабла□лари.
3. Корхонада кадрлар ва ме□натга □а□ тўлаш
4. Тестлар.

Тест саволлари

1. Корхона - бу

- А) давлатнинг мулкӣй комплекси;
- Б) муста□ил хўжалик юритувчи бозор субъекти;
- В) тадбиркорлик ва бизнес соҳасидаги субъекти;
- Г) маҳсулот ишлаб чи□аришни ташкил этиш ва сотиш шакли;
- Д) маъмурий - хўжалик бирлиги.

2. Маъсулияти чекланган жамиятлар бу..

- А) пайларга ажратилган устав капиталининг ми□дори таъсис хужжатлари билан белгиланувчи ва ўз мулки чегарасида мажбуриятлар бўйича маъсулиятга эга бўлган жамият;
- Б) таъсис шартномаси асосида тузилган жамиятни устав капиталига мажбурий равишда пул ёки мулкӣй пайлар билан кирган, уларнинг ми□дори ор□али □ар бир таъсисчини маъсулияти белгиланади;
- В) пайларга ажратилган мавжуд устав капитали, уларнинг ми□дори таъсис хужжатлари билан белгиланади, таъсисчилар ва банклар ор□али тан олинади;
- Г) таъсисчилар ва банклар ор□али тан олиниб, устав капитали пайларга ажратилиб, уларнинг ми□дори таъсис хужжатлари билан белгиланади;
- Д) капитали таъсисчилар пайларидан тузилиб, экспортдан таш□ари турли хил фаолият билан шугулланувчилар.

3. Маъсулияти чекланган жамиятни устав капитали □ўйидагиларга асосланиб ташкил этилади:

- А) таъсис хужжатларига асосан уларни ми□дори чегараланган □олда;
- Б) жамият рўйхатдан ўтиш вақтидаги □онунларда белгиланган 50-минимал иш ха□идан кам бўлмаган □олда;
- В) жамият рўйхатдан ўтиш вақтида 50-минимал иш ха□идан кўп бўлмаган □олда;
- Г) таъсис хужжатлари □абул □илинганда 200-минимал иш ха□и ми□доридан кам бўлмаган □олда;
- Д) таъсис хужжатлари □абул □илинганда 100-минимал иш ха□и ми□доридан кам бўлмаган □олда;

4. Хўжалик ўртоқлик уюшмаларига □ўйидагилар киради:

- А) ўрто□ликни бош□аришдаги таъсисчиларни шахсий иштирокига асосланган уюшмалар;
- Б) иштирокчиларни мулкӣй ва пул улушларига асосланган уюшмалар;
- В) таъсисчиларни мулкӣй бадаллари ва шахсий фаолиятига асосланган уюшмалар;
- Г) фойдани тахсимлашда иштирок этувчи таъсисчилар;

Д) ишлаб чиқаришдан ташқари бошқа фаолият билан шуғулланувчилар.

5. Акциядорлик жамияти деб тан олинади:

А) алоҳида ажратилган мулкга эга бўлган ва уларнинг қиймати акцияларга бўлинган ҳужалик субъектлари;

Б) қонун доирасида ўзини акцияларини чиқариб, уларни сотиш билан шуғулланадиган жамиятлар;

В) устав капитали маълум бирликлардаги акцияларга бўлиниб, акционерларга нисбатан жамият мажбуриятларини тақсимловчи ҳужалик субъекти;

Г) активлар ҳисобидан акциялар чиқарувчилар;

Д) корхонанинг оддий ва имтиёзлий акцияларига эга бўлган акционерлар уюшмаси.

6. Очиқ акциядорлик жамияти таъсисчилари таркиби.

А) чекланган;

Б) чекланмаган;

В) акционерлик жамияти тури билан белгиланади;

Г) таъсис ҳужжатлари билан белгиланади;

Д) мулк қумитасининг ҳудудлараро органлари белгилайди.

7. Очиқ турдаги акциядорлик жамияти деб тан олинади...

А) қимматли қозғалдиқлар бозорида эркин қолатда муамолада бўлган жамиятлар;

Б) очиқ жамият акциялари бир шахсдан иккинчи шахсга, бошқа хиссадорларнинг розилигисиз ўтиши мумкин бўлган жамиятлар;

В) акцияларга очиқ қолда обуна бўлиш ва уларни эркин холда сота оладиган жамиятлар;

Г) биргаликда фаолият юритиш учун кишиларни ва мажбуриятларни бирлаштирган жамият;

Д) чегаралган миқдордаги пул улушлари доирасида фаолият натижалари учун жавоб берадиган жамият.

8. Ёпиқ турдаги акционерлик жамиятлари:

А) акциялари фақат уни таъсисчилари орасида ёки олдиндан белгиланган доирасида тақсимланадиган жамият;

Б) уларни акциялари фақат уларни таъсисчилари орасида тақсимланадиган жамият;

В) уларни акциялари фақат ёпиқ обуна ҳолида тақсимланадиган жамият;

Г) маблақни акцияларга ажратилган юридик шахс;

Д) уларнинг уларнинг мавқеи таъсис ҳужжатлари билан белгиланадиган жамият.

9. Акциядорлик жамиятининг устав капитали шаклланади:

А) кредиторлар манфаатини кафолатловчи жамият мулкнинг миқдорига кўра;

Б) акционерлар томонидан сотиб олинган жамият акцияларининг номинал қийматидан;

В) акцияларга оммавий обуна бўлиш орқали;

Г) акцияларга шахсий обуна бўлиш орқали;

Д) тўғри жавоб йўқ.

10. Очиқ турдаги акционерлик жамиятининг устав капитали миқдори:

А) жамият рўйхатдан ўтиш давридаги қонун билан белгиланган 150 минимал иш хақни миқдоридан кам бўлмаслиги керак;

Б) жамият рўйхатдан ўтиш давридаги қонун билан белгиланган 200 минимал иш хақни миқдоридан кам бўлмаслиги керак;

В) чегараланмаган миқдорда;

Г) қонун асосида белгиланган таъсис ҳужжатларига қўл қўйиш муддатида 200 минимал иш хақни миқдоридан кўп эмас;

Д) жамият рўйхатдан ўтиш давридаги 50 минг АҚШ долларига эквивалент сўмдан кам бўлмаган.

11. Ёпиқ турдаги акционерлик жамиятининг устав капитали миқдори:

А) чегараланмаган миқдорда;

Б) жамият рўйхатдан ўтиш вақтида қонун билан белгиланган 100 минимал иш хақни миқдоридан кам бўлмаслиги керак;

- В) жамият рўйхатдан ўтиш вақтида қонун билан белгиланган 100 минимал иш ҳафти майдонидан кўп бўлмаслиги керак;
 Г) таъсис ҳужжатлари тасдиқланган вақтидаги 200 минимал иш ҳафти майдонидан кам эмас;
 Д) таъсис ҳужжатлари билан чегараланган вақтидаги 500 минимал иш ҳафти майдонидан.

12. Акцияни номинал қиймати:

- А) қиймати белгиланмаган;
 Б) 100 сумдан кам эмас;
 В) 100 сум;
 Г) таъсисчилар мажлисида белгиланади;
 Д) 10 сумдан кўп эмас.

13. Корхонани ташкил этишнинг асосий ҳужжатлари бу

- А) Мажлисининг банномаси ва таъсисчиларнинг розилиги;
 Б) корхона ва банк томонидан тасдиқланган таъсис шартномаси;
 В) низоми, таъсис шартномаси;
 Г) низоми, таъсис шартномаси, эмиссия проспекти;
 Д) низоми ва корхона паспорти.

14. Корхонани давлат рўйхатидан ўтказиш асосан ким томонидан амалга оширилади ?

- А) солиқ ва статистика ташкилотлари орқали;
 Б) маҳаллий ҳокимиятлар томонидан;
 В) солиқ ташкилотлари, ҳокимият ва молиявий ташкилотлар томонидан;
 Г) давлат мулкни бошқарувчи ташкилотлар;
 Д) вазирликлар ва идоралар томонидан.

15. Корхона фаолиятини тўхтатилади...

- А) солиқ идораларини қарори билан;
 Б) ҳўжалик суди ёки таъсисчилар қарорига кўра;
 В) лицензия берувчи ташкилот;
 Г) прокуратура қарорига кўра;
 Д) мутасаддия вазирликлар ва ташкилотлар томонидан.

16. Корхонанинг банкротлиги аниқланади:

- А) молиявий коэффициентлар тизими билан;
 Б) корхонада мавжуд пул маблағлари ва юқори ликвидликка эга бўлган активлар йўқлиги;
 В) қарзларнинг мавжудлиги билан;
 Г) фойда йўқлиги туфайли;
 Д) кадрлар қўлимсизлиги ва ишлаб чиқариш пасайиши орқали.

17. Корхона самарали фаолият юритади, қачонки:

- А) тўла бандлик бўлса;
 Б) ресурслардан тўлиқ фойдаланилганда;
 В) мажбуриятлар бўйича қарзларни йўқлиги;
 Г) экспорт имкониятлари юқори бўлганда;
 Д) устав капиталини кўпайиши қисобига.

18. Корхонани асосий ишлаб чиқариш фондларига қўйидагилар киритилади...

- А) бино иншоотлар узатиш мосламалари, машина ва ускуналар, транспорт воситалари асбоб ва мосламалар, ҳўжалик ва ишлаб чиқариш инвентарлари;
 Б) бино, иншоотлар, узатиш мосламалари, машина ва ускуналар, тугалланмаган ишлаб чиқариш, асбоблар ва мосламалар, транспорт воситалари;
 В) бино, иншоотлар, узатиш мосламалари, машина ва ускуналар, транспорт воситалари, ҳам ашё материаллар, ишлаб чиқариш ва ҳўжалик инвентари;
 Г) бино, иншоотлар, узатиш мосламалари, машина ва ускуналар, транспорт воситалари, асбоб ускуналар, ишлаб чиқариш ва ҳўжалик инвентари, тайёр маҳсулот;
 Д) тўғри жавоб йўқ.

19. Асосий фондларни корхона балансига киритиш билан уларни бақолаши...

- А) хўжалик текширувчи натижаси бўйича;
 Б) экспертларни баҳоси асосида;
 В) бошлангич ва тикланиш ☐иймати бўйича;
 Г) ҳисобот ҳужжатларида курсатилган ☐иймати бўйича;
 Д) таш☐и аудиторлар баҳоси асосида.
- 20. Асосий ишлаб чи☐ариш фондларидан фойдаланишни характерловчи курсаткичлар;**
 А) рентабельлик ва фойда;
 Б) фойда ☐айтими ва фонд си☐ими;
 В) ишчилар ме☐нати фонд билан таъминланганлиги;
 Г) сменалик коэффициент;
 Д) эксплуатацион тайёргарлик коэффициенти.
- 21. Асосий ишлаб чи☐ариш фондларидан экстенсив фойдаланиш ☐ўйидагилар ор☐али ани☐ланади:**
 А) фонд си☐ими ва фонд ☐айтими ор☐али;
 Б) сменалик коэффициенти, ускуналардан экстенсив фойдаланиш коэффициенти ор☐али;
 В) ме☐натни фонд билан таъминланганлиги ор☐али;
 Г) ишлаб чи☐ариш рентабельлиги ор☐али;
 Д) ме☐нат ютишдан тўшган фойда ор☐али.
- 22. Ускуналардан интенсив фойдаланиш ☐ўйидагилар ор☐али ани☐ланади:**
 А) сменалик коэффициенти;
 Б) фонд ☐айтими;
 В) ишчилар ме☐нати фонд билан таъминланганлиги;
 Г) Ускуналардан интенсив фойдаланиш коэффициенти;
 Д) ускуналарнинг яроқлилиқ коэффициенти.
- 23. Фонд ☐айтими кўрсаткичи характерланади:**
 А) I сумлик асосий ишлаб чи☐ариш фондларига тў☐ри келадиган товар ма☐сулотлари ҳажми ор☐али;
 Б) ме☐натни техник жи☐атдан ☐уролланганлик даражаси билан;
 В) I сумлик реализация ☐илинган ма☐сулот учун асосий фондларни солиштира ҳаражатлари;
 Г) айланма мабла☐ларни айланиши билан;
 Д) асосий воситаларнинг янгиланиш коэффициенти билан;
- 24. Асосий фондларни амортизацияси бу - ...**
 А) асосий фондларнинг эскириши;
 Б) асосий фондларни ☐ийматини ишлаб чи☐арилган ма☐сулот таннархига утказиш жараёни;
 В) ишлаб чи☐ариш фондларини тикланувчанлиги (реновацияси) ;
 Г) асосий фондларни са☐лаш ҳаражатлари;
 Д) асосий фондлар учун тўлов базаси.
- 25. Корхонани айланма фондлари - бу ...**
 А) ма☐сулот ишлабучун зарур бўлган ишлаб чи☐ариш воситалари;
 Б) Ишлаб чи☐ариш жараёнида бир йил иштиро☐этадиган ме☐нат буюмлари;
 В) ишлаб чи☐ариш жараёнида бир неча марта ☐атнашиб, ўз ☐ийматини ишлаб чи☐арилган ма☐сулотнинг таннархига ўтказиб борадиган ме☐нат буюмлари;
 Г) асосий ва ёрдамчи материаллар, корхонада ишлаб чи☐арилган ярим фабрикалар, бутловчи буюмлар;
 Д) ишлаб чи☐ариш жараёнида бир маротиба ☐атнашиб, ўзининг тўли☐ ☐ийматини ишлаб чи☐арилган ма☐сулотни тан нархига ўтказиб юборадиган ишлаб чи☐ариш воситаларининг бир ☐исми.
- 26. Корхонани муомила фонди - бу...**
 А) корхонани материал ресурслари;

Б) корхонанинг омборидаги тайёр маҳсулотлари, қабул қилинган маҳсулот, келаётган, яъни йўлдаги маҳсулот, молиявий маблақлар ва тугалланмаган қисоб воситалари

В) тайёр маҳсулот, харидорларга иборилган маҳсулот, қимматли қоғозлар, қисоб рақамлари ва кассадаги пул маблақлари, амортизация ажратмалари;

Г) транспорт воситаларини эксплуатациясидан келадиган маблақлар, ишлаб чиқариш бинолари ва иншоотлар;

Д) узулуксиз жараёни таъминловчи корхонани пул маблақлари.

27. Корхонанинг айланма маблақлари таркибига қўйидагилар киритилади...

А) материал запаслари, бутловчи қисмлар, ёқилғи, амбордаги тайёр маҳсулот;

Б) айланма маблақлар ва муомила фонди;

В) тугалланмаган ишлаб чиқариш, амбордаги тайёр маҳсулот;

Г) ишлаб чиқариш запаслари, тугаланмаган ишлаб чиқариш, келажакдаги харажатлар муомила фонди;

Д) пул маблақлари.

28. Айланма маблақларни айланиш коэффициенти характерлайди:

А) қумлик ишлаб чиқариш фондларига тўғри келадиган реализация қилинган маҳсулот миқдори;

Б) ишлаб чиқариш фондлари айланишининг уртача даволийлиги;

В) маълум бир даврда айланма маблақларни айланиш сони;

Г) маблақларни айланишидаги олинадиган фойда;

Д) айланма маблақларни айланиш минимуми.

29. Маҳсулотнинг материал сиқими белгилайди

А) материаллардан самарали фойдаланиши;

Б) бирлик маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланган материалларнинг умумий хажмини;

В) маҳсулот ишлаб чиқариш сарфланган материаллар нормасини;

Г) тайёрланган маҳсулотларнинг соф оқирлигини;

Д) барча жавоблар тўғри.

30. Айланма маблақлардан фойдаланиш самарадорлиги қўйидагилар орқали белгиланади...

А) айланма маблақларнинг қайтими даражаси билан;

Б) айланиш коэффициенти, бир айланиш ўртача давомийлиги билан;

В) материал сиқими, фонд сиқими, фонд қайтими коэффициентлари орқали;

Г) айланма маблақларни белгиланган нормативлар рамкасига келтириш билан;

Д) корхона фойдаси билан;

31. Маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари қўйидагилардан иборат...

А) пул формасида ифодаланган маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни реализация қилиш учун сарфланган харажатлардан;

Б) ишлаб чиқариш кундалик харажатлари;

В) хом ашё, материаллар, асосий фондларнинг амортизацияси ва номоддий активлар, иш хақи, ижтимоий суқурталаш учун ажратмалар ва бошқа ишлаб чиқариш характеридаги харажатлар;

Г) ишлаб чиқариш характерига эга бўлган кундалик ва капитал харажатлар;

Д) бошқарув ва маҳсулотни сотиш билан боғлиқ, ишлаб чиқариш харажатлари ва чиқимлари.

32. Иқтисодий элементлар бўйича ишлаб чиқариш харажатларининг таснифи қўйидаги мақсадлар учун зарур:

А) маълум бир турдаги аниқ маҳсулот турли харажатларини ҳисоблаш учун;

Б) ишлаб чиқариш бўйича харажатлар сметасини тузиш учун;

В) маҳсулот нархини асослаш учун;

Г) иш хақи учун харажатларини аниқлаш учун;

Д) фойда ва рентабеллийлик режасини тузиш учун.

33. Калькуляция моддалари бўйича харажатлар таснифи зарур:

- А) детал заготовкеси, узелларини нархини аниқлаш учун;
- Б) тўғри ва эгри харажатларни аниқлаш учун;
- В) маълум бир турдаги аниқ мақсулотни ишлаб чиқариш;
- Г) ишлаб чиқариш харажатлари тизимини тузиш учун;
- Д) маржиналь фойдани аниқлаш учун харажатлари.

34. Давр харажатлари ўз ичига қўйидагиларни олади.

- А) сотув ва бошқарув ҳамда бошқа операцион харажатларини;
- Б) илмий текшириш ва тажриба конструкторлик тадқиқотлар; ишлаб чиқаришни ривожлантириш бошқарув тизими учун харажатларни ва бошқа операцион ўз ичига олади харажатлари;
- В) тижорат чиқимлари;
- Г) умумхужалик чиқимлари;
- Д) корхонанинг жами чиқимлари.

35. Ўзгарувчан харажатлар ўз ичига олади:

- А) моддий харажатлар ва ходимларни иш қилиши учун харажатлар;
- Б) мақсулот реализацияси учун харажатларини;
- В) амортизация харажатларини;
- Г) ишлаб чиқаришни модернизацияси учун харажатларини;
- Д) бошқарув харажатларини.

36. Харажатларни доимий ва ўзгарувчан харажатлар бўлишдан мақсад.

- А) цех ва ишлаб чиқариш таннархини аниқлаш;
- Б) мақсулотни баҳосини аниқлаш;
- В) ишлаб чиқариш қажминини прогнозлаш;
- Г) фойдали ва зарарсиз ишлашни башорат қилиш;
- Д) корхонани даромад ва харажат балансини тузиш учун.

37. Корхона харажатларини камайтиришдан манфаатдор. У қўйидаги шартларга риоя қилсагина унга эришиши мумкин:

- А) ишлаб чиқариш омилларини рақобатли бозорларда сотиб олса;
- Б) омилларни техник жойлаштиришнинг предел нормалари билан у омиллар баҳоси ўртасидаги тенгликни сақласа;
- В) доимий ва ўзгарувчан харажатлар харажатлар ўртасидаги тенгликни қўллаб-қувватласа;
- Г) ишлаб чиқаришни максимал даражасига эришиш;
- Д) ишлаб чиқариш қажминини камайтириш ва тежамкорлик тартиби таъминланса.

38. Зарарсизлик нуқтаси аниқлашга ёрдам беради.

- А) харажатлар тушум билан қоплангандаги мақсулот қажминини;
- Б) корхона фойда олган вақтдаги мақсулот қажминини;
- В) доимий харажатлар ўзгарувчан харажатларга тенг бўлгандаги мақсулот;
- Г) доимий харажатлар ўзгарувчан харажатларга тенг бўлгандаги мақсулот қажми;
- Д) корхонанинг соф фойдаси;
- Е) корхонанинг ялпи даромади.

39. Маржиналь фойда - бу:

- А) мақсулот сотишдан тушган тушумдан корхонани доимий харажатларини айирмаси;
- Б) сотишдан тушган тушумлардан, корхонанинг ўзгарувчан харажатларини айирмаси;
- В) сотишдан тушган тушумлардан корхонанинг ҳамма харажатлари;
- Г) ўзгарувчан харажатлардан доимий харажатлар айирмаси;
- Д) тўғри жавоб йўқ.

40. Асосий фаолият натижасидан фойда - бу:

- А) мақсулотни сотишдан тушган даромад минус реализация қилинган мақсулотнинг таннари;
- Б) мақсулот сотишдан тушган ялпи даромаддан корхонанинг қамма харажатларини чегириб ташлашдан;

- В) маълумот сотишдан тушган ялпи фойдадан давр харажатларини айирмаси ва унга асосий фаолиятдан олинган бошқара даромад қўшилади ёки зарар айирилади;
 Г) давр харажатлари минус молиявий харажатлар;
 Д) маржиналь фойда.

41. Рентабеллилик кўрсаткичи:

- А) жорий ликвидлик коэффициенти;
 Б) соф фойда билан корхона активларинининг нисбати;
 В) дебиторлик қарзлари айланувчанлигини;
 Г) молиявий мустақиллик коэффициенти;
 Д) ялпи фойданинг сотишдан олинган тушумдан активларини чегириб ташланган қисмига нисбати.

42. Реализация қилинган маълумотни рентабеллигини:

- А) баланс фойдани реализация қилинган махсулот хажмига нисбати;
 Б) соф фойдани корхона мулкани ўртача қийматига нисбати;
 В) соф фойдани реализациядан тушган тушумга нисбати;
 Г) баланс фойдани асосий фондлар ва моддий айланма воситаларнинг ўртача қийматига нисбати;
 Д) фойда нормаси.

43. Корхонани тижорат сир - бу ...

- А) давлат сир бўлмаган ҳолда, корхонани ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолиятига зарар келтириши мумкин бўлган маълумотлар;
 Б) олди-сотди объекти сифатидаги корхонани ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолияти тўғрисидаги маълумотлар;
 В) бу бошқарув элементи бўлиб, корхона ундан ўзини манфаатларини қимоя қилиш учун, давлат ва бозор субъектлари орасидаги муносабатларни ўрнатиш учун фойдаланилади;
 Г) корхонада фойдаланадиган технологиялар қандайдиги маълумот;
 Д) корхона рақибари томонидан тижорат сир деб белгиланган корхона тўғрисидаги қар қандай маълумот.

5. ФАН БЎЙИЧА НАЪМУНАВИЙ МАСАЛАЛАР

1-масала. Машинасозлик корхонасида қўйидаги ишлаб чиқариш бўлимлари ва уларда банд бўлган ходимлар бор:

- қўйиш цехи — 400 киши;
- темирчи-пресслаш цехи — 500 киши;
- механик — 700 киши;
- йиқув цехи — 400 киши;
- таъмирлаш-механик — 150 киши;
- энергоцех — 50 киши;
- таъмирлаш цехи — 100 киши;
- транспорт цехи — 70 киши;
- типография — 30 киши.

Қўйидагиларни аниқлаш талаб этилади:

1. Асосий ва ёрдамчи ишлаб-чиқаришда банд бўлган ишчи-ходимлар сонини аниқланг.
2. Асосий ва ёрдамчи цехларда ишловчиларининг умумий хажмдаги улушини (фондларда) топинг.
3. Ортиқча бўлимларни йўқ қилиш учун қандай чора-тадбирлар талаб қилинади ва улар корхона иқтисодиётига қай даражада таъсир кўрсатади.

2-масала. Тоқ-металлургия камбинатининг таъмирлаш корхонасида қўйидаги цехлар ва ишчилар мавжуд: пўлат қўйиш цехи — 72 киши, рангли металл қўйиш цехи — 48 киши, №1-таъмирлаш-механик цехи — 106 киши, №2-таъмирлаш-механик цехи — 34 киши, №3-таъмирлаш-механик цехи — 52 киши, асбобсозлик — 85 киши, электрқучланиш

цеҳи - 72 киши, электр таъмирлаш — 72 киши, транспорт — 180 киши, лавозимлар учун маошлар □ўйидагича белгиланган: цех бошли□лари 72,0 минг сўм, и□тисодчилар — 48,0 минг, меъёрловчилар — 30,5 минг сўм.

Цехлардаги бош□арув ходимларнинг сони □ўйидагича: пўлат □ўйиш цехида — 5 киши, рангли металл □ўйиш — 3 киши, №1-таъмирлаш-механик цехи — 9 киши, №2-таъмирлаш-механик цехи — 3 киши, №3-таъмирлаш-механик цехи — 4 киши, асбобсозлик — 6 киши, электрқуч цехи — 2 киши, электр таъмирлаш — 5 киши, транспорт — 9 киши.

□ўйидагиларни ани□лаш талаб □илинади:

1. То□-металлургия комбинатининг таъмирлаш корхонасининг ишлаб чи□ариш тизимини соддалаштиринг;

2. □ар бир цехда бир бош□арув □одимига тў□ри келувчи ишчилар сонини ани□ланг;

3. Корхонанинг ташкилий тизимини яхшилаш □исобига ойлик маош жам□армасини тежаш имкониятларини ани□ланг.

4. Корхонанинг ташкилий тизими такомиллашгандан сўнг ва бундан аввалги а□вол бўйича □иёсий схемалар тузишга уриниб кўринг.

3-масала. Тадбиркор □оясига мувофи□, нон ма□сулотлари ишлаб чи□ариш бўйича кичик корхона тузиш кўзда тутилган. Ушбу лойи□ада □ўйидаги кўрсаткичлар □исобга олинад:

1. Инвестицион лойи□ани амалга оширишдан олинadиган тушум - 116 млн сўм.

2. Тўли□ харажатлар-25 млн сўм.

шу жумладан:

ўзгарувчан харажатлар — 14 млн сўм,

доимий харажатлар — 11 млн сўм.

□ўйидагиларни ани□лаш талаб этилади:

Ушбу лойи□ани зарасизлигини □исоблаб чи□инг.

4-тест масала. В. исмли фу□аро, ойлик маоши 50 минг сўм бўлган муҳандис лавозимидан воз кечиб, кичик корхона ташкил этди ва бунинг учун 150 минг сўм ми□доридagi шахсий жам□армасини сарфлади. Бундан таш□ари у 500 минг сўм ми□доридa кредит олиб, унинг 300 минг сўмини асбоб усқуналар сотиб олишга сарфлади. Агар олинган кредит бўйича йиллик фoиз 200 % ни, фу□аролар жам□армалари бўйича эса 120% ни ташкил этса, **и□тисодий ва бухгалтерия харажатлари** ми□дори □анчани ташкил этади? □ўйидаги келтирилган жавоблардан тў□ри вариантни танланг.

A) 1,7 млн ва 1,65 млн.

B) 0,650 млн ва 1,5 млн.

B) 1,5 млн ва 0,5 млн.

Г) 2,43 млн ва 1,65 млн.

5-масала. Нефтни □айта ишлаш заводида 22 та цех фаoлийат кўрсатади, улардан 4 таси — асосий. Саноат ишлаб чи□ариш ходимларининг рўй□ат бўйича ўртача кўрсаткичи — 5802 кишини ташкил этса, улардан 5007 киши ишчилардир. Корхонанинг бутун ме□нат жамоаси йиллик маош жам□армаси — 6,1 млрд. сўм. Заводнинг маъмурий □аражатлари бир йилда 3,5 млн. сўмни ташкил этди.

□ўйидагиларни ани□лаш талаб □илинади:

1. Заводнинг бош□арув ходимлари сони;

2. 22 фoизлик □ис□артиришдан сўнг заводнинг бош□арув ходимлари сони □анчани ташкил этади;

3. Бош□арув ходимларини □ис□артириш □исобига ме□натга □а□ тўлаш жам□армасини тахминан □анчага тежаб □олиш мумкин.

6-масала. □исобот йилида корхона 400 млн. сўмлик ма□сулот тайёрлаб сотди, 20 млн. сўмлик асбоб-усқуналар тамирлаш ишларини бажарди, буюртмачи хом ашёсидан 45 млн. сўмлик ма□сулот ишлаб чи□арди (шу жумладан буюртмачи хом ашёси ба□оси 28 млн. сўм), керакли асбоблар тайёрлаб, уларни асосий воситалар □исобига 12 млн. сўм деб киритиб □ўйди. Тугалланмаган ишлаб чи□ариш □олди□и йил бошига 30 млн. сўм, йил охирига 15 млн. сўм. □исобот йили бошида омбордаги тайёр ма□сулот □олди□и ва

Қаридорга етказилган, бироқ Қажми тўланмаган товарлар 25 млн. сўмлик, Қисобот йили охирида 17 млн. сўм.

Қуйидагиларни аниқлаш талаб қилинади: товар, ялини ва сотилган мақсулот Қажми Қанча?

7-масала. Оқимли (потокли) ишлаб чиқаришга ўтиш натижасида машинасозлик заводининг цехида меқнат унумдорлиги 2004 йилда 2003 йилга нисбатан 14%га, ишчиларнинг ўртача ойлик маоши — 6,7%га ошди. Цехнинг товар мақсулоти таннархи Қисобот бўйича 708,6 минг сўм, иш Қажми фонди— 284,7 минг сўмни ташкил этди.

Қуйидагиларни аниқлаш талаб қилинади:

Меқнат унумдорлигининг ўсиши цех мақсулоти таннархининг даражасига Қандай таъсир кўрсатади?

8-масала. 1-машинасозлик заводида асосий ишлаб чиқариш фондларининг ўртача йиллик Қиймати 100 млн. сўмга тенг; йиллик ялини мақсулот ишлаб чиқариш 220 млн. сўмни, йиллик фойда эса 6 млн. сўмни ташкил этади.

2-машинасозлик заводида эса санаб ўтилган кўрсаткичлар 80, 168 ва 4 млн. сўмни ташкил этади.

Қуйидагиларни аниқлаш талаб қилинади:

1. Фонд сиқими ва фондга Қайтиш Қамда асосий фондларнинг Қар 1 сўмга тўқри келадиган даромадни аниқланг.

2. Қайси заводда асосий ишлаб чиқариш фондлардан яхшироқ фойдаланилганлигини аниқланг.

9-масала. Цехнинг иш марома йилига 256 кун, кунига икки сменада, бир сменанинг ўртача давомийлиги — 8 соат. Станокларни режали таъмирлашга сарфланган вақт — 2%. Цехда 40 та станок ўрнатилган ва ишлайди. Мақсулот бирлигини тайёрлаш учун 30 дақиқа керак. Йиллик мақсулот тайёрлаш дастури 80 минг дондан иборат.

Қуйидагиларни аниқлаш талаб қилинади: цех Қуввати ва асбоб-ускунларнинг бандлик коэффиценти Қанча?

10-масала. Корхона томонидан ишлаб чиқарилган буюмнинг соф оқирлиги 40 кг. Дастур бўйича мақсулот ишлаб чиқариш Қажми — 3000 дон материал ишлатишнинг амалдаги коэффиценти — 0,75. Технологик жараёнларнинг такомиллашуви натижасида корхона материалдан фойдаланиш коэффиценти 0,81 гача кўтариб, унинг Қийматини 1 кг учун 350 дан 200 сўмгача пасайтиришни мўжаллаяпти.

Қуйидагиларни аниқлаш талаб қилинади:

- Қар дон мақсулотга моддий харажатнинг амалдаги ва мўжалланган нормасини аниқланг.

- Ишлаб чиқарилиши мўжалланаётган мақсулот тайёрлашда Қанча материал тежаш мумкин.

11-масала. Корхона бўйича Қуйидаги маълумотлар мавжуд:

- Мақсулот сотишнинг йиллик Қажми — 80 млн. сўм

- Айланма маблақларнинг ўртача йиллик миқдори — 5.4 млн. сўм.

Тегишли чора тадбирлар кўрилгандан сўнг айланма маблақларнинг бир бор айланиш муддати бир неча кунга Қисқарди.

Қуйидагиларни аниқлаш талаб қилинади:

1. Айланма маблақларнинг бир марта айланиш муддати амалда Қанча?

2. Агар амалда айланма маблақлар Қолдиқ:

- 1 апрел Қолатига - 280 минг сўм

- 1 майга - 360 минг сўм

- 1 июнга - 330 минг сўм

- 1 ноябрга - 380 минг сўмни ташкил этган бўлса, айланма маблақларнинг ўртача Қолдиқ 2- кварталда Қанча бўлади?

12-масала. Нефтни Қайта ишлаш заводи Қисобот йилини Қуйидаги кўрсаткичлар билан яқунланади.

Маълумот	Ишлаб чиқариш қажми, минг дона		Маълумот нинг 1 донаси нархи, минг дона
	Режа бўйича	Амалда	
Бензин	1500	1550	320
Керосин	620	630	185
Дизель ёқилқиси	2500	2600	170
Мазут	3200	3200	145

Корхона ишчиларининг ўртача рўйқат сони режа бўйича 2760 киши, амалда 2710 кишини ташкил қилади. Келаси йилга (башорат) бензин ишлаб чиқариш қажмини 15% га, керосинни 10% га, дизель ёқилқисини 6% га, мазутни 8% га қўпайтириш режалаштирилаяпти.

Бунда кўрсатилган маълумот нархи қуйидагича ортиш лозим:

- Бензин – 15 сўмга.
- Керосин – 10 сўмга.
- Мазут – 6 сўмга.

Қуйидагиларни аниқлаш талаб қилинади:

1. Қисбот йилида меънат унумдорлигининг ўзгариши.
2. Режалаштирилаётган даврда ишлаб чиқариш қажми ортиши ва маълумот нархи ўзгаришини қисботга олган ҳолда меънат унумдорлигининг ўзгариши қандай бўлади?

13-масала. Корхона 880 млн. сўм қажмда маълумот ишлаб чиқарди, бунда хом ашё ва материалларга кетган қаражатлар 560 млн. сўм, ойлик маошга 152 млн. сўмни ташкил этди. Цех учун қаражатлар 90 млн. сўм.

Қуйидагиларни аниқлаш талаб қилинади:

1. Ишлаб чиқарилган маълумот таннархи.
2. Маълумот 1 сўмга қаражатлар қанча бўлади?

14-масала. Корхона бўйича қуйидаги маълумотлар мавжуд: режалаштирилаётган йил бошига сотилмаган маълумот қолдиқи (минг сўмда): Корхонанинг улгуржи нархларида - 500

Ишлаб чиқариш таннархида - 450

Йиллик режадаги маълумот ишлаб чиқариш:

Корхонанинг улгуржи нархларида - 6700

Тўлиқ таннарх бўйича - 5800

Режалаштирилаётган йил охирида қўпилаётган сотилмаган маълумот қолдиқи (башорат):

Корхонанинг улгуржи нархлари бўйича - 480

Ишлаб чиқариш таннархи бўйича - 460.

Қуйидагиларни аниқлаш талаб қилинади: режалаштирилаётган йилда товар маълумотини сотишдан олинадиган даромад қанча бўлади?

15-масала. Маълумотга технологик ишлов беришнинг 3 варианты таққосланаяпти:

1-вариант. Асбоб-ускуналарга капитал сарф (K_1) – 100 минг сўм, маълумот ишлаб чиқаришнинг йиллик таннархи (T_1) – 120 минг сўм.

2-вариант. Капитал сарф (K_2) – 110 минг сўм, маълумот ишлаб чиқаришнинг йиллик таннархи (T_2) – 115 минг сўм.

3-вариант. (K_3) – 140 минг сўм, (T_3) – 105 минг сўм.

Нисбий самарадорлик норматив коэффициенти – 0,20, капитал қаражатларининг ўзини оқлаш меъерий муддати – 5 йил.

Қуйидагиларни аниқлаш талаб қилинади: лойиқанинг қайси варианты келтирилган сарфлар йиқиндиси ва ўзини оқлаш муддати бўйича энг маъқул бўлади?

6. ЯКУНИЙ НАЗОРАТ НАЪМУНАВИЙ САВОЛЛАРИ

1. Бозор и□тисодиёти ва уни ўзига хос фар□ □илувчи томонлари.

Таянч иборалари: и□тисодиёт, бозор и□тисодиёти, бозор муносабатлари, и□тисодий муносабатлар, ишлаб чи□ариш муносабатлари.

2. Корхоналар белгиси, функцияси ва вазифаси.

Таянч иборалари: корхона, корхонани характерлаб берувчи жихатлар, корхона устави, бозор шароитида корхоналар фаолияти йўналиши, □ал этилиши зарур бўлган вазифалар и функциялар.

3. Корхонани таъсис хужжатлари.

Таянч иборалари: корхона устави, Таъсис шартномаси, корхонани мол-мулкани ташкил этувчи манбалар.

4. Режалаштириш мо□ияти, а□амияти, вазифалари ва тамойиллари.

Таянч иборалари: режалаштириш, режалаштириш вазифалари, режалаштириш тамойиллари.

5. Миллий и□тисодиётни ривожлантиришда ишлаб чи□ариш корхоналарнинг ўрни ва а□амияти.

Таянч иборалари: миллий и□тисодиёти, ишлаб чи□ариш, ишлаб чи□ариш корхонаси. Ишлаб чи□аришни асосий ма□сади.

6. Харажатлар самарадорлиги асосий кўрсаткичи фойда ва харажатларни □опланиш даври.

Таянч иборалари: ташкилий техник тадбирлар, ишлаб чи□ариш хажмини ошириш.

7. Корхонани давлат руйхатидан утказиш.

Таянч иборалари: давлат руйхатидан утказиш учун зарур хўжатлар, корхонани давлат руйхатидан утказиш тартиби.

8. «Корхона и□тисодиёти» фанининг мазмуни ва вазифалари.

Таянч иборалари: корхона и□тисодиёти, фанни объекти, фанни предмети, фанни ма□сади ва вазифалари.

9. Корхонани ташкил этиш тамойиллари.

Таянч иборалари: корхонани ташкил этиш, ташкил этиш принциплари, корхонани ташкил этишдан кўздн тутилган ма□садлар.

10. Бизнес-режа. Уни мо□ияти ва мазмуни.

Таянч иборалари: бизнес-режани функцияси, бизнес-режа ўз олдига □андай саволларга жавоб беришни ма□сад □илиб □ўйяди. Бизнес-режани булимлари.

11. Ишлаб чи□ариш самарадорлигини оширишнинг асосий йўллари.

Таянч иборалари: илмий-техник тара□□иёти, прогрессив технологиялар, ишлаб чи□аришни автоматлаштириш ва бош□а факторлар.

12. Асосий воситаларни ба□олаш усуллари ва фондларни □айта ишлаб чи□ариш.

Таянч иборалари: бошлангич □иймати, тикланиш □иймати, □олди□ □иймати, фондларни жисмоний ва маънавий эскириши, фондларни □айта ишлаб чи□ариш кўрсаткичлари, асосий фондлардан фойдаланиш кўрсаткичлари.

13. Корхонани бош□аришни мо□ияти ва вазифалари.

Таянч иборалари: бош□арув, ишлаб чи□аришни бош□ариш, бош□арувни мо□ияти ва ма□сади, корхона бош□арув органларининг асосий вазифалари.

14. Корхонани тугатиш ва □айта ташкил этиш.

Таянч иборалари: корхонани тугатиш ва □айта ташкил этиш шартлари, тугатиш комиссияси, корхона фаолиятини тугатиш сабаблари, □айта ташкил этиш сабаблари.

15. Ишлаб чи□ариш корхонаси тузилмаси ва уни белгилаб берувчи омиллар.

Таянч иборалари: корхона тузилмаси, технологик тузилма, предметлик тузилма, аралаш тузилма.

16. Замонавий мутахассиларни шакллантиришда иқтисодий фанларни ақамияти.

Таянч иборалари: иқтисодий фан, иқтисодий назария фани, иқтисодчи кадрлар, кадрлар салоҳияти, кадрлар сиёсати.

17. Корхонада режалаштириш тизими.

Таянч иборалари: техник, иқтисодий режалаштириш, оператив ишлаб чиқариш режаси, календар режалаштириш, диспетчирлаштириш, стратегик режалаш, узоқ даври мулжалланган ва тезкор режалар.

18. Ишлаб чиқаришни иқтисодий самарадорлиги моҳияти, мезони ва кўрсаткичлари.

Таянч иборалари: самара, самарадорлик, меҳнат сиқими, материал сиқими, капитал сиқими, фонд сиқими.

19. Корхонада режалаштиришни методик асослари.

Таянч иборалари: корхона режасини ишлаб чиқаришнинг баланс, иқтисодий математик, матрицавий, солиштирма-иқтисодий методлари.

20. Асосий воситалар (фондлар) моҳияти ва ақамияти, уларни таркиби, тузилмаси.

Таянч иборалари: асосий воситалар, ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш асосий воситалари, актив ва пассив шисми, асосий воситаларнинг ишлаб чиқариш бўйича, технологик, ёшига кўра тузилмаси.

21. Харажатларни умумий ва солиштирма иқтисодий самарадорлиги.

Таянч иборалари: харажатлар умумий иқтисодий самарадорлиги, республика иқтисодиёти бўйича, комплекслар, алоҳида тармоқлар, янгитдан шурилатган корхоналар бўйича аниқлаш, харажатларни солиштирма иқтисодий самарадорлиги.

22. Корхонани айланма маблақлари уларни иқтисодий моҳити, таркиби ва тузилмаси.

Таянч иборалари: корхонани айланма маблағлари, айланма фондлари, муомила фондлари, айланма маблақларни айланиши.

23. Амортизация ажратмалари ва улардан корхона фойдаланиш.

Таянч иборалари: амортизация, амортизация нормаси.

24. Меҳнат унумдорлиги, моҳияти, аниқлаш методикаси, режалаштириш.

Таянч иборалари: меҳнат унумдорлиги, ишлаб чиқариш ва меҳнат сигимлилик, ишлаб чиқаришни меҳнат сигимлилиги, тўла меҳант сигимлилик, корхонада меҳнат унумдорлигини ошириш факторлари.

25. Корхона ходимлари, уларни таснифи ва тузилмаси.

Таянч иборалари: корхонани ходимлар сиёсати, ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш персонали, ишчилар, мутахассислар, хизматлар, ишлаб чиқариш персонали тузилмасига таъсир этувчи факторлар.

26. Фойда тушунчаси. Фойдани тақсимлаш ва кўпайтириш йўллари.

Таянч иборалари: даромад, баланс фойда, соф фойда.

27. Харажатлар тушунчаси ва таснифи.

Таянч иборалари: ишлаб чиқариши харажатлари, материал харажатлар. Амортизация, молиявий харажатлар.

28. Корхонани ишлаб чиқариш шуввати. шисоблаш методи.

Таянч иборалари: корхонани ишлаб чиқариш шуввати, цехнинг ишлаб чиқариш шуввати, ишлаб чиқаришни шуввати баланси.

29. Рентабелликнинг иқтисодий моҳияти.

Таянч иборалари: рентабеллик, фойда, харажат, активлар, фойда нормаси.

30. Инвестициялар корхонани ишлаб чиқариш салоҳиятини мустахкамлашдаги ва ривожлантиришдаги восита сифатида.

Таянч иборалари: инвестиция, капитал қўйилмалар, инвестицион сиёсат, моливий инвестиция, реал инвестиция, инвестицион лойиҳа.

31. Корхонада хавфсизлик хизмати, уни тузилмаси ва функцияси.

Таянч иборалари: хавфсизлик хизмати, функциялари, тузилмаси.

32. Корхонани хавфсизлиги белгиловчи принциплар, мақсад ва вазифалар.

Таянч иборалари: хавф, хавфсизлик, хавфсизликнинг мақсади, вазифаси, хавфсизлик принциплари.

33. Инвестицияларни иқтисодий самарадорлигини баҳолаш.

Таянч иборалари: инвестицияларни халқ хўжалиги, тармоқлар, хўжалик бирлашмаларидаги иқтисодий самарадорлигини баҳолаш.

34. Бошқарув тамойиллари.

Таянч иборалари: классик тамойиллар, ҳозирги шароитда бошқарув тамойиллари.

35. Корхонани инвестициялашнинг асосий манбалари ва йўналишлари.

Таянч иборалари: инвестициялашни хусусий манбалари, инвестициялашни ташқи манбалари, лизинг.

Корхонада

36. Корхона бошқарувининг ташкилий тузилмаси.

Таянч иборалари: йирик корхоналарни бошқарувини ташкилий тузилмаси, чизиқлий, чизиқлий-штаблий, функционал, тузилмавий бошқарув, матрицавий бошқарув.

37. Ишлаб чиқариш корхонасининг таснифи. Корхонанинг ташкилий-ушул формаси.

Таянч иборалари: хўжаликдаги ўртоқлик уюшмаси, хиссдорлик жамиятлари, концерн, хўжалик ассоциацияси ва б.

38. Корхонада хавфсизликни таъминлашни ташкил этиш ва бошқариш.

Таянч иборалари: хавфсизлик концепцияси.

39. Корхонада меънатга қаъ тўлаш.

Таянч иборалари: ишбай усулида ишловчиларни иш қаъи фонди, ваътбай усулида ишловчиларни иш қаъи фонди, раъбарни, мутахассислар ва хизматчиларни иш қаъи фонди, тарифсиз меънатга қаъ тўлаш усули.

40. Корхонани айланма фондлари, айланма фондлардан фойдаланиш кўрсаткичлари.

Таянч иборалари: фойдаланиш коэффициентлари, бичиш коэффициенти, маъсулотни чиқиши, бошланқич хом ашёлардан маъсулот чиқиш коэффициенти, материал сиқимийлик, металл сиқимийлик.

41. Корхонанинг тижорат сирни.

Таянч иборалари: тижорат сирни, корхонани тижорат сирини қимоялаш механизми, ишлаб чиқариш сирни, сирни ошқор қилиш (тижорат ва бошқаларни), ошқоралик маъсулияти, ахборотлар канали.

**«Корхонанинг асосий фондлари ва ишлаб чиқариш қуввати»
мавзуси бўйича маъруза матнлари
(янги педагогик технологиялар асосида)**

1. Методик ишланманинг қисқача варианты.

1-машқулот (2 соат)

Режа:

1. Асосий фондларнинг моқияти ва уларнинг корхона фаолиятидаги ўрни (15 мин.).
2. Корхонада асосий фондларнинг эскириши, уларни бақолаш ва таъмирлаш (25 мин.).
3. Асосий фондлардан фойдаланишни яхшилаш йўллари ва кўрсаткичлари (20 мин.).
4. Корхонанинг ишлаб чиқариш қуввати (20 мин.).

Талабаларнинг вазифалари (кутилаётган натижалар)

**ТАЛАБАДАН КУТИЛАЕТГАН НАТИЖА ЁКИ УРГАНУВЧИНИНГ
ВАЗИФАСИ**

Нимани билади ва тушунади? (когнитив ёки билиш учун хизмат қиладиган мақсадлар)	Нима қилади? (рухий мақсадлар)	Нимани хис қилади? (аффектив ёки эмоционал муҳим мақсадлар)
асосий фондлар тушунчасини баён қила олиш; Замонавий шароитларда асосий фондларнинг ишлаб чиқаришдаги ўрнини аниқлаб; беришни; Корхонада асосий фондларнинг эскириши, уларни бақолаш ва таъмирлаш тушунчаси ва усулларини; Асосий фондлардан	Ишлаб чиқариш жараёнларда қулланиладиган асосий фондлар турларини санаб чиқади; Корхонада асосий фондлар тузилмасини қандай шакллантириш заруратини тушунтириб беради; Корхонада асосий фондларни бақолаш, амортизация ва тиклаб бориш масалаларини схематик равишда курсатиб бера олади;	Асосий фондларни корхона ресурси сифатида ишлаб чиқаришдаги заруратини қисқилади; Корхона асосий фондлари тузилмасини қандай шакллантириш лозимлиги масалаларини гуруҳ билан биргаликда муҳокама қилиш кераклигини хис қилади; Зарур ҳулосалар қилиш кераклигини узида хис қилади.

фойдаланишни яхшилаш йўллари ва кўрсаткичларини; Корхона ишлаб чиқариш қуввати ни қисоблаш ва рационал фойдаланиш бўйича билимга;	Корхонада асосий фондлардан рационал фойдаланиш масаласи бўйича амалиётдан аник масалалар келтира олади; Ишлаб чиқариш қувватига таъриф беради ва асосий фондлар билан боғлиқлигини тушунтиради	Асосий фондларни янгилаб бориш заруратини қис қилади; Ишлаб чиқариш қувватининг корхона режаларини амалга оширишидаги қал қилувчи ақамиятини қис қилади
--	--	--

ТЕХНОЛОГИК КАРТА

Кўриладиган саволлар	Укитувчининг фаолияти	Талабанинг фаолияти
1. Асосий фондларнинг моялиги ва уларнинг корхона фаолиятидаги ўрни (15 мин.).	Кискача кириш: Чакириш фазаси Укитувчи талабаларга «Инсерт» усулидан фойдаланиб асосий укув кулланманинг 106-109 бетларини укиб корхонада ишлатиладиган асосий фондлар турларини кучириб олишни вазифа килиб беради. Англаш, фахмлаш фазаси Укитувчи талабаларни 5-6 кишидан иборат бўлган гурuhlарга бўлиб, кучириб олинган вазифадан категориал маълумот тузишни вазифа килиб беради. <u>Уйлаш, фикрлаш фазаси.</u> Укитувчи савол беради: руйхатда келтирилган муҳим асосий фондлардан кайси бирлари корхона нинг ишлаб чиқариш фаолиятида муқимдир? Укитувчи шундан сунг биринчи савол бўйича	Талабалар укув кулланмани укиб чикиб «Инсерт» усулида белги куйиб чиқадилар, шундан сунг асосий фондларни асосий турларини кучириб оладилар Талабалар асосий фондларнинг турлари бўйича категориал обзор килиб чиқадилар. (таснифлашнинг варианти келтирилган)** Шундан сунг кичик гурuhl лидерлардан бирортаси узларининг таснифланиш вариантларини презентация килиб беради. Талабалар кичик гурuhlда жавоб тайерлаб, жавобларини презентация киладилар.

	яқун ясайди.	
2. Корхонада асосий фондларнинг эскириши, уларни бақолаш ва таъмирлаш (25 мин.).	Чакириш фазаси Укитувчи талабаларга кичик гуруҳда муҳокама қилиш учун талабаларга савол беради: асосий фондларни эскириши ва бақоланиши ҳақида нималарни биласиз? Укитувчи 2-3та талабадан берилган саволни сурайди ва қуйилган саволга яқун ясайди. Англаш, фахмлаш фазаси. Укитувчи 10 минут давомида маъруза фрагментини ўқишга утади, шундан сунг у кичик гуруҳларга асосий фондларнинг эскириши қандай бўлиши ва уларни бақолаш, амортизация орали ўрнини қоплаб бориш, таъмирлаш турларини тушунтириб беришларини ва уларни бир-биридан фарқини айтиб беришларини вазифа қилиб беради. Ўйлаш, фикрлаш фазаси. Укитувчи талабаларга савол беради: «Тонг» ОАЖ қислот маълумотларига кўра асосий фондлар таркиби ва уни бақолашни тушунтириб беринг. Укитувчи қуйилган саволга яқун ясайди.	Талабалар берилган саволни кичик гуруҳда муҳокама қиладилар. Кичик гуруҳлар вазифа қилиб берилган саволни тайерлаб, гуруҳдаги лидерлардан бирортаси сузга чиқади. Бу саволга талабалар кичик гуруҳда асосий укув қулланмадан «Корхоналарда асосий фондларнинг эскириши, уларни бақолаш ва таъмирлаш» деган бўлимдан жавоб қидирадилар. Кичик гуруҳлар лидерлари берилган саволга сузга чиқиб жавоб берадилар.
3. Асосий фондлардан фойдаланишни яхшилаш йўллари ва кўрсаткичлари (20 мин.).	Укитувчи 10 мин давомида яна кичик маъруза қилади. Шундан сунг у талабаларга савол беради: Асосий ишлаб чиқариш фондларидан	Талабалардан (5-6 таси) укитувчининг талаби бўйича берилган саволга жавоб берадилар.

	фойдаланишнинг кўрсаткичларини қандай гуруҳлари мавжуд? Корхона асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишни яхшилашнинг асосий йўналишлари қандай? Шундан сунг уқитувчи қўйилган саволга яқун ясаб, дарсада актив катнашган талабаларни исми-шарифини айтиб чиқади ва уларни рағбатлантиради.	
4. Корхонанинг ишлаб чиқариш қуввати (20 мин.).	Уқитувчи талабаларни кичик гуруҳларга бўлиб 10 мин давомида асосий адабиётнинг 119-120 бетларини ўқиб чиқиб қўйидаги саволларга жавоб топишни сўрайди: Корхона ишлаб чиқариш қувватининг катталигини белгилаб берувчи кўрсаткичларни санаб беринг? Корхона ишлаб чиқариш қувватининг қандай турлари мавжуд ва уларни қандай қисобланади? Шундан сунг уқитувчи қўйилган саволга яқун ясаб, дарсада актив катнашган талабаларни исми-шарифини айтиб чиқади ва уларни рағбатлантиради.	Қар бир гуруҳдан бир талаба гуруҳ фикрини баён қилади ва асослаб беради.

Мавзунини ўргангандан сўнг талаба билиши ва кўникмага эга бўлиши мумкин:

- асосий фондлар тушунчасини баён қила олиш;
- асосий фондларнинг ишлаб чиқаришдаги ўрнини аниқлаш;
- корхонада мавжуд бўлган асосий фондларнинг турлари бўйича ажратиш;
- ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш асосий фондларни фарқлай олиш;
- асосий фондлар тузилмасини оптимал шакллантиришни;
- асосий фондларини баҳолаш усулларида фойдалана олишни;
- асосий фондларни эскириши ва амортизацияси бўйича тасаввурга эга бўлиш;
- асосий фондлардан фойдаланиш кўрсаткичларини қисоблашни;

- асосий фондлардан фойдаланишни яхшилаш йўллари аниқлай олиш;
- корхона ишлаб чиқариш қуввати ни қисоблаш ва рационал фойдаланиш бўйича билимга.

Назорат учун вазифалар.

1. Асосий фондлар нима ва уларнинг кенгайтирилган ишлаб чиқаришдаги роли қандай?
2. Асосий ишлаб чиқариш фондлари тузилмаси деганда нима тушунилади қанда уларнинг саноат тармоқлари бўйича фарқланишига нима сабаб бўлади?
3. Замонавий амортизация сиёсатининг моқияти ва ақамияти нимада?
4. Асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишнинг экстенсив ва интенсив кўрсаткичлари қандай?
5. Корхона ва саноат тармоқининг ишлаб чиқариш қувватларини қисоблаш усули, тури ва тушунчалари қандай?
6. Замонавий шароитларда асосий фондлар ва корхона ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланишни яхшилашнинг қандай йўналишлари мавжуд?

**Категориал маълумот учун мисол

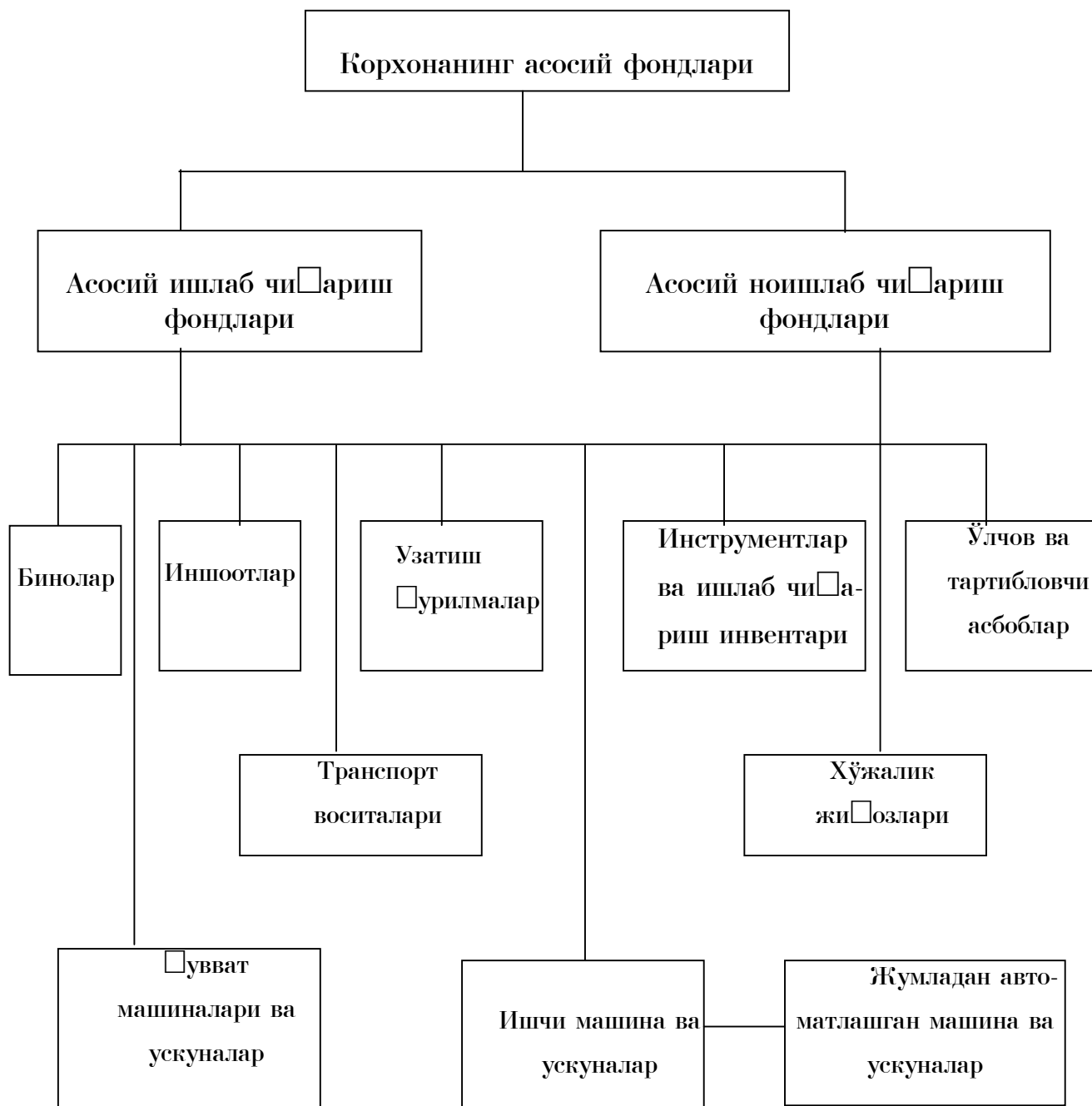
(Қамма асосий фондларга тегишли сўзларни унг томондаги устунга чиқаринг.)

Ишлаб чиқариш бинолари Иншоотлар Турар жой Узатиш Қурилмалари Корхона маблақлари Ишчи кучи Қувват машиналари ва ускуналари Ишчи машиналар ва ускуналар Компютерлар		Металлар Электродлар Станоклар Ўлчов асбоблари Тартибга солиш асбоблари Ошхона Профлакторий Клуб Болалар боқчаси ва яслилар Парз маблақлари Хусусий маблақлар Транспорт воситалари	
--	--	--	--

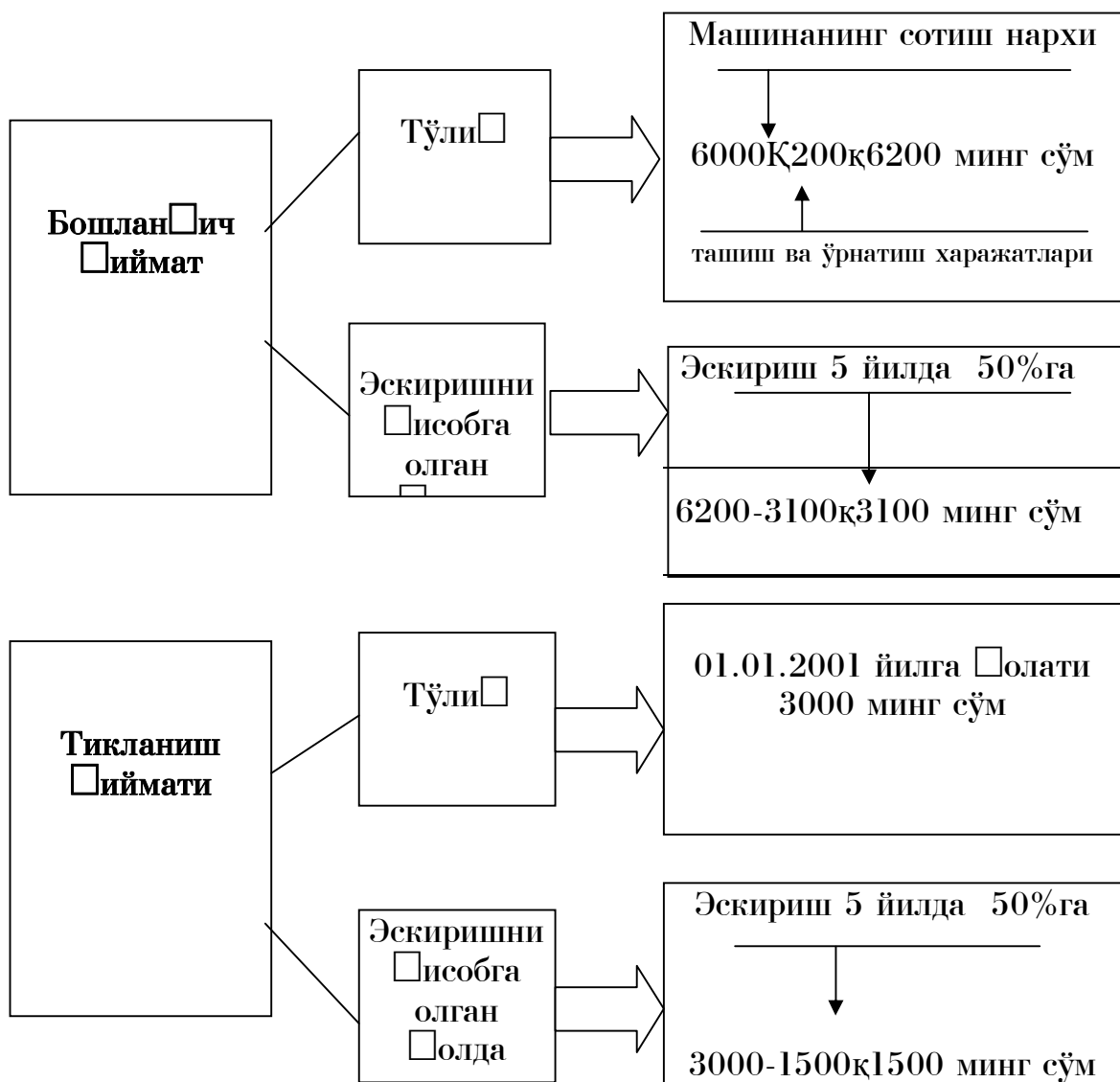
Асосий ўқув қўлланмалар

1. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: Ўқув. қўл. – Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамқармаси нашриёти, 2004.
2. Махмудов Э.Х. Исаков М.Ю. Корхона иқтисодиёти: Маъруза матнлари – Т.: ТДИУ, 2005
3. Экономика предприятия. Учебник для ВУЗов. 3-е издание /Под. ред. В.Я.Горфинкеля, В.А.Швандара. - М.: Юнити-Дана, 2003.
4. Акромов Э.А. Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили. – Т.: Молия, 2003.- 223 б.
5. Фарберман Б.Л. Передовые педагогические технологии., - Т.: «ФАН». 2000.- 130с.

6.Фарberman Б.Л., Мусина Р.Г. Методологические рекомендации по проектированию и реализации педагогических технологий. – Т.: 2002.-57с.

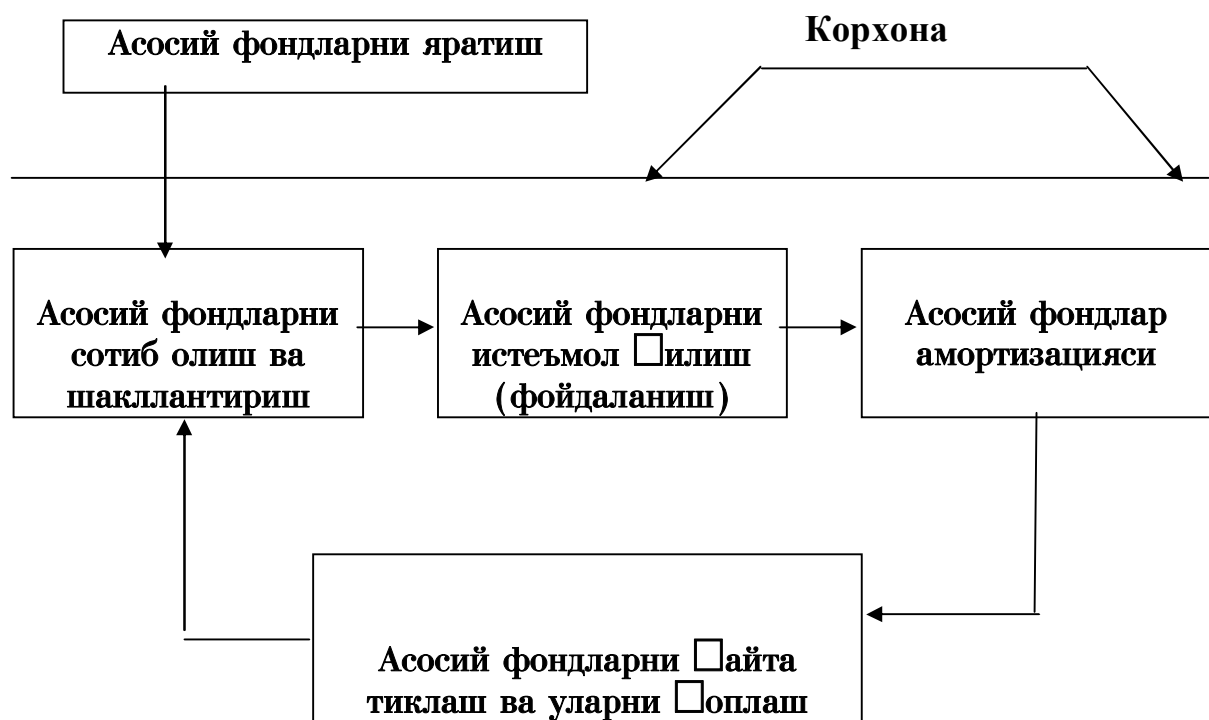
7.1 - чизма. Корхона асосий фондларининг таркиби.

7.2. -чизма. Корхона асосий фондларини баҳолашнинг турлари

7.3.-чизма. Асосий фондларнинг эскириш турлари

7.4-чизма. Корхона асосий фондларини қайта ишлаб чиқариш
босқичлари

**МАХМУДОВ ЭРКИН ХАМЗАЕВИЧ
ИСАКОВ МУСОХОН ЮСУПДЖАНОВИЧ**

КОРХОНА ИЌТИСОДИЌТИ

(ЎЌУВ ЌЎЛЛАНМА)

**Техник муЌаррир: М.Ғойимназаров
Мусаххих: Д.Бахромов
Компьютер саЌиловчи ва дизайнер: Ў.Сафаров**